УКРАЇНА.

НАУКОВИЙ

та

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ III.

ІЮЛЬ-АВГУСТ

1907.

У КИЇВІ.
1907.

Друкарня Н. Т. Корчак-Новіцького у Київі, Меринговська, 6.

Оповістка.

На цих днях буде розісланий тім передплатникам «України», що замовили разом з журналом і «Словарь український», перший випуск цього «Словаря». Дякуючи тому, що типографія не може швидко виконати роботу друкування «Словаря», редакція «України», щоб прискорити діло, друкує тепер «Словарь» разом в двох типографіях (1-й і 2-й томи). Нагадуємо, що увесь «Словарь» буде в 4-х томах, од 120 до 150 аркушів, з передплатою за нього 7 карб., а для передплатників «України» — 5 карбов. Після вихода в світ усього «Словаря», ціна його в продажі буде побільшена. Цей перший випуск (передмова та 10 аркуш.), як і дальші випуски, буде розісланий тільки передплатникам, а в окремій продажі його не буде.

Автографи і нові твори Т. Г. Шевченка, знайдені в архіві Департамента Поліції.

Року 1905 Петербургське товариство імені Т. Г. Шевченка («Общество имени Т. Г. Ш—ка для вспомоществованія уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга), надумало видати повний збірник поезій Т. Г. Шевченка, куди увійшли б усі його поетичні твори, між иншим і ті, які цензура досі забороняла друковать у Россії; в ті часи цензура була ще у всій своїй силі, і «Товариство» мусіло ще здобути дозвіл од цензури на те, щоб друковати твори Шевченка. Можно було думать, що цензура знов заборонить багато його віршів, або повикреслює з них більшу частину тих уривків, які до того часу заборонено було друковати в Россії; тоді заходи Товариства були б марні, бо думка Товариства— подати повне видання поезій Ш—ка під назвою «Кобзарь»—була б не справдилась і через те, може, довелося б і зовсім залишити замір видавати «Кобзаря». Бувший голова Товариства, тепер покійний, сенатор Андрій Миколаєвич Маркович, син відомого українського історика М. Марковича (він же М. Маркевич), який сам замолоду добре знав Шевченка, співчуваючи замірам Товариства, взявся сам, маючи зносини з вищими сферами, виклопотати дозвіл цензури на повне видання «Кобзаря».

До цензури було подано останнє галицьке видання «Кобзаря» (Львів, 1902 р.), і цензура, дякуючи д. Марковичеві, не

чиплялась до тексту і дала дозвіл видати всі твори без яких небудь скорочень.

Приступаючи до видання, Товариство захотіло перевірити увесь текст творів Ш—ка і для цього скористуватись всіма автографами і другими матеріалами, які де тільки були, і між иншим тим матеріалом, який є в Департаменті Поліції в ділах про Шевченка, де редактор журнала «Былое» д. П. Е. Щоголєв вже знайшов де-які речі, напр.—кінець поеми «Єретик» і др.

Коміссія, що була складена для видання «Кобзаря», доручила мені переглянути увесь матеріал в Департаменті Поліції, який стосується до цього, і д. Маркович знов став у пригоді: він виклопотав мені дозвіл на те, щоб працювати в Департаменті, і мені дано доступ до архиву. Тільки цей дозвіл дано було тоді, як коміссія вже приступила до друку; одкладати видання на далі не можно було, і через те, поки йшло друкування «Кобзаря», я встиг роздивитись тільки частину того матеріалу, що був в Департаменті; друга частина до того часу була не розглянута, між иншим не був розглянутий матеріал за часи заслання.

Розглядаючи в архиві рукописи Шевченка, я побачив, що тут є багато цінного матеріала для історика української літератури, і був би великий жаль, коли б такий дорогоцінний матеріал зоставався в архиві Департамента поліції без ужитку ще й далі; бажалось би, щоб цей весь матеріал попав в який небудь відомий музей, доступний до роботи всякому вченому.

Найкращим містом для цього діла мені здавався музей імени В. В. Тарновського в Чернигові, де зібрано найбільше автографів Шевченка і всяких матеріалів про нього.

Я поділився своєю думкою де з ким із земляків і з д. Марковичем. Маркович захопився цею думкою і сам почав робити заходи про це; йому дуже хотілося, щоб дозволили йому взять до себе всі автографи і рукописи Шевченка із Департамента, з тією умовою, що він сам оддасть їх від себе в дар до музею В. В. Тарновського в Чернигові. Через свої особисті відносини до вищих сфер, д. Марковичу пощастило добути такий дозвіл; спочатку Міністр Внутрішніх діл згодився тільки на те, щоб

передать рукописи у музей через Чернигівського Губернатора, з приміткою, що вони передаються «по ходатайству сенатора А. Н. Марковича», і тільки незадовго перед смертью своєю д. Маркович одержав таки дозвіл взять до себе рукописи з тим, що він сам передасть їх до музея Тарновського.

Він попросив мене вибрати в архиві всі автографи і рукописи Шевченка, скласти їм опись, і тоді Департамент повинен був при листі і описі переслать їх д. Марковичу.

Тільки не так склалося, як жадалося. Несподівано, після тяжкої операції, д. Маркович вмер, не діждавшись побачить тих рукописів, і вони поки що зостались в Департаменті поліції. Тепер їх перешле Департамент Поліції в Чернигівський музей через Чернигівського Губернатора, як що діти Марковича не схотять взять на себе обовязок, в память батька, самим забрати із Департамента поліції рукописи і переслати їх, як батьківский заповіт, до музея Тарновського. Я уже переглянув усі матеріали, які були в моїх руках, вибрав з них всі рукописи Шевченка і його автографи, склав їм опись, і незабаром вони повинні будуть перейти у власність музея імені В. В. Тарновського в Чернигові.

Ось загадовки тих рукописів, які повинні перейти до музея В. В. Тарновського:

1) Книга з поезіями Шевченка під заголовком: «три літа»

2) Повний текст поеми «Єретик» або «Іван Гус»

3) Зшиток поезій Шевченка під заголовком «Осика»

4) Два альбоми з малюнками, народніми піснями і творами Шевченка.

5) На 12-ти окремих листочках церковно-археологичні записі з ріжних українських закутків в Полтавщині та Чернигівщині.

6) Лист Т. Г. Шевченка з 10 січня 1850 р., певідомо кому адресований; зверху листа зроблена олівцем приписка: «подалъ фл.-ад. Тимашевъ»

7) Другий лист Шевченка з 27 жовтня 1858 р. до князя В. А. Долгорукова.

8) Три малюнки олівцем: а) чийсь портрет, знизу приписка: 1844 генв. 29 П. К., б) дерево і в) малюнок якогось старовин-

ного хреста з роспятіем; цей малюнок мабудь належить до його церковно-археологічних записів.

9) Автограф псалма 81-го на листі до Шевченка од В. Репніної 9 грудня 1845 р. і

10) Автограф псалма 149-го на листі до Шевченка од Кухаренка 25 мая 1845 р.

Оце все те, що довелось знайти в Департаменті поліції в двох ділах про Шевченка: 1) «Дѣло о художникѣ Шевченкѣ» і 2) «дѣло о рядовомъ Шевченкѣ». Найцікавійші між оцим всім матеріалом—це два невідомих ще альбоми; один з них побував двічи в руках жандармів: перший раз під час арешту в 1847 р., а другий раз—коли трусили Шевченка на засланні в 1850 р.

Обидва вони одного формату, у $^1/_8$ писчого аркуша паперу; в одному з них 55 листочків, а в другому 29; в обох є повирівані в середині листочки,—мабуть, перед арештом, бо нумерація сторінок, зроблена жандармами, зосталась вся непорушеною.

В першому альбомі в зеленій палятурці записі робилися з обох кінців: не знати, де саме початок, а де кінець.

Народні пісні і малюнки в ньому помішано одні з одними, а між ними, наче вставлені в середину, його власні твори, писані найбільше олівцем дуже невиразно; частина малюнків з українським сюжетом (пейзажи, тіпи), а частина—з східніми сюжетами, з часів заслання (малюнки калмиків, верблюдів, коней, таборів з шатрами, береги Аральского моря, напр. з надписом: «ак-джулпасъ» і др.) Порядок записів в ньому такий: з одного кінця альбом починається двома малюнками з українського побиту, далі рукою Шевченка записана пісня.

У Київі на ринку
Пьють козаки горілку...

Знизу надпис, наче пізніймій: «Оксана—Зарівна на Переяті 1846—іюля 22»; далі знов малюнки з українського побиту, а потім пісня:

О горе мені та на чужині,
Та що не вкупі та брати мої..

(в кінці пісні про Семена Палія), потім знов українські малюнки і далі народнє прислівья

Ой за пана Браніцького орали волами,
А за пані Браніцьку коровами...

На цій же сторінці, видно пізнійше, приписано чорнилом початок віршів, 8 рядків:

Думи мої, думи мої...

до слів: «з Киргизами» (див. «Кобзарь» Шевченка видання Спб. 1907 р. стор. 322 [1]).

Одміна тільки та, що у 5-му рядку, замісць слова: «сизокрилі» написано: «мої діти».

Далі тут же написано:

Та спасибі батькові
Та спасибі матері,
Що нас добули:
Як нас добували
Жито розсипали
В ночі на печі (див. «Кобзарь» стор. 390).

На тій же сторінці ще написано:

Упилась я на меду
Та й додому не дійду:
Сини мої соколи
Додомоньку довели,
А невістки кохані
Постілоньку послали.
— «Лягте (?), мати, і так спати
Бо нічого вечеряти».

---

[1]) І далі я буду скрізь порівнювати з виданням „Кобзаря“ Т. Г. Шевченка С.-Петербург 1907 р.

Потім ідуть знов малюнки то з східнім, то з українським змістом. Далі, наче пізнійше, приписано чорнилом уривок із «Сотника» (див. «Кобзарь» стор. 454). Одміни в тексті ось які: стр. 3 и 4 зверху:

А забандюрилось *самому*
Старому в дурнях побувать...

стр. 16: ... *ручку* поцілує...
стр. 18: ... сивими *жартує*...
стр. 19 и 20: ... Ну *звичай*, як дитина
І гадки не має...

Потім записана олівцем пісня од Грицька Демиденка, без дати:

Ой хвалився Бондаренко,
Що в нас добре жито,
Ой ходімо пани-брати
Жидів-ляхів бити...

Далі записана чорнилом пісня од Мартина Липського (теж без дати):

Під городом Солидоном
Мазепа гуляє,
Палія Семена на охоту визиває...

Потім знов пісня з допискою: «од Мартина того же 1846 — іюля 15-го у Хвастовці»:

Ой пише, пише наш імператор до князя Котляренка,
Де у тебе, князю Котляренку, превелика войску воля...

Далі без усяких приміток, од кого і де записано, наче тим самим чорнилом, що й про Котляренка, записана пісня;

Ще не світ, ще й не світає,
А вже Гнатко з Кравчиною коники сідлає ..

Далі таким же чорнилом, без дати, наче б то чужою рукою записано:

О Боже наш, Боже наш єдиний,
Що ми породились такі нещасливі,
Ой служили ми на Чорному морі,
Не ходили ми не босі, не голі;
Хотіли в Цариці землі заслужити,
Щоб нам було, де віку дожити.
Заслужили ми землю од Дністра до Бугу,
А границею по бендерськую дорогу;
Звеліла цариця запорожцям жениться,
По-над лиман річку слободами селиться,
Нам дала цариця обидва лимани;
Ловіть хлопці рибу, да справляйте жупани.

Далі на пустому місці сторінки пізнійша дописка рукою Шевченка олівцем; написано дуже, дуже невиразно, наче похапцем

При ... мої люби
Тихими словами
Привітаю вас як...
І заплачу з вами.

(див. «Кобзарь» стор. 322 кінець: «Думи мої...»).

На другій сторінці олівцем записана народня пісня:

Ой пійду я до церковці
Та стану в преднику,
Ой гляну я раз на Бога
А тричі на дівку.

І тут же малюнок дівки. Потім іде уривок із поеми «Марина». Починається так:

У поле.
Пошкандибала стара мати... і т. д. до кінця.

(див. «Кобзарь», стор. 408).

Тільки в третьому рядку з кінця стоїть так:

...*Вже* весною, як орали...

Далі ізнов ідуть малюнки киргизів, верблюдів, намальована якась камяна церков, а потім власною рукою Шевченка олівцем написано:

Ой пійду не берегом лугом,
Зострінуся з несуженим другом:
— «Здоров, здоров, несужений друже,
Любилися ми з тобою дуже,
Любилися, та не побралися,
Тільки жалю серцю набралися.
Хотять мені світ Божий закрити,
Хотять мене з чужим одружити,
А ти возьмеш нелюбу чужую.
Та й згадаєш мене молодую,
Бо ти пійдеш у поле орати,
Вона ж пійде до корчми гуляти.
Ой ореш та на шлях поглядаєш,
Чому її з обідом немає;
Ой поженеш вола у долину,
А сам пійдеш шукати дружину,
Ввійдеш в хату—самі діти в хаті.
— «Тату, тату, а де наша мамо?»
Ударися о поли руками.
«Дітки мої, пропав же я з вами!»
Іди ж собі, друже, нехай Бог помогає.
А я в темнім гаї у Дунаї заховаюсь».

А нижче цього дописано ще рядок,—видно, як варіант до останнього рядка у вірші: «А я утоплюся, бо долі не маю».

Далі на новій сторінці, теж олівцем, написано:

Ми в—осени таки похожі...

(див. «Кобзарь» стор. 487).

Одміни в цьому варіантові такі: зверху, стор. 3:

Звичайне, що не всі,
Хоч де-які—крутий байрак...

стр. 9 і далі:

...по роздоллі
У гай перекоти-поле
Янятючком собі біжить,
Біжить до річки, ніби пити,
А річечка *мала* взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр *широкий* на край світа.

(між рядками приписано: «у синє море»).

І жаль тобі її стане
Тієї билини...

стр. 23: Думи *серце* осідають
стр. 29 і далі:

На цім світі любити
Брата і не брата!
Благо тобі, друже *добрий*...

стр. 35 і далі:

Хоч дитина *маленькая*
І то упадає
Твої думи, заговорить...
Сам Бог розмовляє
Немолящими [1]) устами
А ти мій єдиний
Одинокий безталанний

---

[1]) Мабуть „немовлящими"... написано „немолящими".

Друже на чужині,
Хто з тобою заговорить,
Хто розважить горе,
Сльози висушить в неволі?
Бог, та степ, та море.

Далі на другій сторінці написано чорнилом:

За сонцем хмаронька іде...

(див. «Кобзарь» стор. 467)

Одміни такі:

стр. 1: За сонцем хмаронька *іде*

стр. 3: І сонце спатоньки *іде*

стр. 4 і далі: У синє море *й* покриває
Червоною пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо *дивуватись*
І серце годину
Годиночку одпочине
З Богом *поговорить*,
Поки туман не застеле
Широкого моря.

На цьому й кінчається.

Далі малюнок: голова українця з вусами, без шапки, і тут же олівцем написано, на сюжет із «Титарівни» (див. «Кобзарь» стор. 393):

«Повій вітре по над яром
Та нажени чорную хмару
А щоб дощик помил... (не можно прочитать, дуже невиразно)
Стежки, доріжки залилив (так і в тексті)
Та щоб люде не ходили,
Мого сина не збудили».

У неділоньку рано, та раненько
Збіралася громадонька
І старая й молодая
І велика і малая
Та криницю виливала,
Сповитого сина доставала.
Вивели матір у кайданах;
Що хотіли, то робили,
В труну з сином положили,
Живу з сином поховали.

Далі записана олівцем пісня:

Гиля—гиля селезень...

Потім наче одночасно і тим самим олівцем записана друга пісня:

Ой у саду, саду
Ходила кокошка,
Чорнявая, білявая
Дзюбатая трошки.

а внизу позначено: «У Почаєві 1846—ок. 20» [1]).

Потім ідуть малюнки на пяти сторінках із східніх сюжетів, а далі олівцем написан невідомий досі твір Шевченка:

Дурні та гордиї ми люде
На всіх шляхах, по всій усюди,
А хвалимось, що десь то ми
І над землею і водою
І од палати та до турми
Усе царі—а над собою
Аж деспоти, такі царі!

[1]) Зза цього вірша чимало в літературі змагалися, чи Шевченків він, чи ні, і в галицькіх виданнях його уміщено в «Кобзарі».

І на престолі і в неволі (;)
І все то те по добрій волі
По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі,
Чи те в житейськім. Само так
У нас у костяній коморі
Горить розумний той маяк,
А ми оливи наливаєм,
Та байдуже співаєм
Чи то в годину, чи в напасть.
Орли, орли ви сизокрилі,
Поки вам лихо не приснилось
Хоч невеличке, хоч на час, (;)
А там під лавою в шиночку
Сховаєтесь у холодочку;
Огонь небесний той погас,
І в тую костяну комору
Полізли свині із надвору [1]),
Мов у калюжу, та й сопуть.
І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани,
Та чарки в руки не дають,
Або ножа, а то б зарані
Гарненько з лиха б напились,
А потім з жалю заридали,
Та батька-матір прокляли
І тих, що до хреста держали,
А потім ніж... і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих
А потім. Д.

---

[1]) У Шевченка в альбомі «надворі».

На цьому й кінчається: на щось стоїть буква «Д»; може бути, що Шевченко думав ще далі писать, та щось перебило.

Далі ідуть малюнки і чисті сторінки, потім чорнилом записана пісня чужою рукою:

Ой Кармелюче, по світу ходиш
Не одну дівчину ти з світу зводиш...

Приписка до цього наче б то рукою Шевченка: «Од Петра Чуйкевича Камянець 1846 літа 3 октября». Потім ідуть знов чисті сторінки, а далі наче б тією самою рукою, що й про Кармелюка, записана пісня:

Зійшла зоря із вечера, да й не назарилася,
Прийшов милий із походу, я й не надивилася...

Нижче на порожньому місці тієї сторінки олівцем дуже дрібно написано:

Готово! парус роспустили (див. «Кобзарь» стр. 486).

Одміна тільки в стр. 9 знизу:

... *Таки пропестував* два літа,
Спасибі, друже!...

Далі чорнилом записана пісня:

Пливе щука з Кременчука, тече собі з тиха,
Хто не знає закохання, той не знає лиха...

підписано: «Каменецъ-Подольскій 3 окт. 1846 г. П. Чуйкевичъ»

Далі ідуть знов малюнки, а потім олівцем написано:

Ми вкупі гралися, росли... (див. «Кобзарь» стор. 484)

Одміни тексту ось які:

стр. 1: Ми *вкупі гралися,* росли
стр. 4: Та може, думали, колись

стр. 8: І вже не сходились ніколи
На сторінці 485 стр. 2 і далі:

Носило всюди—*занесло*
Уже на старість у село,
У *те село*, *у ту хатину*,
Де мати в тяжкую годину
На безталання понесла
На безталання сповила.
І яр, і *гребля*, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
В далекій каторжній неволі;
І став, *і гребля*, і вітряк
З-за гаю крилами махає...

стр. 20: по-під горою; *на* горі...
Починаючи від стр. 26 і далі текст такий:

... Не тільки, думаю, слово!
— «А що так, брате, чи жива
Ота Оксаночка чорнява,
Що з нами бігала гулять»?
— «Яка? вдовівна кучерява?
Не знаю, як тобі й сказать!
Вона була помандрувала
За москалем, та знов верталась,
Таки острижена прийшла
В старій шинелі, та змарніла,
Либонь таки і одуріла,
Та знову десь собі пішла;
Казали в Київ і Чернигів.
Сидить, було, та чепуриться,
Та «отче наш» собі чита,
Як той школяр, та розпліта
Неначе коси. У черниці,

Казали, в Чигирін пішла;
Та, думаю, таке ледащо
І там не треба. Так ні за що
Занапастилася... звелась.
А що за дівчина була!
Так-так що краля! І не вбога
Собі була—та талану
Бог не дав.
А он черешня принялась:
Це саме та, що ми садили,
Як мати вмерла,—це моя;
А то другая, що твоя.
Так та усохла—поливали
І гноєм корень окладали.
Не помогло таки, засохла,
А вже чимала піднялась.

Далі ідуть ще кілька малюнків і кілька прислівїв соромітного змісту, і на тому кінчається перший альбом.

Другий альбом на 29 листочках, теж у палятурці; про нього ніде ранійше не згадується, і його було взято тоді, як трусили Шевченка на засланні. В ньому так само, як і в першому, є малюнки з українським сюжетом і з східнім, з часів заслання. Я думаю, що цей альбом у нього був тоді, як він брав участь в експедиції по Аральському морю; тоді він робив в ньому ескізи малюнків моря, берегів, казармів і др., що тільки вражало його під час подорожі.

Між малюнками на де-яких сторінках написані власною рукою Шевченка такі речі (перерібки народніх пісень):

I.

Шумить, шумить дібровонька,
Плаче, плаче дівчинонька:

Вона плаче і ридає,
Мою долю проклинає,
Чи я така уродилась,
Чи без долі охрестилась,
Чи такиї куми брали,
Талан-долю одібрали.

II.

Ой на горі по тім боці
Гуляли ми у купочці,
Люде заздрії дізнались,
Як пташечок розігнали.
Пішов милий в Украіну,
Пішов милий та й загинув,
А я плачу і ридаю,
Свою долю проклинаю.
Боже з неба подивися,
Та до мене озовися!
А чи мені його ждати,
Чи без його умірати?
Дністре, річка крутояра,
Була в мене моя пара,
Теперь пароньки немає,
А я собі молодая,
Молодая, чорнобрива
Та вдалася несчаслива,
Марне, марне літа трачу,
Не легшає, хоч і плачу.
Дністре, річко крутогора
Возьми моє горе, горе,
Нехай люде, люде знають,
Як з кохання умірають.

III.

— «Хоть годину посидимо в купочці з тобою».
— «Ой остався б, мое серце, хоч поговорити,
Та боюся опізнитись—отаман сердитий».
— «Ой не бійся, прокинуся; до світа, до зорі
Стоятиме осідланний вороний на дворі,
Осідланний, напоєнний і нагодованний,
Вийдеш, сядеш барвіночком в зеленім жупані».
— «Оставайся вечеряти сама собі в хаті,
Бо до світа мені треба аж у січи стати».
— «Ой гиля, гиля сіриї гуси, гиля на Дунай,
Ой знать, що ти їдеш у дальную дорогу,
Ведеш за собою коня свого вороного».
— «Їду я далеко, їду на край світа,
Оставайся серце, ти мій маковий цвіте».
— «Ой біліє в полі трава тирса край могили,
Тож мені постеля широкая розстелилась,
Широкая, серце, то дарма з шириною,
Холодная буде, як та крига зімою.
Одно хиба сонце, поки вітер не віє,
Нагріє постелю, та без мене нагріє;
А я, мое серце, аж поки не прибудеш,
Журитися буду; нехай і знатимуть люде,
Як то ми з тобою щире-вірно любилися,
Любилися довго, та як скоро розійшлися.

IV.

Російською мовою, власною рукою Шевченка, написано план якогось твору під заголовком:

«Изъ ничего почти баринъ».

Умѣнье пользоваться обстоятельствами, агрономическія усовершенствованія. Жена и слышать не хочетъ о деревнѣ. Отчаяніе

по случаю кружев М. Рембо. Вилла въ Палермо и скотный дворъ. Чиновникъ съ бумагами, камердинеръ и камеръ-юнкеръ. Восторгъ по случаю мантиліи. Мечты о волшебномъ эфектѣ на балѣ 7 сего л:

Радость всѣхъ радостей. Извѣстіе о параличѣ.

Пять лѣтъ спустя, слуга, служанка, критическій взглядъ на свободу барышни въ предположеніи о своей собственной. Баринъ, потомъ барыня, ежедневныя пріятныя супружескія сцены. Новобрачные. Сельскій праздникъ въ Швейцаріи въ честь новобрачныхъ. Приданое. Семейное неудовольствіе. Сцена почти драматическая.

Пять лѣтъ спустя, кружева вздорожали, неумолимая управительша. Баринъ не въ духѣ. Добрые результаты агрономическихъ усовершенствованій. Винокурня сгорѣла. Управитель выкупается на волю. Дочь съ безчисленнымъ семействомъ. Земская полиція.

V.

Ввійдеш в хату, самі діти в хаті.
— «Тату, тату, а де наша мати?»
Ударися о поли руками;
— «Дітки ж мої, проживати (?) я з вами».

VI.

Собріалась умірать
Почала саван снаряжать;
Умірать не умерла
А саван то пропила.

VII.

Думаш, думаш—не можно пить,
Подумаш—можно.

Оце все те, що є в другому альбомі. Не виписую сюди варіантів і нових творів Шевченка з других його рукописів, які знайдені в Департаменті поліції, бо вони вже відомі і були надрюковані в останньому виданні «Кобзаря» в Петербурзі 1907 р. Церковно-археологічних записів я зовсім не списував з оригіналів, і їми можна буде скористуватись тоді, коли вони перейдуть у власність до музея В. Тарновського. Два листи Шевченка мають звязок з ділом його про арешт і заборону писать і малювать,—до творів же його не стосуються; через те я й не подаю тут копій з них.

Я. П. Забіла.

1907 р. 4 іюня
С.-Петербург.

Із статистики України.

Ледве чи в наші часи, коли на порядок денний історії поставлено безліч складних і широких питанів, коли кожна соціальна группа, кожен клас і народ в боротьбі за свої домагання повинен виступати як найкраще озброєний самопізнанням, ледве чи тепер потрібно доводити і теоретичне і практичне значіння статистичного досліду над ріжноманітними відносинами громадянства.

Але коли таке значіння статистичних данних і висновків для всієї російської держави, то роля їх для України є незмірно велика.

До якого б *практичного* питання на Україні ми не підійшли з метою утворити таке його розвязання, яке одповідало б конкретним відносинам і структурі українського громадянства наших часів,—ми неминуче всюди зустрічаємося з браком відповідного, конкретного українського наукового матеріала, висловленого немногословною, але незвичайно-красномовною мовою ціфр.

Чи схотіли б ми під натиском практичного життя розглянути соціально-економічну еволюцію української нації глибше, абстрагувавшися од безпосередних потреб нашого практичного життя,—ми не можемо не прийти до того сумного висновку, що соціально-економічно Україна є terra incognita.

Натуральна річ, в цьому не має нічогісенько дивного.

Україна, як певна історична теріторія не істнувала так, як істнували Фінляндія, Польща, Кавказ з їх історичними традіціями

з їх живим, відокремленим, індівідуальним громадським життям. Позбавлена довгим і тернистим історичним шляхом національної самосвідомости, національних традіцій, українська нація не мала такого громадського і культурного життя, як згадані вишче провінції Росії, і тому не могла, *як* індівідуальна *цілість*, бути предметом наукової уваги, наукових дослідів.

І не що иньше, як факт національного відродження українського народу, направить коллективну думку на такі соціально-економічні досліди над нашими відносинами, досліди, без яких безумовно тепер ні теоретично, ні практично ми не можемо ступити, а ні кроку. І ми певні в тому, що ті інтеллігентні сили, які є серед українського громадянства, направляться на цю, правда, чорну, але дуже важну підготовчу працю коло систематізації статистичного матеріалу що до України.

Як невеличкий загальний статистичний нарис, що торкається людности і земельної власности на території 8 українських губерній, ми і пропонуємо читачам нашу невеличку замітку.

Ми взяли тільки 8 губерній: харьківську, полтавську, чернигівську, київську, волинську, подільську, херсонську і катеринославську, перше, через те, що весь цей район має значну національну більшість українську (74,6%), друге, через те, що херсонська губернія, де по переписі 1897 р. мешкає українців в порівнанню з кожною із инших 7 губ. найменьше, є остання губернія з абсолютною українською більшістю (53,5%). Виходячи із цього погляду, ми не приєднали до цього району ще одної губернії Степової України — таврической, де українці являються абсолютною меньшостю, хоч відносно вони і складають там найбільшу національну групу.

Ми цілком згожуємося зарані з тим, що такий нарис, який би обхоплював всю територію України, с. т. крім обібраного нами району, ще Холмщину, частину Вороніжщини, Курщини і Донщини, Кубань, мав би далеко більше значіння. Але гадаємо, що ще не скоро можна буде і для людности і для земельної власности всієї українской території обробити повні відомості.

Отже, наш нарис—є статистичний нарис Украіни, її людности і земельної власности, cum grano salis.

Але ми сподіваємося, що і такий нарис буде користним і читачі на нас не поремствують за цю неповноту нашої замітки.

I.

Людність. Територія. Кількість мешканців. Поділ людности по поселенням. Мійська і сільська людність. Поділ по полу і віку. Рекрутчина. Поділ по релігії і національности. Грамотність. Поділ по сословіям і професіям. Переселення.

Територія 8 украінських губерній: харьківської, полтавської, чернигівської, київської, волинської, подільської, херсонської та катеринославської без вод містить в собі біля 400.627 кв. верст [1])

По окремим губерніям територія ця поділялася так:

в волинській губ.	63.037 кв. в.	в чернигівськ. губ.	46.042 кв. в.
» херсонській »	62.214 »	» київській »	44.478 »
» катериносл. »	55.706 »	» полтавській »	43.844 »
» харьківській »	47.885 »	» подільській »	36.922 »

Складаючи біля $^1/_{10}$ всієї Европейської Росії (4.230.527 кв. в.), територія ціх губерній по своїм розмірам перевисшує европейські володіння Англії (315,2 тис. кв. кіл.) Італії (286,7 тис. кв. кіл.) та сливе рівна території Швеції (447,8 т. кв. к.).

Ще більш видатне місце належить цім губерніям по числу мешканців. По переписі 1897 року людности обох полів було в них 21.982.617 душ, які складали 23,5% або біля $^1/_5$—$^1/_4$ населення Европейської Росії. Найбільш залюдненими губерніями були київська (3.559.229), подільська (3.018.299) і волинська

---

[1]) Така площа по вирахованню Стрельбицького; по „Статистическому Временнику“ ж вона містить в собі 404.924,2 кв верст. (біля 445,3 тис. кв. кілометрів).

(2.989.482), найменьш — катеринославська (2.113.674) і чернигівська (2.297.854).

Розглядаючи відношення людности до теріторії в ціх губерніях, ми спостерігаємо порівнючи досить велику густоту людности в них.

На 1 кв. верству по переписі 1897 року приходилося біля 54,9 душ, тим часом, як по 50 губ. Євр. Росії відповідна ціфра була 22,1. Найбільша густота людности була в подільській губ. (81,8) і в київський (79,7) найменьша в херсонщині (43,9) і в катеринославщині (37,9).

Натуральна річ, тепер ці ціфри треба вважати невірними, бо після переписі 1897 р. пройшло вже 10 років. Тепер число людности можна рахувати вже біля 25 мілл., а число душ на 1 кв. в., певне, біля 60.

Ці загальні ціфри, що показують густоту людности в згаданих 8 губерніях, сливе нічого не говорять нам про те, наскільки людність їхня живе по теріторії сконцентрованими масами. Для цього ми повинні сгруппувати поселенія по числу душ обох полів.

Перепись 1897 р. дає для наших 8 губ. що до поселеній такі ціфри:

до 10 душ	мали	25.538	посел.	або	36,5%	по 50 г. Є. Р.	29%
10—100	„	„	22.023	„	„	31,5%	по 50 г. Є. Р.	42%
100—500	„	„	12.266	„	„	17,5%	„ „	22%
500—5.000	„	„	9.728	„	„	14,0%	„ „	6%
5.000—20.000	„	„	384	„	„	0,5%	„ „	1%
20.000—100.000		„	29	„	„	0, %	„ „	0%
більш—100.000		„	4	„	„	0, %	„ „	0%
Разом	було		69.972	„	„	100%	„ „	100%

Таким чином, пересічно на 1 поселення припадало 314 душ (по 50 губ. Єв. Р. 150 д.), а на 1 кв. вер.—5,9 пос. (по Єв. Р.—7,1 пос.).

Отже, згадані 8 губ. являються одними із найбільш залюднених губерній в усій державі, займаючи видатне місце і абсо-

лютною кількістю населення, і густотою його що до простору, і концентрацією його на поселеннях.

Остання перепись показує також і поділ людности нашого району на сільску і мійську:

	чоловіків	жінок	разом	в % до всієї людн.
в селах жило	9.561.269	9.625.323	19.186.592	87,6
в містах „	1.456.452	1.339.573	2.796.025	12,3

Коли порівняти це відношення сільської і мійської людности, напр., з Германією, де вже в 1890 р. в селах жило 53%, а в містах 47% всього населення, то ми прийдемо до того вивіку, що край наш з повним правом можна назвати переважно хліборобським. Це ми побачимо також і трохи низче, розглядаючи поділ людности по професіям.

Розглядаючи половий склад мешканців, ми знаходимо, що в 1897 року чоловіків було 11.017.721, тоді як жінок—тільки 10.964.896 душ. Таким чином, на 1.000 чол. припадає 994 жінки. Як і ціла російська держава, крім Фінляндії, 8 українських губерній таким половим складом своїм відріжняються від иньших країв і держав Европи, де ми, навпаки, бачимо здебільшого перевагу числа жінок над числом чоловіків [1]).

Встановити поділ населення по віку річ—дуже і дуже великої ваги бо від тої чи иньшої групіровки мешканців краю по віку залежить та чи иньша, меньша або більша, продукційність певного громадянства в сфері матеріальної і духовної продукції.

По переписі 1897 р. вся людність нашого краю по віку поділялася так:

до	10	р. було обох полів	6.439	тис.	душ
10—20	»	» »	4.843	»	»

[1]) Таке загальне відношення. По окремим же районам відношення міняється: так, напр., на 1000 чоловіків було жінок: в київщині 1009, чернигівщині—1007, полтавщині — 1002 на волині 987, в харьківщині 963, катеринославщині—955, херсонщині—942 і т. д.

20—30	р.	було	обох	полів	3.435	тис.	душ
30—40	»	»	»	»	2.666	»	»
40—50	»	»	»	»	1.937	»	»
50—60	»	»	»	»	1.377	»	»
60—70	»	»	»	»	822	»	»
більше 70	»	»	»	»	461	»	»

Звідсі ми бачимо, що на вік, коли людина має найбільшу здатність до праці, на вік 20—59 р.р. в 1897 у нас припадало:

	загальне число.	% відношення особ віку 20—59 рр. відповідного полу до всіх членів цього полу.
чоловіків	4.747.647	43,09
жінок	4.667.796	42,5
разом	9.415.443	42,8

Тим часом по 50 губ. імперії ми бачимо, що 44,1% загального числа чоловіків і 44,5% загального числа жінок припадає на вік від 20 до 59 р., коли людина має найбільшу здатність до праці. Коли ж ми порівняємо ціфри і чоловіків і жінок нашого краю, які мають 20—59 р.р., з Англією і Уельсом, де в 1891 р. чоловіків і жінок такогож віку було 49,3% або з Францією, де те ж в 1891 року їх було 52,5%, тоді ми ще яскравіш побачимо, що поділ мешканців по віку в наших 8 губ. не можна назвати дуже сприяючим продукційності праці нашого громадянства.

Натуральна річ, говорити про кількість трудової енергії певного громадянства не можна на основі самого тільки поділу людности по віку мешканців, бо цей поділ нічого не каже профізічну силу населення. Для того, щоб определити людність з цього боку, потрібно розглянути фізічні властивости її, аномалії і т. д. Не маючи спроможности зробити це більш меньш повно, ми подамо тільки невеличку іллюстрацію в цій справі, а саме відомості про фізічні аномалії населення та про те, який процент рекрутів бракується або дістає одстрочку. В той час, коли пере-

водилася остання всенародня перепись, по всіх 8 губ. Украіни було божевільних, німих, глухонімих і сліпих всього 84,4 тис. душ обох полів. По окремих губерніях загальна сума поділялася так. В київщині—14,4 тис. д., на поділлі—11,7 т. д., в полтавщині—11,4 т. д., в харьківщині—10,9 тис. д., на волині—10,2 тис. д., в чернигівщині—9,5 т. д., в херсонщині—9,2 т. д., і в катеринославщині—7,1 т. д.

Таким чином, на кожних 10.000 душ обох полів приходилося в нашому краю 38,3 д. сліпих, німих, глухонімих і божевільних, тоді як по 50 губ. Євр. Росії—44,7 д. Але, коли тут ми бачимо певну перевагу Украіни в порівнянню з Росією, то відомості про рекрутів показують зовсім инше. Так в 1894—1901 р.р. в губерніях Лівобережної Украіни забраковано було 12,3% всіх рекрутів, що йшли на призов з цього району; в губерніях Правобережної Украіни—11% і в степових, в катеринославській—11%, в херсонській—7,9%; між тим, як по 50 губ. Европейської Росії за той же час—10,3%. Одстрочку за цей же період дістали в Лівобережний Украіні 9,2% тих рекрутів, що йшли з неї на призов, в Правобережній—11,6%, в херсонщині—5,8%, в катеринославщині—5,6%; по 50 ж губ. Євр. Рос.—9,1% всих рекрутів. Як бачимо, ці числа не сприяючі для нашого краю, бо і число забракованих і число тих, що дістали одстрочку, вищі, ніж по цілій Росії.

Переходимо теперь до поділу мешканців по релігії і національності.

По релігії всі мешканці поділялися так:

Православної	18.730,0	тис.	душ	або	85,4%	всієї	людн. 8 губ.
Іудейської	1.866,5	„	„	„	8,5%	„	„ „
Римо-католоцької	795,0	„	„	„	3,1%	„	„ „
Лютеранської	254,0	„	„	„	1,2%	„	„ „
Старого обряду	71,6	„	„	„	0,3%	„	„ „

Далеко більш ріжноманітний поділ людності по національності:

Українців	16.394,5	тис. душ	або	74,6%	людн.	8 губ.
Великороссів	2.359,8	„	„	10,7%	„	„
Євреїв	1.863,0	„	„	8,5%	„	„
Німців	413,4	„	„	1,9%	„	„
Поляків	377,9	„	„	1,7%	„	„
Молдаван	209,6	„	„	0,8%	„	„
Білорусів	184,5	„	„	1,0%	„	„
Греків	57,0	„	„	0,3%	„	„
Чехів	32,3	„	„	0,1%	„	„
Болгар	25,6	„	„	0,1%	„	„
Татар	22,7	„	„	0,1%	„	„
Иньших	41,3	„	„	0,2%	„	„
Разом	21.982,6	тис. душ		100%		

Український характер району виступає цілком ясно. Коли ж взяти на увагу те, що при мало розвіненій національній самосвідомості і при дуже розвиненій сістемі русіфікації в переписі мусіла відбитися тенденція до побільшення числа великоросів на кошт українців, то в дійсності кольор український повинен виступати ще з більшою силою.

Коли розглянути поділ 16.394.567 душ української людности по окремих губерніях, то ми знайдемо в:

Губернії	Всього мешкан.	Українців	% українців в губ.
полтавській	2.778.151	2.583.133	93,0
черниговській	2.297.854	1.526 072	85,7
подольській	3.018.299	2.442.819	80,9
харьківській	2.492.316	2.009.411	80,6
київській	3.559.229	2.819.145	79,2
волинській	2.989.482	2.095.579	70,1
катеринославській	2.113.674	1.456.369	68,9
херсонській	2.733.612	1.462.039	53,5.

Звідсі ми бачимо, що із всіх наших губерній найбільш українською являється полтавська. Більш меньш певно, і черни-

гівська, коли б одкинути од неї чотирі північних повіти—стародубський, мглинський, новозибковський і суражський, залюднені переважно білорусами і великорусами, стояла б по національному характеру свойому дуже і дуже близько до полтавщини. За полтавською йдуть чотирі губернії, що мають коло $^4/_5$ всього населення українців, дві, в яких $^7/_{10}$ людности—українці, і тільки одна, в який українців трохи більше ніж $^1/_2$ всієї людности.

Коли ж розглянути, як поділялася по окремих губерніях кожна із инших, більших націй, що живуть на Україні, то ми побачимо таку картину. Великоросів найбільше: в херсонщині 575,3 т. душ, чернигівщині 492,0 тис. душ, харьківщині 441,4 тис. душ та в катеринославщині 365,0; найменьше: на волині 105,0 тис. д., на поділлі 99,0 тис. душ. та в полтавщині 73,0 тис. душ. Євреїв найбільше: в київщині 430,4 тис. д., на волині 394,7 т. д. та на поділлі 369,3 т. д., найменьше: в катеринославщині 99,1 т. душ. та в харьківщині 13,0 т. д. Німців найбільше: на волині 171,3 т. д., в херсонщині 123,4 т. д. та в катеринославщині 80,9 т. д.; поляків: на волині 184,1 т. д., на поділлі 69,1 т. д. та в київщині 68,7 т. д.; білорусів в чернигівщині 151,4 т. д.; молдаван в Херсонщині 147,0 т. д.; греків в катеринославщині 48,7 т. д.; чехів—на Волині 27,6 т. д.; болгар—в херсонщині 25,6 тис. д.; татар—в катеринославщині 17,2 тис. душ.

Таким чином, наш район, стоючи по національній однородности свого населення далеко позаду од центральних великоруських губерній (14 губ.) з їх 93,1—99,7% великоросів, своїм національним складом наближається більш менш до Польщі з її 71,8% поляків.

Очевидячки, дякуючи довгому національному пригніченню українців, яке в першу чергу гальмувало культурний розвиток українського народу, український характер ціх губерній повинен був виявитися в невеликому числі грамотних.

Дійсно так. По переписі 1897 р. всього грамотних в цьому районі було біля 4.097,5 тис. душ або 18,8% його людности, тоді як по 50 губ. Євр. Росії грамотних було 23,3%. Із цього

числа 4.097,5 тис. душ було грамотних: чоловіків біля 3.082 т. або 28% (по 50 губ. Євр. Р. 32,6%), жінок біля 1.015,5 тис. або 9,2% (по 50 губ. Євр. Россії 13,7%).

Ще більш яскраво виступить перед ними безпросвітна темнота українського народу, коли ми порівняємо по губерніям % грамотних серед самих українців з % грамотних серед всього населяння кожної окремої української губернії:

	% грам. серед всіх мешк.	% грам. серед українців.	Ріжниця.
Херсонська	25,9	15,3	10,6%
Волинська	17,2	9,4	7,8%
Катеринославська	21,5	14,4	7,1%
Київська	18,1	11,8	6,3%
Подільська	15,5	10,7.	4,8%
Харьківська	16,8	13,5	3,3%
Полтавська	16,9	14,5	2,4%
Чернигівська	18,2	16,4	1,8%

Теж саме ми побачимо, коли вирахуємо % грамотних *українців* чоловіків і жінок. В той час, коли всі великоруси, білоруси і українці *разом* мають проміж себе грамотних чоловіків—29%, жінок—9%,—українці *окроме* мають грамотних: чоловіків—23%, жінок—4%.

Нам зостається ще розглянути поділ людности по сословіям і професіям.

По переписі 1897 р. в наших 8 губерніях людність складалася:

селян	17.836,8	тис.	душ,	або	81,1%
міщан	3.427,4	»	»	»	15,6%
дворян	201,9	»	»	»	0,9%
купців і почесних граждан	128,5	»	»	»	0,6%
инших	388,0	»	»	»	1,8%

В той час, як групіровка по сословіям ні скільки не малює нам соціально-економічної фізіономії певного громадянства,

являючися тільки юридичним пережитком колишнього соціально-економічного ладу його,—поділ мешканців по професіям розкриває нам економічну анатомію і фізіологію громадянства, до певної міри показує, чим живе воно, в чому полягає його економічна база.

І поділ людности по професіям яскраво знову показує нам, що 8 наших губерній, не дивлючися на порівнюючи розвінену в де-яких частинах цього района індустрію, являються переважно хліборобськими.

По переписі 1897 людність поділялася так:

САМОСТІЙНІ[1]).	Чоловіки. Загальне число в тисячах.	Чоловіки. На 1000 всіх чоловік.	Жінки. Загальне число в тисячах.	Жінки. На 1000 всіх жінок.
Сільське хазяйство, животноводство, лісоводство і рибальство	2.830,4	257	342,2	31
Фабрично-заводська і гірнича промисловість	631,2	57	88,6	8
Торговля і транспорт .	366,0	33	69,0	7
Адміністрація, суд, поліція, армія, флот. духовенство ліберальні професії	330,5	30	29,0	3
Живуть на свої, або чужі капітали	52,9	5	49,8	4
Поденщики, прислуга, особи що займаються приватною діяльністю	280,8	25	329,2	30
Инші	85,6	8	60,8	5
Разом самостійних . .	4.577,4	415	968,6	88
Несамостійних (член. сімьї)	6.440,3	585	9.996,2	912

[1]) В економічному розумінні, с. т. ті, що самостійно ведуть господарство, чи взагалі беруть участь в економічній діяльності самостійно.

Таким чином, коли ми розглянемо тільки що наведену таблицю, то побачимо, що в економичній діяльності людности наших 8 губерній перше місце займає хліборобство і всі иньші тісно звязані з ним роди діяльности—на нього припадає 61,9% всіх самостійних чоловіків і 35,3% самостійних жінок; друге місце займає гірнича і обробляюча промисловість — 13,7% всіх самостійних чол. і 9,1% жінок; за ними йде транспорт і торговля, що дають працю 7,9% самост. чол. і 7,1% сам. жін.; далі йдуть поденщики і т. д., які складають 6,1% всіх самост. чол. і 33,9% сам. жінок.

Поруч з цім ми бачимо, що загальне число самостійних чоловіків і жінок разом (5.546.083) складає, в порівнянню з західноєвропейськими країнами, дуже невеликий % всього населення цих 8 губерній—22%. Із кожних 100 душ обох полів було самостійних 25,22 (чоловіків—20,8, жінок—4,4), членів сімьї—74,78 (чол.—29,3, жін.—45,4); із кожних же 100 самостійних особ обох полів на долю чоловіків припадало 82,5, на долю жінок—17,5; навпаки із кожних 100 членів сімьї: чоловіків було 39,2, жінок—60,8. Особливо мало самостійних особ жіночого полу в хліборобстві, де із 100 самостійних приходиться: чоловіків 89,2, жінок же—10,8.

Тим часом в західно європейських даржавах % самостійних далеко більший. Так, із кожних 100 мешканців в 1882 р. було самостійних: в Італії—54,7, Австрії—50, Франції—44,1, Данії—37, Півн. Амер. Штатах—34,7.

Особливо ж яскравим стане соціальний склад людності, соціальний поділ праці із більш детальної таблиці на стор. 32.

З цієї таблиці ми бачимо, що головна маса людности наших губерній живе від хліборобства (74,6%), тоді як иньші роди економічної діяльности, гірнича, фабрично-заводська індустрія, торговля і транспорт разом дають джерело до істнування тільки 15,5% всієї людности. Поруч з цім, ми тільки тепер можемо зьясувати собі порівнюючи дуже великий відсоток особ, що самостійно не беруть участи в продукційній діяльності. Причиною цього явища є дуже високий % несамостійних елементів серед

Групи занять.	Самостійних.	Із 100 мешканців обох полів приходилося самостійних обох полів.	Членів сімей обох полів.	Із мешк. обох полів приходилося член. сім. обох полів.	Всього приходилося на кожну групу занятиї особ обох полів (самостійн. і член. сімьї).	Із 100 меш. обох полів приходил. на кожну групу особ обох полів (самостійн. і член. сімьї).
Сільське хазяйство, лісоводство, рибальство, животноводство	3.172.654	14,4	13.241.707	60,2	16.414.361	74,6
Фабрично-заводська і гірнича пром.	719.782	3,3	1.257.296	5,7	1.977.078	9,0
Торговля і транспортъ	435.016	2,0	1.022.678	4,7	1.457.694	6,6
Поденщики, прислуга, особи, що займаються, прів. діял.	609.985	2,8	436.976	2,0	1.046.961	4,8
Адміністрація, суд, полиція, армія, флот, духовенство і вільні професії	359.449	1,6	284.385	1,4	643.834	3,0
Особи, що живуть на власні, або чужі кап.	102.771	0,5	135.269	0,6	238.040	1,1
Иньші	146.426	0,6	58.223	0,3	204.649	0,9
Разом	5.546.083	25,2	16.436.534	74,8	21.982.617	100

людности занятої в сільському господарстві. Ніде, ні в індустрії, ні в торговлі, ні серед поденщиків не бачимо такого числа не самостійних. Особливо багато їх в сільському хазяйстві серед жінок. А тим часом ніде, ні в якій иньшій галузі примисловості ми не спостерегаємо такої незвичайної великої ріжниці між числом самостійних чоловіків і жінок, яку ми бачимо в сільському хазяйстві. Таке, властиве сільському хазяйству, явище — велике число несамостійних елементів — стоїть, безперечно, в залежності од того, що, дякуючи цілому рядові політико-економічних причин, про які тут не місце говорити, в сільському хазяйстві є маса зайвої людности, що не знаходить собі місця в продукції. Приведемо невеличку іллюстрацію [1]). Всього робітників на Волині було в 1900 р. 1.337.900 душ, для всіх же форм промислу на Волині потрібно було тоді 332.100; отже 1.005.800 або 76% являються зайвими. В київщині загальне число робітників було 1.576.800, потрібно ж було тільки 375.000; зайвих—1.200.900, або 76%. Теж саме бачимо ми на Поділлі, де число робітників було 1.434.800, тоді коли потрібно лиш 361,800; решта 1.073.000 або 75% являлася зайвою. Але, як що людність всього району через його хліборобський характер містить в собі силу зайвих елементів, яким власне кажучи, не має місця в продукції,—то, можна сказати мало не вся зайва людність падає на українську націю, хліборобську par excellence.

Це найкраще може іллюструвати низче подана таблиця, яка, крім того, взагальних, приближних рисах характеризує поділ по професіям в кожній із більших націй, що живуть на території Правобережної України.

	Українці.	Великор.	Євреї.	Німці.	Поляки.
Хліборобство і добування сировини.	90,0	18,0	2,5	82,0	51,0

[1]) «Матеріалы по движенію благосостоянія сельскаго состоянія 50 губ. Европейской Россіи за 40 лѣтъ (съ 1861—1900»).

	Українці.	Великор.	Євреї.	Німці.	Поляки.
Вироблення продуктів.	3,6	21,0	32,0	8,0	14,0
Армія, адмін. ліберальні проф, суд, поліція і т. п.	5,5	47,0	17,5	8,8	29,0
Торговля.	0,9	14,0	48,0	1,2	6,0

Те обтяження сільського хазяйства зайвою людністю, про яке ми говорили вище, виявляється також і в переселенню, що останніми часами зростало і зростає дуже швидкими темпом.

Так з усих 8 наших губерній виселилося:

За період 1886—1890 р. 9.880 душ обох полів
„ „ 1891—1895 106.993 „ „ „
„ „ 1896—1900 243.523 „ „ „

Таким чином на протязі 1885—1900 р.р. з нашого району виселилося 360.692 душ, тим часом, коли з 50 губ. Європ. Рос. за цей же період виселилося 1.207.653., цеб то переселенці з наших губерній складали 29,8% переселенців всієї Європейської Росії, крім Польші і Фінляндії.

Таким чином з кожним роком все більша і більша частина природного приросту всієї людности забиралася переселенческим рухом.

Так, на 1000 душ природного приросту припадало переселенців обох полів:

	В 1886—1890 р р.	В 1891—1895 р.р.	В 1896—1900 р.р.
В Полтавській	15,4	286,3	335,9
„ Черниговській	5,2	171,9	347,5
„ Харьківський	40,9	60,7	129,1
„ Херсонський	—	2,9	63,8
„ Київській	—	1,6	43,4
„ Катеринославській	—	1,1	43,0
„ Волинській	—	—	19,3
„ Подільській	—	0,4	8,3

Таким чином, перше місце в переселенческому рухові з України, починаючи з 90 р.р. займають полтавщина і чернигівщина, до яких трохи наближається харьківщина, а найостанне місце належить двом губерніям Лівобережної України—волинський і подільській. Як видко з таблиці переселенческий рух розвивається незвичайно швидким темпом. Так, за 15 років в полтавщині він збільшився трохи більше, ніж в 20 разів, в чернигівщині—більше ніж в 60; в київщині і катеринославщині за 5 років в 30—40 разів.

Нам зостається ще трохи спинитися біля приросту населення, щоб трохи схарактерізувати природну мобілізацію його.

Пересічно за десятиріччя 1888—1897 г.г. на кожних сто мешканців:

	Нарождалося.	Помірало.	Було приросту.
В губерніях:			
Харьківській, Полтавській та Чернигівській.	4,96	3,17	1,80
Київській, Волинській та Подільській.	4,70	3,09	1,64
Херсонській.	4,59	2,54	2,05
Катеринославській.	5,46	3,19	2,27
По 8 губ. пересічно	біля 4,85	біля 3,05	біля 1,80
По 50 губ. Євр. Росії.	4,83	3,42	1,41

Таким чином, в нашому краю прирост людности більший, ніж по цілій державі, а через це і період, на протязі якого кількість людности подвоюється, повинен бути коротший.

Коли приняти, що в 1863 р. [1]) в наших 8 губерніях було біля 13.008,4 тис. душ, тоді, очевидно, період подвоєння буде рівний 49 рокам; між тим подвоєння людности по всій Росії вимагає трохи більше 50 років.

---

[1]) Статистическій Временникъ изданный Центральнымъ Статистическимъ Комитетомъ. С. П. Б. 1866. Серія П. Вып. І.

II.

Земельна власність. Земельна площа. Поділ землі по угодьям. Земельна власність казни, уділів, манастирів, церков, селянська надільна, приватних власників. Поділ приватної земельної власности. Поділ приватної зем. власности по хазяйствам. «Одрізки». Селянські наділи. Число ревізських душ, що дістали наділи. Поділ ціх ревізських душ по розміру наділів. Гіпотеки.

Нема чого доводити, яке величезне значіння має в наші часи статистика земельної власности, що характерізувала б поділ власности між окремими громадськими групами і економічними категоріями, определяла б розмір земельного голоду селянства і цім всім почасти вказувала б шлях для найкращаго розвязання пекучої земельної справи.

А тим часом статистика землеволодіння стоїть у нас незвичайно кепсько, як і взагалі всяка иньша статистика, бо мало не всіми статистичними дослідами досі порядкує у нас славнозвісна російська бюрократія. На Україні ж ще й до того по де-котрих губерніях (Правобережна Україна) не має земств, які заграли велику ролю в справі статистичного досліду Росії, і через це ми не маємо спроможности доповнити, виправити а часто і замінити недбалих, неохайних праць урядових статистиків.

Погляньмо ж, скільки всього десятин землі є на просторі нашого району.

По данним 1887 р.[1]) вся земельна площа в ціх губерніях містила в собі 40.067,9 тис. дес. Коли припустити, що це число осталося незмінним і до переписі 1897 р. тоді матимемо по 1,8 дес. на кожного одного мешканця.

Приблизно в цей же час мали на 1 мешканця: Фінляндія (1897 р.)—12,5 дес., Норвегія (1900 р.) — 12,9 д. Венгрія

---

[1]) Главнѣйшія данныя поземельной статистики по обслѣдованію 1887 г. т. XXII Стат. Рос. Имп., изд. 1892—1901 г.

(1895 р.)—1, 6 дес., Франція (1895 р.)—1,27 д. Данія (1896)—1,4 д., Вельгія (1895)—0,37 д.

Вся ця загальна ціфра десятин так поділялася по угодьям:

пахаті	25.703,8	тис.	дес.	або	64,2%	всієї	землі
сінокосів і випасів	4.612,2	„	„	„	11,5%	„	„
лісів	4.575,6	„	„	„	11,4%	„	„
иншої удобної	2.552,0	„	„	„	6,4%	„	„
неудобної	2.624,4	„	„	„	6,5%	„	„

Відношення ж (в %) між земельними угодьями в окремих губерніях було в 1887 р. вже зовсім инше, ніж по цілому району:

	Пахаті.	Сінокосів і пастівн.	Лісів.	Иншої удобної.	Неудобної.
Херсонська	77,6	13,4	1,2	3,5	4,3
Полтавська	75,3	9,3	5,9	5,7	3,8
Харьківська	71,1	8,3	9,5	4,3	6,8
Подільська	70,9	5,9	11,7	6,6	4,9
Катеринославська	68,6	17,0	2,1	6,2	6,1
Київська	62,0	7,1	18,2	6,8	5,9
Черниґівська	54,4	12,6	21,0	4,2	7,8
Волинська	37,9	14,5	23,4	12,7	11,5

Не можно не звернути уваги на дуже сприяючий розвиткові сільського хазяйства поділ землі по угодьям в цілому районі і в більшості його губерній. 75,7% всієї землі району придатні для сільського хазяйства в узькому розумінні цього слова для хліборобства і скотоводства, тим часом, як по 50 губ. Європ. Рос, ми маємо такої землі тільки біля 40%. Неудобної ж землі в нашому краю маеться тільки 6,5%. Такий малий % неудобної землі зустрічається тільки в небагатьох західноевропейских країнах (в Венгрії—4,8%, в Австрії—6,1 %); тим часом по 50 г. Єв. Р. неудобної землі було 17,2% всієї земельної площі.

Із всієї цієї земельної площі належало:

пріватним власникам	18.644,4	тис.	дес.	або	46,5%	всієї землі
селянам наділів [1])	18.248,3	„	„	„	45,6%	„ „
казні	1.734,3	„	„	„	4,3%	„ „
манастирям і церквам	488,1	„	„	„	1,2%	„ „
удільному відомству	275,1	„	„	„	0,7%	„ „
иншим	677,7	„	„	„	1,7%	„ „

Таким чином головна маса землі припадала на пріватну власність (46,5) і на селянську надільну (45,6) які разом складали 92,1% всієї земельної площі краю.

Коли ми розглянемо, кому належала пріватна земельна власність, то побачимо, що в 1887 р. вона поділялася по сословіям так:

дворянам	належало	13.865,4	тис.	дес.	або	74,3%	всієї прів. вл.
селянам	„	2.000,2	„	„	„	10,7%	„ „
купцям	„	1.442,2	„	„	„	7,8%	„ „
міщанам	„	590,6	„	„	„	3,2%	„ „
иншим	„	745,9	„	„	„	4,0%	„ „

Виходить, що майже $^3/_4$ землі, яка належить пріватним власникам, є власність дворянського сословія. Коли порівняти дворянську земельну власність з усією земельною площею району, тоді ми будемо мати, що більш, ніж $^1/_3$ (34,5%) її належить дворянам. Припустимо, що всі дворяне—чего в дійсности немає—суть земельні власники, тоді вийде, що меньше, ніж 0,01 (0,009) людности має в своїх руках більше ніж $^1/_3$ всієї земельної площі. Між тим, коли б навіть всі 17.836.776 душ. селян були власниками — до чого в дійсності не дуже далеко, бо всіх занятих в сільському хазяйстві в 1897 р. налічувалося 16,414,361,—виходило б, що більш, ніж $^4/_5$ (81,1%) всієї людности володіє трохи більше, ніж $^1/_2$ (50,5%) всієї землі району.

---

[1]) Сюди увійшли, по херсонщиині—377.992 дес. і по катеринославщині,—536.958 дес. земель, які належали бувшим колонистим.

Коли ми розглянемо поділ пріватної власност між окремими економічними групами, то побачимо ще більш цікаве явище [1]).

Розміри хазяйства.	Число власників в тисячах.	Число десятин у них в тисячах.	% відношення власників групи до всіх зем. власників району.	%відношен. земельної влас. групи до всієї прів. зем. вл. району.
до 10 дес.	48,8	158,3	50,1	0,9
від 11 „ 100	31,3	1.075,0	32,2	6,0
„ 101 „ 1.000	13,4	4.800,3	13,8	26,8
„ 1.001 „ 10.000	3,6	8.931,2	13,7	50,1
більш 10.000	1,7	2.894,7	0,2	16,2
Разом.	97,3	17.859,9	100,0	100,0.

Із цієї таблиці,—яка, до речі сказати, має хибу групіровки на великий масштаб, особливо в першій і другій групі,—ми ясно бачимо, що концентрація земельної власности на Україні досягла дуже і дуже великих розслідів. Так, 3,9% всіх пріватних власників володіють 66,3% всієї землі, що є в пріватній власності, тим часом, як 50,1% пріватних власників мають тільки 0,9% всієї прів. зем. влас. Коли ж ми згадаємо,що більша частина пріватно-власницької землі належитъ дворянам, то ми не помилимося, коли скажемо, що концентрація землі в руках великих власників означає у нас концентрацію її в руках невеличкої купки дворян.

Загальна групіровка пріватних власників цілого району по розмірам земельної власности ховає од нас дуже великі і цікаві ріжниці окремих губерній. Для цього ми приведемо більш детальну таблицю земельних власників і землі (і те і друге в % відношенні до всіх земельних пріватних власників і до всієї пріватної власности) по окремих губерніях:

[1]) Статистика поземельной собственности 1877—1878 г.

	до 10 д.		11—100 д.		101—500 д.		501—1.000 д.		1.001—5.000 д.		5.001—10.000 д.		більш 10.000 д.	
	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.
Харьківська	52,8	1,5	31,8	8,6	9,8	19,2	2,8	16,2	2,6	40,5	0,1	7,4	0,1	6,6
Полтавська	59,4	2,7	30,9	16,1	7,4	24,8	1,3	13,5	1,0	30,5	—	4,1	—	8,3
Чернігівська	58,6	2,2	31,0	13,5	7,4	20,5	1,7	13,9	1,2	33,4	0,1	10,6	—	5,9
Київська	41,7	0,2	24,8	1,8	13,1	7,4	8,5	12,6	10,3	39,3	0,9	11,8	0,7	26,9
Волинська	42,1	1,0	43,1	5,2	7,8	9,6	3,2	10,9	3,1	31,5	0,4	11,0	0,3	30,8
Подільська	56,3	0,5	18,0	2,0	11,3	9,7	6,0	14,3	7,7	52,3	0,5	11,8	0,2	9,4
Херсонська	10,3	0,0	38,6	3,6	28,6	12,9	10,3	12,9	10,1	35,7	1,5	18,6	0,6	16,3
Катеринославська . .	11,4	0,1	28,5	2,0	30,0	10,8	12,8	12,6	14,9	42,4	1,8	16,5	0,6	15,7

Як бачимо в Україні Лівобережній найбільше землі сконцентровано в руках власників, що мають од 101 до 500 дес. (21%)

та од 1.001 до 5.000 дес. (36%). Між тим в Правобережній Україні найбільше землі у инших категорій — у тих, що мають 1.001—5.000 д. (51%) і більше 10.000 д. (21%). Приблизно те саме ми бачимо і в двох степових губерніях: на власників 1.001—5.000 д. приходиться біля 40% всієї земельної власности, на власників, що мають більше 10.000 д.,—біля 15%.

Не меньш цікавим в цій таблиці є ще одне явище. В усій Лівобережній Україні земельні власники з розміром земельної власности до 100 дес. володіють, хоч і невеликою, але все ж таки досить помітною частиною всієї земельної площі, що під приватною земельною власністю. Так в харьківщині на їхню долю припадає 10,1%, в полтавщині—18,8%, в чернигівщині—15,7% всієї приватної земельної власности губерній. Зовсім инше ми бачимо в Правобережній і Степовій Україні. Тут на приватних земельних власників, що мають до 100 дес., приходилася дуже і дуже незначна частина. Так в київщині—2%, на поділлі — 2,5%, на волині — 7,2%, в катеринославщині—2,1%, в херсонщині 3,6% всієї приватної земельної власности.

Таким чином, в приватній земельній власності, можна сказати не помилившися, селянам належить частина мізерна, яка не може хоч трохи помітно вплинути на економічний добробут мільонів селянства України.

Погляньмо ж тепер, як забезпечено селянство у нас наділною землею.

Перед 1861 роком в руках дворян наших 8 губ. було 24.078.653 дес., із яких 6.373.667 дес. були в користуванні кріпаків. Як відомо, при скасуванні кріпацтва всюди, особливо в чорноземних губерніях од цих селянських земель одрізували дуже багато на користь дворян. Як довів Мілюков (Енцікл. сл. Брок. і Євф. ст. «Крестьяне»), одрізано було біля $^1/_5$ частини всієї землі, якою за часів кріпацтва користувалися селяне. У нас, взагалі, по цілому району, навпаки, після скасування кріпацтва землі селянам було прирізано всього 548.037 дес. Правда, поодинокі частини району показують зовсім инше:

ГУБЕРНІІ	Було дес. землі перед 1861 роком.	Прирізано + або одрізано —	
Полтавська	954.898	— 449.765	— 888.741
Катеринославська	533.452	— 198.838	
Харьківська	638.936	— 181.123	
Чернигівська	806.094	— 59.015	
Подільська	639.612	+ 576.884	+ 1.436.778
Волинська	1.205.785	+ 433.915	
Київська	1.072.282	+ 354.476	
Херсонська	522.608	+ 71.503	

Більш детальна таблиця, показує нам, що поміщичі селяне Лівобережної Украіни дістали незвичайно убогий земельний наділ і в значній мірі цім поясняється той величезний переселенческий рух, який останніми часами йде саме з цієї части Украіни в ріжні райони Росії.

Загальна сума селян, чоловічого полу в нашому районі, що дістали в 1861 р. наділ, доходила до 4.470,9 тис. душ. Із них було: государственних 2.007 тис. д., які дістали наділ пересічно 4,9 дес на 1 душу чол. полу, поміщичих 2.462,5 тис. д. з пересічним наділом в 2,7 дес. та удільних — 1,4 тис. д. з наділом в 3,5 дес. Пересічний же наділ по всіх 8 губ. в 1861 р. доходив до 3,3 дес. на 1 душу чоловічого полу. Як бачимо, земельний наділ навіть для тих часів був малий.

Коли ж ми поділимо ревізські душі, що дістали земельний наділ, на групи по величині самого земельного наділу, тоді незначна забезпеченність землею при визволенні з кріпацтва виступить ще яскравіш.

Із всіх ревізських душ дістали наділ:

	Тисяч ревизських душ.		% всіх ревізських душ що діст. наділа.
в 1 десят.	142,1	або	3,1
» 1— 2 «	757,9		17,0
» 2— 3 «	1.338,0		29,9

	Тисяч ревизських душ.	% всіх ревізських душ що діст. наділа.
» 3— 6 «	1.701,0	38,0
» 6—10 «	499,2	11,1
більш 10 «	32,6	0,8

Звідсі ми бачимо, що вже зразу після скасування панщини 50% кріпаків, що дістали який-небудь наділ, опинилися в становищі пролетарів і тільки 11,9% мали наділ трохи вище потрібної норми.

Натуральна річ, тепер земельний наділ став ще меньшим і селянство, що має тепер ці, при нашій екстенсівній сістемі хазяйства, «хусточки», власне кажучи, являється замаскірованим класом пролетарів, що живе не од праці у власному хазяйстві, а од продажі своєї робочої сили по панських економіях, винокурнях, цукроварнях, броварнях і т. п. Так, в 1863 році пересічний наділ на 1 душу чол. полу був в харьківській—4,1 дес.; полтавській—2,5 д., чернігівській — 3,4 дес., київській — 2,9 дес., волинській — 4,2 дес., подільській — 2,6 дес., херсонській — 6,1 дес., в катерин. — 6,3 дес.

В 1900-му ж році наділ був пересічно: в харьк.—1,9 дес., полт.—1,5 д., черниг.—2 д., київськ.—1,2 д., волин.—1,7 дес., поділ.—1,2 дес., херс.—2,2 дес., катерин.—2,3 дес. Натуральна річ, тепер і данні 1900 р. вже являються невірними, особливо для південно-західного краю, де ми мали тільки урядову статистику. Не можу не привести тих нових ціфр для київської губернії, які має тепер київська управа для 1905 р. Так, надільної землі приходилося по київщині на 1 двір селянський 3,4 дес., а на 1 мешканця—0,65 д. Селянські ж двори, що мають надільну, землю, групувалися так: меньше 2-х десят на 1 двір мали 9,9% всіх дворів, од 2 до 3 д.—41,2% дв., од 3 до 4 д.—30,9% дв., од 4—5 д.—13%, од 5—6 д.—3,8%, більш 6 д.—0,6%.

Ціфри ці не потрібують ніяких коментарів.

При незвичайно слабо розвиненій промисловості, таке становище селянства означає не тільки його пролетарізацію, а разом з тим і пауперізацію: там, де 75—76% людности, властиво кажучи, не може брати участи в продукції, як це ми бачили в південно-західному краї, там пролетар неминуче повертається в паупера.

Де-який інтерес має в наші часи питання про форму надільної селянської власности, яка вона була колись і яка є тепер на Україні.

Коли давались селянам наділи, так 9.056 тис. дес. (53,3%) удобної землі було наділено 1.945 тис. рев. душ. (42,7% всіх що діст. над). в громадську (общинную) власність, решту—7.913 тис. дес. (46,7%) наділено було 2.605 тис. душам (57,3%) в подворну власність. Але тепер вже, здебільшаго, «общинное» землеволодіння на Україні перетворилося в так зване «общее», при якому доля кожного власника зостається незмінною і постійною, тоді коли характерною ознакою «общиннаго» землеволодіння являється його «уравнительность», яка неминуче тягне за собою «переділи»: зникають переділи — зникає «общинное» землеволодіння, що ми вже здебільшаго і маємо на Україні. Як бачимо, на Україні підстав для народницьких мрій про соціалізацію всієї землі і уравнітельность немає сливе ніяких.

Такий поділ земельної власности, який ми зазначили вище натурально, в новіщі часи мусив значно змінитися під впливом нових тенденцій соціально-економічного розвитку, а також дякуючи фінансово-економічній і земельній політиці уряду. Але коли б знайти ці зміни, определити характер мобілізації земельної власности по цілому нашому краю, ми зробити цього не змогли б ми схотіли через те, що, крім даних 1877—78, не має инших в нові часи, таких, які б одночасно обхоплювали всі наші губернії. Через це ми обмежимося невеличкою іллюстрацією що до мобілізації земельної власности по розмірам хазяйств. Для іллюстрації ми візьмемо полтавщину, яка добре відома своїми дуже гарними статистичними дослідами на цілу Росію.

Так на полтавщині було:

Розмір хазяйств.	в 1878 р. землі у їх	власників в процентах	в 1898 р. земли у їх	власників в процентах
до 100 дес.	19,0	90 3	21,0	88,7
од 100 до 500 дес.	25,0	7,4	26,0	8,8
» 501 » 1.000 »	13,5	1,3	14,5	1,5
більш 1.000 »	42,5	1,0	38,5	0,9
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

Таким чином по всіх групах пріватних земельних власників, крім останньої, найвишчої, ми бачимо на протязі 20 років зрост їхніх земель. Всі групи придбали од 1 до 2% кожна і тільки найбільші земельні власники втратили 4%. З другого боку, не можна не звернути уваги на те, що число власників особливо зменшилося в найнизчій групі (до 100 дес.) на 1,6%, що являється показчиком пролетарізації більш дрібних земельних власників.

Такою ж невеличкою іллюстрацією до мобілізації земельної власности можна вважати відомості про зміни в поділі земельної власности між де-якими сословіями в нашему районі. Так, за час од 1863 р. до 1897 р. поділ земельної власности почасти змінився. Так дворяне за цей період втратили 4.714,3 т. дес., із них 2.272,5 тисяч десят., або 48,2% придбали селяне. Під впливом розвитку капіталізма земля переходить до рук нових класів, пристосованих до нового економічного ладу, переходить постільки, поскільки старий клас не встигає, або не хоче, чи не може пристосуватися до нових потреб, нових обставин.

Цей же вплив капіталізму виявляється у нас, як і скрізь, також і в тому, що земельна власність все більше і більше обтяжується гіпотеками.

Так, по новіщим відомостям[1]), число маєтків нашого краю, заставлених в ріжних банках, доходить до 41.788 (42,1% всіх

[1]) Статистика долгосрочнаго кредита Вып. III изд. 1904 г.

прів. володінь), в яких було 12.322.846 десятин землі. Вся ж заставлена земля оцінена була в 1.129.019.084 карбован., а боргу за неї к 1-му января 1903 р. лишалося 713.614.595 кар. В самому ж Дворянському Банку заставлено було з усіх 8 губ. маєтків дворянських 7.794, землі в них 4.884.984 дес., що оцінені були в 449.070.745 карб. і мали на собі боргу к 1-му января 1903 р. 266.691.075 карб.

На цьому ми поки що і закінчимо нашу невеличку статистичну замітку про землю і людність згаданих 8 губ. Украіни.

М. Порш.

Сповідь віроучителя-сектанта [1].

От став проситься у начальника, щоб пустив до дому надивиться, як там живуть мої сироти. Він отпустив. Я исходив до дому, погостився, роздивився. Мати каже: «він то каже, синку, і Хведор хазяйствує, та не так, як ти, наче все без усердія. Він каже, що це я хазяйствую, думаю, що брат буде мені і по духу брат. А то я б вас бросив».—«Ну, ви ж його не оскорбляйте, а тоді як прийду, так побачим, як Бог дасть. Аже ж які його ученія?»—«Та хто зна, синку. Ми його не розберем. Це як би ти пожив з ним».

Оце я погостювався та й пішов опять у Вороніж на службу. От, слухаю, брат поїхав за жінкою на Кавказ. От привіз і жінку. Слухаю, хазяйствують. Коли прийшов слух, що вже вигнали, кажуть, твого брата з Карабута у Павловське; він там, каже, приписаний—сказав мені один з богомольців. Тут я упьять зажурився, що нікому доглядать матір і роспливається хазайство.

Коли слухаю, аж, слава Богу, приказ прийшов отпустить білетних домой. Ото ми з жінкою, обрадовані, пришли додому. Коли так: брата нема, вигнали, кажуть, а дома у мене мати та сестра каліка, та сестра удова—зять умер, а вона з двома дітьми прийшла до мене жить. Оце я роспросив, як же він тут жив, що його прогнали. «А хто й зна, кажуть. Наче ми поганого нічого не бачили од його. Тільки Марина Зузулиха усе бігала до його, а співать він нікуди не ходив і нічого більше ми не знаєм. А потребовали його у волость, дак старшина приказав сейчас вибраться у Павловське: «Ти там, каже, приписаний, там і живи.

---

[1]) Див. № 6.

От я зобрав времня і поїхав до його у Павловське. Найшов його там, поздоровкався, та й кажу: «Ну, що, мабуть, ти не бросив того ученія, що тоді ділав, що тебе вигнали із Карабута». «Ні, каже, не за те, а от за що: на, каже, почитай 2 посланія к Тимофію, глава 3, стих 12». А там написано: Всі, хотящії жить благочестно, гоніми будуть». Я прочитав. «От за що, каже. Так і тебе вигонять, як послухаешь божественного писанія, а як будеш таким людоїдом жить, як ті, що мене вигнали, то і там будеш жить между ними». Я тут і думаю: «Пожалуй воно і справді так. От же написано комусь. Уже ж святі апостоли правду казали. А я ще цього не бачив, що воно так написано, а оце тільки вперве прочитав. Оце я побалакав з ним мало, дуже мало, і не найшов йому сказать що вопреки. А поїхав собі, думаючи. От приїхав до дому; а тут його товарищ, Хведор Солодовников, прийшов до мене, розспросив, як там брат. «Слава Богу», кажу. А він воздихнув, та й каже: «Це любі святі, вони за Христа страдають. Так же і писано єсть, щоб ми страдали за його, або ради його». А ну, де писано? Зачали шукать. Оце я й найшов посланіе к Филиппійцам гл. 1, ст. 20. Там і сказано, потому що вам дано, ради Христа, не тільки віровать у него, но і страдать за нього. Тут я упьять задумався. Може воно і справді так, що він ради Христа страдає. Той Хведор Солодовников за ним журиться і мені каже: «счасливі, що у вас є такий брат». А я і кажу йому: «А чогож ти тоді, як їх изослали, а я прийшов додому із служби, так ти казав, що «не так твій брат робив», а тепер уже так стало».—«Я, каже, тоді не розібрав, а тепер розібрав, що це истинні раби Христові. Я, як би познав тоді, тоб і не за що не отстав од їх. Я б пострадав ради Христа, як і їх Бог сподобав, а то я, скажений, тоді отрікся од Христа».—«Ну, а тепер би пішов страдать?» А він так із твердостію: «Повірте мені, кум! На мене, каже, як би хто сказав, що одрубають голову за Хведора, то яб із радостію согласився». — «Ну, почому ж ти так увірив, що вони люди праведні?» — «От потому: я як прийду до Хведора та як побесідую, або хоч торкнусь об його, дак так коло мене наче що обсипиться, і я тоді до дому як на крилах полечу. Із роду мені не було ніколи так радісно

ні в церкві, ні за штенієм, ні за співанням, ні на молитві, як біля його. От почому я. Та й писанія, де не почитайте, дак воно доказує».—«Ну, добре, кажу, а я не вірю». А в душі думаю, хто зна, що воно таке.

От приїхав до мене брат. Оце вони у двох як зачали мені балакать. Тут я їм і кажу: «що ви мені розсказуєте, ви ж так робите, як і тоді?» А брат і каже: «Ну, а як так, дак що?» — «Да що це, хіба діло богоугодне як із жінками спать?»—«А як же писано: невірующая жена освящається вірующим мужем і невірующий муж освящається вірующою женою».—Я і кажу: «дак це ж як узять жену невірну, або мужика. Вірна жінка у вінчанії, як перевінчаються».—«Ні, каже. А ото, що писано, щоб було, апостол велит, одно тіло у всіх вірующих. Послання к Єфесєям, гл. 4, стор. 4».—«Да це ж, мабуть, із законною жінкою одно тіло щоб було».—Ні, каже. «А оце, що каже апостол: так, як тинь». Посл. Євреям, гл. 10, ст.—«Ну, так це, мабуть, одно тіло причастія, що в церкві».—«Ні, каже, то не причастя, то тільки вино красне да просфира. Об цьому причасті слухай, як апостол сказав: Всякий священник стоїть на служенії і приносить одні і тіж жертви, которі не могут никогда избавить, або истребить гріхів. Посл. Євреям, гл. 10, ст. 11.

Тут я і закружився умом. «Це, кажу, мабуть, євангеліє у вас не такоє, я цього ніколи із роду не читав».—«Ні, каже, воно скрізь так у кожній євангелії писано, а це ти не читав. Так же вони і всі понімають. Ну, як тепер оце ти розберешь, кому це писано»?—«Та це, мабуть, тоді, до Христового рожденія було так».—«Ні, каже, хлопче, до Христового рожденія що було, як жили, дак це у библії писано, а це нам з тобою, также і всім, хто схоче слухать. Ось прочитай Посланіе 1-ое Корінфянам, гл. 10, ст. 11. «Все это происходило із нами, как образи, а описано в наставленіе нам, достигших послідніх віков». От кому це—*нам*. Дакъ це по вашому все не так, та не по нашому, а це так апостоли нам написали».—«Та і тож апостоли, як закон у супружестві і оцеж церква і попи».—«Ні, каже, про цей закон апостол сказав, що законом ніхто не оправдиться перед Богом. Посл. Галатам, гл. 3, ст. 11».

От тобі і сполняй закон! Тут я і закружився вовсі умом. Не знаю, що їм отвічать. Та ще багато мені набалакав коєчого. Я і кажу: Ну, дак це ми всі не так живем?»—«А тож, как думаєшь?»—«Ну, а шож робить, щоб так жить?»—«А от що: чим кобилу, або коня обгодують, тим і поправляють, тільки перепалять (?) Так і Адам з чим упав, тим Христосъ і підняв».—«Як це підняв»?—Та так: Він Марію освятив своєю плотію, як там писано: Коли закон був ослаблен плотію, то Бог послал Сина своєго у подобії плоті гріховной, у жертву за гріх і судим гріх у плоті для того, щоб оправданіе закона робилося в нас не по плоті, а по духу. Послан. к Римлянам, гл. 8, ст. 3, 4. И тож апостол Павел. Він і сам боявся, думав що воно гріх, яко плоть волнується до женского полу. От він і написав про це: далос (?) мені накостник плоті, ангел сатани оскверняеть мене, і трижди, каже, молив я Бога, щоб він отняв це од мене. А Бог йому сказав: Не довольно тобі благодаті моєї любви. Сила моя і в немощі совершається. От він і попяв, що це треба так робить. 2-го Посл. Коринфянам, гл. 12, ст. 7 і Апостол. Петр упьять написав: огненнаго искушенія не чуждайтеся, как приключенія для вас страннаго. Це значить те, що хоч воно вам здається і пегарним, мов совокупиться із женщиною ради спасенія, так не бійтесь, воно так. І Посл. Петра, гл. 4, ст. 12.

Отож і Іван написав: есть гріх к смерті і есть гріх не к смерті. 1 Посл. Івана, гл. 5, ст. 16. Оце ж той і гріх, що не к спасенію. Оце ж те, що писано есть тіло душевне і есть тіло духовное. 1 Посл. Коринф., гл. 15, ст. 44.

Ото ж у апостолів було тіло духовное, вони і спасали своїм тілом людей, і Іван апостол написав—1 Посл., гл. 2, ст. 20—і тоді вже, як помаже апостол от він їм і каже: ви вже не требуете нужди, щоб хто учив вас (того ж послання і глави, ст. 27). І то опьять апостол Павел написав, а я, каже, лично между вами скромний, а заочно отважний. Тільки не доводьте каже, мене до той смілости, которую думаю я употребить на тих, що помишляють на нас, що будто ми по плоті живем із женским полом, а ми, каже не по плоті поступаем. Оружія наша не плотская,

а сильная Богом на розрушеніе твердини. 2 Посл. Коринф., гл. 10, ст. 1. Ото ж у Псалтирі написано: пророком (?) разрушиши врага і місто його. Кафизма I, ст. 8 і упьять—Каф. 20, псал. 7. Хваліть Бога, сказав пророк, от землі змієвой. Оце ж та сама земля змієва, ото саме його місто. От і треба такого чоловіка, щоб розрушить врага і місто його тоді і тією землею можно буде хвалить Бога, яко святий чоловік освятить її своїм тілом святим. Ото воно упьять каже апостол Іван—Посл. 1, ст. 7. Єслі ходим в світі, так як він, апостол, або Спаситель ходив в світі, то ми і должни общеніе іміть друг із другом, щоб кров Іисуса Христа очищала нас од усякого гріха. Оце ж, як ми познаємо світ ученія—не цей світ ученія, що учаться багато у школах попи да пани, а світ разума духовного, от ми і должни іміть общеніе друг із другом. І от, у святому чоловіку свята і кровь, от вона і освятить тебе. А ті ученія, що попи да пани учаться, об їх апостол сказал (1 посл. Римлян., гл. 1, ст. 21): но како вони познали Бога, та і не прославили його, як Бога, но осуетилися у вумствіях своїх, омрачилися несмислені серца їх, называють себе мудрими, а обезуміли. Вони думають, що Бог де небудь сидить або у досці, або у полотні, та й кланяються їм, або камінюки у кучу наскладають, та й кажуть—там Бог сидить, ідіть молиться. А мужик дурпий слуха, дума справедливо так. Оце їм і каже Спаситель: Горе вам, книжники фарисеї, що взяли ключи разума да сами не йдете і других не пускаєте в Царство Небесне. Матвія гл. 23, ст. 13. Та ще сказав Спаситель: Горе вам, книжники, фарисеї, лицеміри, що ви об десятині і об усякому багатстві і роскоші заботитесь, а що важне у законі, те оставили. Та оце де вже він не назбирав писанія, з усяких книжок, та все внушав мені, а Хведор Солодовников так і ухватиться і собі на його словах увіщевать мене. Тут уже я розстроївсь вовсі умом.

От повечеряли. Ми полягли із своєю жінкою на кроваті спать, а він сів у нас у головах та все балака, та все разсказує, та внуша. Жінка довго слухала та й заснула, а ми вже балакали до самого світу. Він усе толкує: приставай до нас, а то

пропадеш, у мирі живучи. Мир злий, Христа ненавидить, гонить і рабов його. Нема, каже, праведного у мирі, нема ні одного. Ніхто не ищет Бога, усі совратились с путі. Нет делающаго добро, нет ни одного. Писано римлянам, гл. 3, ст. 10.

Я і кажу: як, уже ті пропали всі люди, що живуть у мирі? Там же єсть неначе і гарні люде. Так це, наче, що ти балакаєшь, що можно із чужими жінками грішить, так це ще хуже».—«Ні, каже, це апостоли повеліли так. Ну а тож хто хіба, що написано: чоловік оставляєть отца і матір і приліпляється к жені і будуть два єдиною плотію. Ну, оце як воно сюди писано.—«То це об законній жінці та об мужику писано».—«Ні, каже, ти мілко понімаєш. Законні! Який там закон: щоб кожухи натягать на голову».

Тут мене аж, наче, злоба взяла на його, мо він наче і в мене хоче жінку отбить. «Та як це, кажу, кожухи на голову натягать?—«Та от як: як поженяться три, або два сини у батька, та той у тому углі, а той у тому із своїми жінками натягають кожухи на голови, щоб не видко один одного. А коли гарне це діло, так нащож ховаться. Аже-ж як ти законне діло робишь, так не ховаешься, напр., балакать що гарне, або милостиню подавать, або робить що небудь. А то бач який закон! Про цей закон апостол сказал так: Что сила гріха—закон. 1 Посл., гл. 13, ст. 56 (?).

От тобі саме сила гріха. Стало бить, як би не цей закон, так меньше б грішили. А то каже закон куми (?), а він буде не знаком цей закон (?). Аж очерети трещатимуть!» Тут мені аж страшно стало. Колиб справді не так, та й кажу «Ну, а як, ти ж кажешь, що можно гріх робить із чужими жінками, так це що ж?—«Оце ж той гріх, що не к смерті. Ти ж читав. Це ж та тайна, що написав апостол:—я скажу цю тайну тільки церкві. Такому, значить, чоловіку, що церква у йому. Посл. к єфес., гл. 5, ст. 32. Оце ж те, що сказав апостол: нет, каже, нікакого осужденія тим, которі живуть по духу. Посл. Римл., гл. 8, ст. 1. Тепер ми як познали оцю жизнь духовну, дак хоч і грішим, так нас судить не будуть, потому що ми грішимо не

ради плоті, а ради душі. Оце ж ще апостол сказав, що ми нині умерли для закона, которим були ізвязані. Ми ослобонились од його. Посл. Римл. г. 7, ст. 6.

«Ну як же ти скажеш. Хіба ти не віриш, що святі апостоли написали?—«Та я то апостолам вірю, та не розберу, як оце воно, куди понаписувано».—«Та я ж тобі розсказую куди».—«Та, Бог його зна, чи воно так, чи ні».—«Та вже так, як я кажу. Хіба я тобі враг, чи що? Як би воно діло не угодне Богу, так я б тебе хіба б став уговорювать. А то цеж так і апостоли жили і Христос і всі святі цією жизнію спасались. Другого путі нет, не було и не буде, сказав Христос». — «А на що ж вас изсилали, як би воно діло гарне. Там же не дураки вас изсилали».—«Ну, на що? Хіба ти його не знаєшь, як Він сказав у Євангелії: гнали мене, будуть гнать і вас. Як, каже, Христос написав: прийшов розділить батька із сином, доч із матірью із свекровью. Єван. от Матв. гл. 10, ст. 35.

І оце він уже де там не видирав того писанія та все прикладав до оцього ученія, що йому дід Ягор розсказав та научив його.—«Ну, каже на мене, що ж ти, чи послухаєш мене чи ні?» А я думав, думав, а далі й кажу:—«От що, брат, я тобі скажу: я надіюсь на Бога і вірю йому, що він не хоче погибелі нікому. Так повір мені, брат, повірь! Я буду читать побільше, та розбірать і на вас придивляться і як що ваше діло Богу угодне і душі полезне, то я во віки не одстану од вас. А як що діло ваше Богу невгодне, то ви і не думайте мене прильстить, потому що я, як маю в собі розум і надіюся на Бога, що він не попусте мене». Тут брат і каже:—Ну, як що так, так це слава Богу! Уже я добре знаю, що наше діло Богу угодне. Ну прости ж мене, брате!» він сказав, та й ліг спать.

Уже розвиднілось, а я все не спав, розбудив жінку, та розсказав їй де-що, що Хведор брат мені казав. Оце ми лежимо, та і думаєм: Хто й зна, що воно таке оце розсказують. «Ну, а тиж, кажу, тоді ще, як їх не ссилали, ти ж признавалася мені, що прикасалася до діда Ягора, як воно там?—«Та як там? у його і плоті наче нема, я нічого от його не бачила, він тільки при-

мір дав, як ми грішили».—«Еге! може і справді вони святі люде. Ну та вже може, Бог дасть, розберемося.

Оце я випроводив брата у город, дав йому хліба і іще коєчого. А він каже: «прійдь до мене в город. От раз ми із жінкою поїхали до його у город. Приїхали у двір, випрягли кобилу, увійшли у хату. Нема нікого в хаті, один брат Хведор лежить на кроваті, будто спить. Ми поклали на лавці, що привезли йому із дому, і хотіли здоровкаться. А він як исхватиться та до нас, та в шию нас із хати. «Що це, каже, наїхали до мене! «Вигнав нас та й хату запер. А ми стоїмо, та й думаємо, що це він зробив? Чи ми чим прогнівали його. А я і кажу далі: «Ні, це він нас испитує». Коли дивимось, іде із хати до нас, здоровкається, та просить у гості. Тут ми овсі поняли, що він нас испитує. От вони зачали нас вітать із жінкою. Купили нам вина церковного і пища хороша була приготовлена. Оце ми випили і стали балакать. Він і каже: «Що ж ти, каже, розобрав хоть що небудь, що я тобі казав?»—«Та хто й зна, кажу, кой-що розобрав, а кой-що і ні».—«Що ж ти, рідний брат мені, та й не віриш. Хіба я хочу погибелі тобі чи що?»—А я кажу: та воно так, так страшне діло. Чого люде сами бояться, то гріх, а ти кажешь, що благодать». А він і каже: «Вони так, ті люди, поступають, як пророк сказав: тамъ убоялись страха, иде же нет страха. Чи ти читав оце?»—«Та я то читав, та чи туди воно каже.»—«Оце ж саме туди! Оце ж те, що апостол сказав: «Я сію тайну скажу тільки церкві», такому значить чоловіку, як церква чистому. Оце ж те, що співають у церкві: еже от віка утаєнное і ангелами не свідомое таінство». Оце ж те, що упьять апостол сказав: нам Господь одкрив духом своїм то, во что желають проникнуть ангели. Оце ж той гріх, що і к смерті і есть гріх не к смерті. Оце ж самий той гріх, що не к смерті; а то к смерті, що апостол сказав: Смерть, где твое жало? Ад, где твоя победа? Ответ такий: Жало смерті есть гріх, а сіла гріха—закон. Призвели в закон, та й патрають невиннаго... (?) та на свою голову. Та що це таке, яке це жало смерти? Жало—ото саме гріховна плоть, що також і у жінок. А закон—що поже-

нились, та й стряпають. Оце ж саме сила, саме багато по світу робиться.

Тут я собі сижу та й думаю: хто-й-зна, чи воно так, чи може ні? А він, наче прозорливий: «Та ти, каже, не думай, чи воно так, чи ні. Тут його обдумали вже ті що страдали за його, а вам тільки слухать остається, так як апостол сказав, що многіе ободрились моїми узами і стали із большою смілостію безбоязненно проповідувать Христа Спасителя. Так і ви должни глянуть на наші страданія і кріпше принімать це учення. А там же іще писано апостолом: смотріть, каже апостол, щоб хто не пострадав, як вор, або убійца. Та вже хто за що страдав, той знає, чи за те що кобилу украв, чи чоловіка зарізав, чи, може, дурно».

От я і кажу: Ну, мені все ваше правиться, окроме оцього. І я всегда буду із вами і все буду ісполнять, тільки оцього не хочу. А од вас не одстану, буду безпереч із вами читать і співать і буду розсказувать про це, що увас буде, тільки не принуждайте мене до оцього».

— А як цього ти не хочеш і не віриш, що воно угодно Богу, так ти ж і вовсі не наш. Коли це не так у нас, так і все не так. Бог із неправдою не живеть. Коли це неправда, так ти і не хвали нічого, і все вже у нас не так. Як цього ти не приймаєшь, так і тебе не треба.

Тут я і кажу: «Ну, що Бог дасть! може через уремня і прийму, буду Бога просить. Та помолітесь і ви об мені, щоб мене Бог уразумив. А я буду розбірать писанія, де воно що писано і куди. Кажу, я оце, що ти мені розсказував, даже зроду не читав, та й думав, як то ти мені розсказував, що його і писанного нема; коли воно усе есть, що ти мені наказав, так як, наче, після твоїх слів писано».

—«Оце ж то і те. А перед, бач, ти не вірив, що й писано есть. Оттак же й це. Ти послі узнаєшь, що так воно, от як я і кажу».—«Ну, хоч і так. Що ж це таке? Хіба попи да вчені люде не знають цього? Вони ж здорово грамотні. Вони ж читають оце, що і я попрочитував, як ти мені сказав. Як же вони

не понімають»? А він і каже: «Утаївся од премудрих і розумних, а открив младеньцям. Хто зробиться таким, як младенець простим. чистим, тому тільки открие Бог, і, як іще писано, де книжник, де мудрий, де совопросник віка цього. Не обратив ли Бог мудрость мира цього у безумія. Горе вам, каже, книжники, фарисеї, лицеміри, що уподобляетесь окрашенним гробам, которі кажуться снаружі красними, а внутрі полні мертвих костей і всякої нечистоти». Хіба ж ти не читав цього?— «Да я-то читав».— «Ну, чого ж тобі і удивляться, що вони не знають. Хіба за такою гордостію що небудь побачишь, як у попів. Вони, прокляті, тільки навчились, у своїх классах зубами клацать на людей та обдирать із їх шкури, як вовки із овець. Це ті хишні вовки, що сказав Спаситель: Войдуть к вам хищниї волки, не щадящіє стада своего. Бережіться, сказав Спаситель ходящих у длинних одежах». Оце ж саме вони. Вони, каже, люблять предсіданія в синагогах і привітствія в народах; щоб люди їх звали: учитель, учитель. Оце ж твої попи, отак про їх Спаситель сказав. Чи ти читав оце, що я кажу»?—«Та я то читав, та не знаю, куди воно относиться».—«Оце ж воно к попам, вони ж його і роспьяли із завісті. Боялись, щоб він не отбив у їх доходу, що люди дають їм, а де й силою отбірають. Це такі звірі. Вони як «господи помилуй» тобі скаже, так і руб сребра давай».—А я кажу: «Ну, а на щожь. царь їх понаставляв, коли воно так.—«На що царь? На те їх понаставляв, щоб вони людям слово Боже проповідували та учили людей, як по правді жить на світі, а не на те, щоб людей грабили. А їх багатство та роскош пораздувала, як индиків; вони і клюють носом, так яко орли малих птиць. Оце ті скорпіони, що Іван у «Откровенії» написав: «При посліді віку являться скорпіони із залізними посами і будуть клювать. Оце вони і клюють пошти кажного, хіба кого не подужа, як багатіший його, або гордійший».—«Ну, оце ж цар, коли бачe, що така неправда, то він би запретив їм».—«Е, йому нельзя, вони силу узяли у світі. Скільки попів да архиереїв, та й пани за ними, котрі землю держять та людей держали. От царю і нельзя. А як зачне і до їх докопуваться, дак вони сейчас його

із світу згонять. Хіба їх мало повбивали, царів? От він, царь, хоч і баче, да боїться чиплять їх. Салимон же сказав: не обличайте злих, вони злі, як собаки». Тут я і кажу «Ну, дак це ж вони всі пани по світу такі».—«Е, ні, каже, ті що поставлені начальниками у світі, дак без тих нельзя. Вони дають порядок усім людям. Як би не вони, дак нільзя б і жить на світі, повбивали б та пообкрадали друг друга. Без їх нільзя ніяк жить у світі. А це ті дармоїди попи та пани, що по багато землі держать, та людей за неї граблять, а бідному чоловіку і пропитать дітей своїх нічим».

Тут я упьять йому і кажу: «Ну, що нам до того доходить. Нехай як хто робить, так і получить, а нам аби самим прожить по правді».—«Та це то так, каже, дак треба ж дивиться і по світу, що нема нігде правди».—«А нам то що нужно? аби у нас з тобою була правда, а люди за себе будуть одвічать кожний, а ми за себе».—«Та так-то-так, каже. Ну, а об собі я ж тобі кажу, що послухай мене, дак счасливий ти будеш. Ти получиш благодать незаслуженно. Святі отці наші трудились по тридцять літ у пустинях за те, щоб получить благодать от Бога і душі царство небесне, а тепер тільки повірить слову Божому, дак те можно получить. Ти читав це, що сказав Спаситель: «при посліді віку излію от духа моєго на всяку плоть і пророкуть синовії ваші, щері ваші, і старці ваші узрят сонное віденіє і вразумляємі будуть сонним віденієм. Оце ж, як би ти послухав мене, да приняв оцю благодать, що мені Бог открив милостію своєю, тоб і ти був старець умом. Це велика благодать! Кого Богъ сподобить, так счастливий то чоловік. Тут одна у городі Павловскому, звать її Марія, вона кума мені. Ми її брали кумою, як уродивсь у нас оцей хлопчик (указує на колиску). От уже раба Христова! Там уже яка умниця! І приняла це діло із великою вірою. Сама мені казала, що, каже, вас приняла, як Хведора свята Василія Великого принімала. Отаких як би багато! Це так якраз, як самарянка, що приняла Спасителя біля колодізя, що Спаситель їй сказав: я дам тобі воду живую, тільки прийми віру святую. От та вода свята, що із його текла. Чи

чув, як читают у церкві: із причистих твоїх жил источивий воду на самарянку.

— Ні, не чув, кажу йому. А коли це читають?

— «На первій неділі у піст, ото що у вечерні серед церкви читають.»

— «Да і справді так і читається, що із пречистих твоїх жил источивий воду на самарянку?

А тож! Хіба, думаєшь, я тобі неправду буду казать».

Тут я і замітив сам собі ув умі. Ну, кажу собі, тепер же дослухаюсь, як буду говіть.

— Так оце та самарянка?!

— «Так як раз вона. Вона мене устріла і приняла, як та Христа принимала. От як би вона прийшла, ти хоч би подивився. Це, Бог дасть, така буде, що несколько душ можетъ спасти, як уже настояще уразуміє. Оце буде та, що родитиме синів з бородами. Я оце, каже, за сім годів одну тільки бачив таку, як став заніматься цім ученням; та вже, мабуть, більш і не побачу такої».

Коли гульк у вікно, аж їх двоє ідуть — жінка та мужик. Оце ж вона саме, а оце мужик її. От вони входять в хату, а я уже придивляюсь на неї. Вона така весела молодиця та красива собою і молода ще, бойка та сміла. Як увійшла у хату, так зараз брату Хведору у ноги упала і поцілувала: тоді і всіх поцілувала. І мужик її также поцілував усіх. Вона зараз мені і понравилась. Оце вони посідали, а брат Хведор зачав читать та розсказувать кой що із писанія, та кой як псальми проспівали. А вона так з усердьям слуха та поніма, і отвіча так умно та бойко, як коли що спросе її Хведор. А дальше, як розспівались, кой хто зачав плакать, а вона так плаче, що й не отхлипне. І дивлюсь я на неї, так із поніманням плаче. Як що жалібне прочитаєм, або проспіваєм, так вона, наче, не подає виду, що плаче, а сльози так як густий дощ котятся. Оце ми там пробесідували, аж до вечора. А мужик тієї Марії пішов до дому, а вона ж осталась. Хведор такий веселий, що чуть не скаче, і Марія—та так і літа по хаті. От стали лягать спать. Хведор ліг

на кроваті, а нам із жінкою послали на помості і одна черничка біля нас, із нашої ж слободи, років тридцяти пяти. От як тільки погасили світло, Марія—та зараз і лягла біля Хведора, а Мотрона, жінка його, із дитиною у другий комнаті, а хазяйка на дівані лягла. От вони балакали, балакали Марія із Хведором, коли прийшла до їх і жінка Хведорова, да й лягла біля їх, да й балакають у трьох. А ми з жінкою лежимо та все дивимось, та балакаєм про їх.—Хто-й-зна, кажим, що воно таке. Бач лежать у трьох і балакають по согласії. Коли Мотрона, жінка Хведора, встала, а Хведор і каже: «Трохим, чого ж ти не йдеш до нас». А я кажу: да як же я пійду вам перебивать, ви балакаєте про своє, а я чого ж там буду».—Ну, іди ж каже сюди до нас». Я, не довго думавши, встав та до їх на кровать, ліг біля їх. Зачали ми співать кой-що жалобне та заплакали всі троє. А дальше зачали вони мене упьять уговарювать. Марія та і каже: «Чого ж це ви, братіку, не вірите, що вам братік розказує?»—«Та хіба, я кажу, не вірю—так, ума не стає понять, що воно таке».

Оце вони зачали із тією Марією примір давать для мого увірення. Пообнімались з нею, а потім вона повернулась, та й мене обняла і поцілувала, та й ще робили вони із нею те, чому учили і мене; тільки приміром, ненастояще. А я дивлюсь, та й пособлазняюсь; і не нравиться воно мені, та діло їх, думаю про себе. «Ну, тепер піди, каже Хведор, та ляж з тією черничкою, що біля вас лежить, коли ти умненький, будто за шутку каже, а я бачу, що і справді йому хочеться, щоб я ліг із нею. А я й кажу: «ну, щож я й ляжу, коли воно не гріх, кажете, і із чужими жінками спать». Та пішов та й ліг, і ми балакали дуже гарно, усе про святе. Оце я полежав та й встав, а Хведор каже: Ну, спасибі тобі, що ти послухав мене і що несоблазняешся. А я ліг біля жінки та вже всю ніч балакали про це діло. Як оце воно, що можно, кажуть, ради Христа, із жінками чужими спать і гріх робить! Ну, да побачим, що Бог дасть. Коли воно діло Богу угодне, так може і ми дознаєм і повірим, а як невгодне, так може Бог нас збавить. От ми переночували, вранці

поїхали до дому. І я все думаю про це учення, та читаю псалтирь та євангелію, та все розбіраю що куди писано. І, направду, попадається таке писання, як він розказував, та вже не знаю, чи воно туди односиться, що він толкував; похоже б то на те, сам собі думаю.

Оце ж побачився я ще з ним раз. Він мені все толкує теж. А тут Хведор, другий, той що од їх одстав тоді як їх силали на поселення. Він уже настояще увіровав моєму брату, що це учення істінне. Цей мене безпереч уговорює: «Чого ти, каже, не віриш. Хіба ти думаєш—він погибелі твоєї хоче». — «Та я, кажу, всьому і вірю, тільки оцього не хочу, щоб спать із чужими жінками».—«А як цьому не віриш, так і всьому не віриш—це ж сама сила спасіння, через це саме получають вірні людечки благодать». А я кажу: Хто-й-знає, чи благодать, чи може погибель». І так оце ми з ним і балакаєм. Коли не зійдемось, усе в спор. У його ж у голові свого нема, а те, що набрав ув учителя—не надовго; скоро його повикида, та й нічим мене переспорить. От я крутив так цілий рік.

Це було в 1878 року, а в 1879 року один раз поїхав, чи пішов—забув—у город пошти вже вірний, та не до кінця. От я прийшов до Хведора. А він і каже: «ходім же до Марії, вона одна дома, а мужик на заробітках». От ми пішли. Він дорогою і каже: «Ну що ж, чи ти таки повіриш коли небудь правді, чи так і останешся невірним»?—А я й кажу: «Та я ж, наче і так вірю всьому. Я як почув у церкві оте, що ти казав, як на самарянку воду источивий, дак так ноги і підломились. Я думав, що цього писаного нема, аж воно як раз мабуть так і було, як оце ти розсказуєш».—«Еге, отож, каже, Спаситель був такий же чоловік, як і ми, тільки безгрішний. Він уже як святий, так не однаж голова тільки у його була свята, а все тіло було святе і що в тілі. От він як помазав самарянку своєю плотью, вона й стала свята, коли з вірою приняла. Так і апостоли казали ото, що ти читав: Ви, говорить апостол, імісте помазаніе од святого і ви не требуєте нужди, щоб хто учив вас, как самоє сіе помазаніє учить вас. Це писано посланіе Івану».—«Та я то читав

це».—«Оце ж і апостоли цим саме мазали, так і нам оставили примір у писаннях своїх. А же-ж ти тепер мабуть все читав де про це писано?—«Та хто-й-зна, я то багато читав, наче на це похоже. Ото ж ти багато де чого поразсказував, а де що і сам понаходив, так усе ж к тому клоне наче. Я ж псалтир і євангелію разів уже три пройшов од доски до доски, і псалтир так же і прочі книжки читав, так все находив, наче к цьому веде». «Та вже я б тобі дурно не казав. Ну, тепер от що-ж. Коли ти віриш, так оце як прийдеш до Марії, дак щоб ти сполнив оце все об чому писано, тільки з вірою прикасайся до неї. Це раба Христова. Велика вона, Бог дасть, як виросте, дак всім мати буде.

От ми прийшли. Вона устріла нас як рідних братів. Я тут і думаю, що ж тут робить, чи начинать, чи ні? Ну, та думаю, що Бог даст. Тобі ж, Господи, видно, що я не ради гріха це буду робить. Уже ж, думаю, хоч дознаю, що воно таке, а тоді можно і бросить. Оце він став їй балакать про це. Вона согласна. А мені уже і стидно, що я буду вчиться од жінки, та нікуди податься. От я вийшов на двір—вони мені сказали, що перед цім, каже, треба Богу помолиться—та й зачав молиться. А мені чогось самому себе стидно стало, на що це я молюсь: думаю, щоб грішить. От я увійшов у хату, исполнив те, що вони учили. Переночували. Хведор і пита: «Ну, що ж ти, новорожденний, як тобі Бог що там открив?» А я кажу: «Та нічого», соромлячись перед ним. «Не найшов, кажу, вкусу ні в плоті, ні в душі однаково».—«Ну, так це ж ти без віри прикасався. Треба ще із вірою прикоснуться». А я собі думаю: Так що ж я од її получу, коли я наче і так лучший од її. От він пригласив мене удруге. Мені также нема нічого. Він мене положив із другою—і там также. Він тоді і каже: Ну, це ти і так слава Богу. Молись Богу, ти лучший їх. Ти ж тієї крові, що і я Ти сам, Бог дасть, такий будеш, що воскрешать людей. Мені це наче і понравилось. «Ну ще з отією, каже, треба». От я і з тією совокупився. Там мені у плоті понравилось.—«Ну, що, каже, як?—Та тут нічого, кажу лучче ніж там».

Так я і приняв ученіе тільки зверху, а про саму суть все думаю да роздивляюсь. Хведор і баче, що я не вполні увірен у його. От один раз ідем по лугу. А він і каже: вір мені, що в мене ті ключі, що в Петра були. Він одмикав і замикав царство і в ад чоловіку. Так і мені Бог уручив і я той же Павел апостол, тільки що зовуть Хведором, і той же Ілія. Я также ізвожу огонь із неба, як і Ілья ізводив і запалюю серця людей огнем любви к Богу і ближньому. І ційствительно, люди, котрі послухали його учення, стали усердні, та милосердні, та богомольні, і люблять друг друга не тільки словом, а і ділом. За це то вони мені і понравились, за це я і приняв їх учення. А Хведору не вірю все таки, що він святий чоловік, такий, як апостоли, або Ілья. Ну, думаю собі, буду роздивляться, може таки мені Бог откроє, чи праведне це учення і що це він мені ростолкував, і що оце він каже—я Ілья і Павел, і Петро.

От один раз Хведор мені і каже:—Ну, каже, продавай свій двір і хату та іди сюди у город до мене, будемо жить умісті, а то брати два раза, плотські і духовні, а нарозь жить будем». Було це у його в хаті. А я і кажу: «як же я до вас перейду жить, коли я бачу тут у вашій хаті неправду».—«А ти, каже, дивись у свою пазуху та шукай неправди, а тут есть кому дивиться». Та так гордо сказав.—«Та як би ж ви не кликали мене сюда, дак я б і не дивився, а то я ж собі міста дивлюсь, де мені сісти, як прийду сюди жить. Я ж коли не приїду сюди, дак мені, коли не те, дак те, жаліються одно на одного, а їх, бач, изійшлось три чоловіки із жінками. Жить доміста, та і не поладять».

Ну, оце ми побалакали крупно, я і поїхав до дому і надумав продать свою хату і двір і так скоро продав, він упьять кличе мене у город, а мені страх не хочеться іти. Я надумав перейти на линію, або за Кубань, або так куди, щоб на волю. Не хочеться мени тут жить, що люди сміються. На те я і продав двір. Ну, туди найшлись (?) охотники, а сам не пішов. Я і надумав перейти у Покровку. Там одні люди мене здорово просять.

Ми, кажуть будем тебе поїть і кормить, тільки іди до нас жить. А Хведор не велить іти у Покровку, а іди, каже, до мене. Я і бачу, що Хведору мої гроші нравляться, тим і кличе мене так у город, а ті люди, що у Покровку, кличуть од душі, на те, що я їм понравився здорово.

От один раз їдем ми на санях, Хведор і я, і той Хведор, що давно до його пристав, нашої ж слободи. От він і каже: «Чого ти не слухаєшь, що я тобі кажу; чого ти не йдешь у город жить. Ти противник, як Богу, так і людям». А я кажу:—«Та я ж наче Богу не противлюсь».—«А це кому противишся, що не хочешь у город іти?»—«Та це тобі».—«А мені хто балака, та хто ж там язик (sic), оце ж той саме Бог тобі балака. Ти хиба й досі не віриш, що Бог у мені і я у Богу. Це ти самому духу святому противишся».—«Та я ж його не бачу, духа святого, хоч і оскорбляю, дак мене Бог простить, як і Хому простив, що він не повірив». А той другий Хведор так руки і ломе, та плаче, та мене уговорює: «Чого ти, каже, куманьок, не слухаєш. Як ти не боїшся оскорблять раба Христового; тебе Господь поразить, що ти не покоряєшся його сину. Це ж Син Божий! Ти ж читав: єлиці духом Божиїм водяться, то сини Божії. Оце ж і він. Хіба ж ти не бачишь, що в йому дух святий обіта»?—«А що там я бачу, я не прозорливий. Що ж як мені не хочеться іти у город. Коли ж він син Божий, дак він же може так зробить, щоб у мені сердце перемінилось: замість цього, що не хочеться іти, воно може так зробиться, що так ісхочиться іти, як тепер не хочеться. Богу ж усе возможно. У Бога нема нічого невозможного, йому все возможно. А то напались, хочуть силою узять. Бог же невольників не желаєть. А він каже, що «у мені Бог, а хоче силувать чоловіка» —Тут упьять наставник мій озвався:—«Ти ж обіщався слухать, а тепер що ж це ти робиш».—«Та я буду все слухать, а цього не могу. А ви ж сильні, должні немощи безсильних носить, як апостол сказав».—«Та ти не учи мене! Я і без тебе, дурака, знаю, як апостол сказав. Апостол сказав на Ананію: «падь і счезни!» а він упав і счез і

жінка його также. Так то оцього оглядайся».—«Та вже, як я недостоїн жить на землі, дак Господь істребить. Діла Божі».—«А це хто з тобою веде діло»?—«Та не бачу.- це, наче, чоловік».—«Не бачиш, повилазили б тобі!» Та й зачав мене палкою по плечах снувать, аж цурки летять. А той Хведор плаче, та молиться: вразуми, каже, Господи, раба твоего Трохима. Тут я було трошки злякавсь, що оскорбив раба Христового. Думаю собі, та й гордость улягла. Думаю собі: що це Бог? везу його на своїй кобилі, куди йому треба, а він іще і знущається надо мною. Та вже і не просив тоді зараз прощення, а вже трошки послі упав йому у ноги, він і простив, та тільки під тим словом, щоб у город перейшов.

Оце я приїхав до дому, та й хазяйствую, хоч у чужому дворі, та думаю: слава ж Богу, що я попрощавсь. Хто-й-зна, що воно. Може і справді так, як він каже. От надумав один раз: піду, кажу, та викидаю овечок із ватаги. Там їх наче пьятнадцятеро, треба половину отдать брату Хведору, а то хиба щоб у мене у одного було багато, а в брата і трошки нема. От прихожу до ватаги, та й кажу овчарю: Ну, Митро Михайлович, викидай мені, пожалуста, овечок.—«Яких, каже, овечок»?—«Та моїх».—«Та їх же продав Хведор. Він же прийшов ото-якось, та й каже: ми, каже, порадились із братом овець продать, не хоче брат держать, та й мені тут хоче часточку дать». Я думав справді. А тут, як на теж, були покупателі. Ми викидали, він і продав їх усіх, каже. Хіба ж ти не знав цього? А я вже, щоб закрить погане между нами,—та ми, кажу балакали про це. Ну, продав, дак так тому й буть. Прощай!—От іду дорогою і сердце мене бере і досадно мені на його, що аж заплакав. Хиба це Бог, думаю, йому звелів. Це він сам добре про це знав. Поїхав я до його.—«Що ти, кажу, овець продав»?—«Продав, каже».—«На що ж ти продав»?—«Щоб спитать тебе, на чому ти дом снуєш, чи на камні, чи на піску». Ну, ми там багато балакали, та ніхто за мною не тягне, всі за ним. Поїхав я із тим і до дому, та й зачав перебіраться у Покровку. Перебравсь пошти, коли приїздить Хведор. «Чого ти, каже, не слухаєш мене! Ти пропадеш,

ти з Бога смієшся!» — «Ні, кажу, я його не бачив ще, не то сміяться». — «Я ж тобі казав—не ходи!» — «Та воно і я казав, щоб ти не продавав овец, а ти, бач, попродав». — «Дак ти до мене рівняєшся! Рано, парень, дуже». Тут як зачав він на мене нападаться. Я собі і думаю: хто й зна, колиб і справді не прогнівить мені цим Бога. Воно б то лучше, як би по согласію. Та вже буду балакать, поки убалакаю. хиба я не знаю, що йому сказать. Та я ж кажу йому: «Оце як їздив у Вороніж, дак питав у матушки Марії, чи йти до тебе у город? А вона сказала, що не ходи, а то, каже, ви тепер рідні брати, а тоді не рідні будете, як ізійдетесь». — «А що тобі матушка? я й сам батюшка. Вона тобі не мать, тьотка, а я родив тебе на світ духовний, от ти должен мене слухать, а не матушки». — «Вона ж вища тебе духом, ти ж перед нею не зуміеш сказать, так щоб вона не переказала. Ти ж сам казав, що я ніщо против матушки... І багато де чого я йому казав і з писання і з причтів, почому я не должен йти в город, а він мені казав, почому я должен йти в город. І ми балакали так і все вговарювали друг друга цілий день літній, так що і рот не вгавав, і він побачив мої мудрі слова, почому я не должен йти в город, а (у) Покровку, наконець, сказав: Бог тобі благословить і я благословляю йти у Покровку. Тут я вже возрадувався, що по моєму пішло і мені мелькнуло у голові, що наче я розумнійший од його. А дальше і думаю собі: ні, це гордость у мені так каже.

Оце я і перебрався у Покровку зовсім. Зробив собі там хату невелику у тих людей у дворі, та й живу собі. От один раз поїхав у свою слободу. Приїхав до свого кума, де пооставалось ще кой-що моє. Коли увійшов у комору, аж нема тієї пшениці, що я наточив на насіння дві четверті, также горох самий лучший. — «Де це, кажу, куме, моя пшениця?» — «Та її ж забрали у город. Батько мій приїздив, та й забрав. Каже, Хведор приказав забрать». А батько його там живе із Хведором у городі. — «Коли? кажу». — «Та оце на тій неділі. Хиба ви не знаєте? Я ж думав, що ви знаєте, а то б я не отдав». — Це другі вівці! Ну, так йому буть. Я ж, кажу, поступивсь йому дванадцять кіп пше-

ниці дать, тепер же не дам. Та собі й думаю: колиб не гріх: пообіщав, а не дам. Почухав, почухав голову, та і поїхав до дому. От поїхав у город. — «Ну, на що ж ти забрав пшеницю?» — «Мені Бог дав, каже». — «Ні, то мені Бог дав, а ти вкрав у мене». — «Ні, я не крав, а я так узяв, мене Бог так навчив. Святих ще не так іспитував Бог, це і тобі іспитання». А я собі думаю: це спитання таке—ізобралось вас три семьї, а їсти нічого, от і зачали спитувать. Ек які мами ходять, їх треба прокормить!— і більше не став нічого йому балакать, знаю вже, що не поможеться. Так і поїхав до дому. Не хотілось мені його сердить. Мене, кажу, Бог не оставить. А тут ще чую, що люди ті, котрі коло нас, балакають: це, каже, простійший Хведора, до цього якось сміліше й приступить. А вже, бач, і мене считали за наставника. От я тут то і думаю: Бог сам бачить, де правда. Тепер уже і у мене пошти скільки (sic) людей таких, що слухають мене, як і в його. Це ж усе Бог дав. Так і це, побачить Бог, що це неправда, коли неправда.

І ще і те було, що схочеться мені куди поїхать, до яких людей із тих, що через мене пристали до мене і до його, у гості, а він не пустить. Ті люде аж плачуть, та просять мене, щоб я приїхав. Що ж, кажу, не пуска брат, ідіть просіть його. Як пустить, так і піду, або поїду». Вони ще просять, просять, так коли упросять, а більш ні. Та ще і те було, що як коли собіраємось співать, або читать, дак він як зачне мене обличать при всіх, дак так мені стане важко, що аж заплачу гірко. А як соберемось, так на молитві уже мучить, мучить. Як зачне вичитувать окахвисти та псалтир, та молитву, так аж сорочка мокра стане, поки одмолишся. Та ще візьме, та закаже послі або сто поклонів положить або двісті, або триста, а коли і пьятьсот. Як помоляться, которим треба додому, так ті додому йдуть, а яким далеко, або сторонні, так ті тут лягають упокіт, всі вмісті, а він коли у місті ляже, а коли сам собі на лавці або що. Та всю ніч не спить та все розсказує, як треба жить по правді на світі, та про писання розсказує, та як у царстві будеть, хто заслуже, і як у в аду буде за гріхи. Де-які усю ніч слухають, а які по-

снуть. Та розсказує, як він страдав ради Христа. А про діда Ягора, що він його наставив, розсказує, що він хужий од його: Мені, каже, Бог вище дав, а той на цього. А оце, як кого треба освятить, так він сам призводе—скаже з ким совокупиться. Що мужиків так більше із Марією совокуплялись, із тією, що і я, а як із жінок, так більше з ним. А коли ще з ким скаже, що отой достоїн. На мене указував часто, і я вже привик, так мені і байдуже, що це погано до краю. І він совокупленням себе так мучив, що сорочку хоч викрути, мокра уся.— «Оту, кажу». — «Це, каже, грішниця велика», а воно й духу не те (?), а стара здорово, або пагана лицем. Це вже я тоді так розсуждав, а він прямо понімав—грішниця велика. А що заставляв совокупляться, кроме Марії, або себе,—це того, щ Марія йому сама любиміща була. От як жалко її стане із другою велить; а з собою — як коли охоти нема, так він указує другого достойного. Або коли іскучить без Марії, дак полягають самі де небудь отдільно, та й наслаждаються, а тут дає порядок. Це я тоді ще так дивився на це діло, та не прямо понімав так, як тепер, а тільки догадувавсь, що наче так. Оце ж продовжав я так голів три, половинний ученик його, і все—кожне діло, кожне слово—дослухавсь і старавсь розібрать, а як чого не розберу, то питав у його. Коли він скаже так, що й мені понравиться, а коли і бачу, що це не так, то перемовчу, а сам думаю, поки роздумаю.

Самим главним його ученням було совокупиться із достойнішою женщиною, а женщині із мущиною для того, щоб получить, во первих, очищення од гріхів, а, во вторих, перемінить себе із злого на доброго. Тут би то така сила, що переміне, тільки, каже, із вірою прикасайсь. А в третіх, щоб почувствовать у собі отвращення од гріха. А щоб повернулись усі чувства до закону Божого, до поста і до молитві, до братської любви і до ощущення у собі умилення серця і сокрушення душі і рождення сліз— це все те совокуплення приставить, аби тільки із вірою, каже, прикасався б. А як без віри, то нічого, каже, такого не получиш. І совокупляться тільки тоді, як він скаже, чи поблагословить, а самим нельзя. А то це такий гріх, як і у мирі роблять,

і совокупляться тільки для того, щоб получить переміну, або ж получившому та ослабівшому щоб підкріпиться. А стальне времня жить у чистоті, даже, хто може, щоб із своєю жінкою не совокупляться. Потом толкує, щоб любили друг друга, як заповідав Христос, переносили щоб пости по три дні і по сім ізразу, а хто можеть і більш. Щоб не судили друг друга, не ворували і не пьянствовали. Повиновались начальству і всяким властям. Ходили б у церкву і щоб дослухались, що співають і читають, а на попів, каже, не дивіться, що вони ісполняють. Про їх і Спаситель сказав, що вони говорять, та не ділають, налагають бремена неудобоносимії на плеча людям, а самі не хотять і перстом дотронуться. Єванг. гл. 29, ст. 3, од Матвія. Це він пошти при кожному ученьї повторяв для того, щоб люде бачили їхні несполнення закону Божого і не соблазнялись би ними. А то багато дивляться на попів.—Аже ж, каже, піп, та й то так робе. Їх, каже, роскош та трудова людська копійка осліпила душевні очи. Це ж ті саме оці попи, що Спаситель ще об їх сказав у еванг. Матвія, гл., ст. 8: «Прибліжаються ко мні люде ції устами своїми і чтуть мене язиком, серце ж їх далеко отстоїть од мене». Вони тоді, як і служать у церкві, так серцем считають гроші, з кого скільки взять, і скільки буде вже у його грошей. І потім ще так і піде вибірать писання та все прикладать його до людей, та не зможу я виписать усього, позабував багато. А оці два стишки—він саме більш їх розсказував, пошти при кажній бесіді. Та без писання він пошти і слова не скаже, та все кожному слову находе і лад, куди воно клоне. А люде коло його слухають, аж наче облизуються, гарно їм слухать.

Оце ж він як поучив так годів чотирі, а потім, в 1882 р., в началі рока, забеременіла одна дівчина од його. Тут він і задумавсь. Та й признавсь мені: Що, каже робить, отак і так зробилося. Наче і не робив дак щоб діти були, а, бач, случилось. А я зараз, не довго думавши: дак що ж, кажу, у тебе ж дітей нема, от ти і візьмеш, це ще лучше,—«Ні, каже, не так».—«А як же, кажу. Чи не стребить хочете?»—«Ні, не дай Бог. Я тільки боюсь, щоб вона чого не вкоїла або собі, або дитині». — «Ну,

дак ти як із нею балакав»?—«А тож, хиба ні».—«Що ж вона?» —«Та вона нічого, та боїться поговору людського. Я це б то так, як і ти сказав, я б то взяв його собі, так же як що їй важко буде, як дознають».—«Ну, так от що я тобі скажу, коли жалко її, щоб не несла стида, дак беріть ви із жінкою годовий білет і вона нехай візьме годовий, та ідіть ви у Ростов. То ж ти плотник гарний, а вона жінка твоя. Оце ви кватерю наймете, та й будете зароблять, а вона будеть вам на кватері їсти варить і сорочки прать, так ви і прогодуєте її, і ще грошей заробите. Тоді, як дасть Бог живі будете, візьмете його у сини, або в дочки та й прийдете. От все гарно й буде».—«Еге, це б то так. А я хочу її у Вороніж одправить до матушки, а сам піду у странство, може». А я і кажу: «А матушка скаже: ти меня тогда не спрашував, ка́ко делать з етою девкою, а тепер ко мне прийшов. От що ж тоді»?—Та хиба ж такі вона так скаже? Плотські матері і то милосливі, а вона ж духовна. — «Ну, спробуй, кажу, так побачиш».—Оце вони побрали білети із тією дівкою, та і поїхали у Вороніж до тієї матушки, що він її давно знав, кой-що і слухав її, і мені її указав і розсказав мені що це, каже, велика раба Христова. От вона його приняла; він розсказав своє положення. Тут вона зараз же, ту минуту як розсказав, як зачала його обличать, при людях виказала його все учення. Указує на його людям та й каже — вона ж на це московка — посмотріть на етого чоловека! Ето учитель! У них такоє ученіє приподають: благодать посредством совокупленія. Вот они з етою дівкою і доспасалися, что скоро родить младенца. А теперича прийшол ко мне, да й говорить: покройте меня, матушка. А как же мне його покрить, когда он развращает закон. Как ви скажете? — повернулась до тих людей, що у неї сиділи в хаті. Це її ж благодітелі приїхали провідать її і тож москалі. А вони кажуть: да, конечно, как же його покрить, етакоє беззаконіе. Ето должно бить хлисти, матушка, ани так занімаються. А вона каже: «да хто їх знаєть, що ано такоє». А він, сердешний, сидить, наче у казані кипить, ні слова, ні півслова, тільки дивиться. А та дівка сидить та плаче і не отхлипне. А матушка каже: «А ти що,

паскуда, плачеш? Тогда не плакала, как ето делала, а теперь не хочешь за ето претерпеть». Вона нічого не сказала, а тільки плаче. Тут упьять матушка і каже: «Ну, вот що, Хведор: дівку я оставлю у себе, а ти ступай у Соловецк. Пострaнствуєш та покаешся, что ти сделал. Девка у мене не обижена будет. Ми перекрестим і все как следует, как найдьоться ребенок. А ти ступай та молись, чтоби Бог простил да ісповедуйся старцам у Соловецькому монастирі».—Тут Хведору і не хотілось, та треба слухать, що матушка приказує. А матушкою ми зовем через те, що у її живуть чернички, душ двадцять пять, і странники до її ходять багацько і всі зовуть її матушкою. І вона вже стара, годів з вісімдесять есть, і ми до її ходимо, як коли підем у Вороніж до Митрофанія, та так уже і зовем, як усі, матушкою.

Тут Хведору упало на мислю, що треба непремінно йти, куди посилаєть матушка. Оце він приїхав у Павловське додому і розсказав мені, що було йому од матушки. А я і кажу: «а я ж тобі казав—вона ж московка, а ми хохли, яка ж там уже милость на нас буде»—«Та те нічого, каже, та її друга жизнь духовна, не така, як нам дана. А може це вона усе спитує нас. Та вже я дознаю, уже буду слухать, каже, роздивлюсь на неї». —«Ну, як же тепер?»—«Та як, каже, треба (іти), куди посилає матушка».—«А оце ж, кажу, що ти ізвів до міста три сімьї із тобою, дак їм же що робить? Вони і при тобі не дуже ладили, а без тебе вовсі» — «Та вже тепер, каже, свині не до поросят, коли свиню смалять! тепер як знаєте тут, а мені треба своє отбувать».—«Ну, ти ж надовго підеш?»—«Хто й зна, може і не прийду більше назад. Ну тепер давай, каже, їхать у Покровку, до Павла Петровича. Там зійдуться браття, дак побесідуємо, та попрощаюся, та й поїду у Вороніж.

От і поїхали. Собрались. Він і давай казать їм: «Ну, я прежде не казав вам, що слухайте і брата мого, Трохима, як і мене. Я все його іспитував, во всьому лі він вирний буде; а тепер кажу вам, що слухайте всі і брата мого, як і мене слухали. Він достоїн цієї чести, так як і Тимохвію Павел апостол сказав, що слухайте і Тимохвія, як і мене слухайте. Так і я тепер кажу,

що слухайте Трохима, як і мене слухали. А мене Господь удаляє од вас. Може більше не побачите мого лиця, як і Павел апостол сказав, що більше не увидите лиця моєго, между которими я ходив». — Тут де-які зачали плакать, як почули, що він казав—більш не побачите. А дальше, як розбесідувався, тут зачали плакать усі. І він заплакав, обняв кой кого за шию. Тут уже і я йому на самоті одвів, та й кажу: «Ну, а мені ж як тут поступать із цім ділом совокуплення?»—«Аж ти бачив, як я поступав, так і ти поступай, а як що лучше видумаєш, дак тобі-ж лучше буде. Не слухай нікого, по слову апостола: не всяким вітром учення, він сказав, занімайтесь». А що од мене научився, те соблюдай, та читай подужче євангелію і прочі книги душеполезні. А то есть наставники такі, що другий за гроши проповідує Христа, а який—ради чести і слави, щоб почитали його».—«Ну, а як чого не доумію, дак кого ж мені питать?»—«Тоді матушки Марії спитаєш, а більш нікого не питай,—то старица истинна». Тут я йому у ноги: «Ну, прости, кажу, мене, брате і благослови!»—«Бог тебе простить і благословить. Дай, Господи, тобі кріпко утвердиться духом, щоб стать против князя тьми і против неправди людської». — «Ну, ждать коли ж тебе нам сюда?» — «Коли Бог управе, я не знаю».—«Помолися ж, брат, і за мене грішного, як Бог сподобе тебе буть у святих містах». Тут увійшли у хату, зачали всі прощаться, кланяються йому у ноги і плачуть не на шутку, а як слідує. І він дуже плаче, та все просе: живіть, браття, ради Господа, по любві християнській, не забувайте того слова евангельского: «цію даю вам заповідь, та любіть друг друга, у цьому увесь закон заключається. Ну прощайте, браття! Дай, Господи, вам исполниться світом чистого розуму і познанія всіх вещей у світі. Тут всі поклонилися до пояса: «Прощайте, кажуть, братіку». Він і поїхав.

Тут я, як остався сам, та сів собі у скритому місті, та й думаю. А дальше і кажу на себе: «Окаянний я, безумний чоловік! Яка на мені обязаность лягла! усі мене будуть слухать і питать, а я і сам не розібрав саме цього великого діла совокуплення,—чи воно так, чи ні. А як же людям буду розсказувать!» Та й за-

плакав собі тихенько. А потім і кажу собі. Та вже ж що Бог дасть! Буду Бога просить.

Оце ми й зачали кой з ким собіраться співать та читать; і зачав кой-кого підкріплять тим ділом, що і Хведор підкріпляв. А де яких і новеньких вовсі просвіщав цим же таки, так як і він просвіщав. А совість у мене так і бьеть по голові, неначе хто молотком. Тут я і думаю: мабуть це діло невгодно Богу, що так мене совість мучить, а може, кажу собі, це я недостоїн. Він же казав, що це велика благодать, а я бач який грішник, дак може тим мене і совість муче. Зачав плакать. Наплакався, та як пішов у тихе місто, та й зачав Богу молиться та просить письменними словами: «Покажи, Господи, путь, по нем же пойду! Открой, Господи, очи, да уразумію чудеса, яже от закона твоего пошли! Пошли, Господи, ко мні, недостойному, благодать святого духа, да наставить мня і научить на всяку истину, что мні подобаєт твориті і глаголаті. Ізбави мене от сеті діавола і пагубной єресі, но просвіти мене світом богопознанія, да достигну усоединенія вери і в мужа совершенно у міру возраста. Тогда то только я прославлю имня твое святое і великолепну твою славу со отцем і сином, і святим духом, нині і прісно і во віки віков амінь». А потім іще просто зачав молиться Богу. «Ой, Господи, боженьку мій, чи ти од мене далеко, чи ти високо, що не чуєш мого плачу і молитви. Ти ж, Господи, бачиш мое усердіс до тебе і бачиш мою віру до тебе. Ти ж бачиш, що я не ради блуда це роблю, а ради тебе, а ради спасення душі! А коли не так, то открий мені, Господи, як воно! Ти ж милосливий! Ти ж сказав, що скорій отець сина забудеть, нежелі я забуду, а тепер не чуєш мене Ти ж сказав у святій евангелії своїй: просіте і дасться вам, ищіте і найдете. Я ж прошу! я ж іськаю! Де ж твоя милость? Я ж отаким усерддям, як оце, прошу тебе. Ти ж бачиш, що я нелицемірно прошу. Дак я у батька давно б уже випросивъ, а ти ж милосливїйший од батька. Ти ж сам казав! Хиба може я не достоїн, щоб ти почув і помилував мине, дак ти ж сказав: «я за грішниками прийшовъ». На що ж уже грішника, як я, і па що уже милості більше, як у тебе! Чоловіка б просив

із таким усердям, як оце я тебе прошу, і щоб помилував, а як ти не помилуєш, чим же ти лучший од чоловіка будеш? Як же ти не пожаліеш мене і не откриешь мені правої путі до тебе, дак хто ж мені вірніш іскаже, хто ж розумнійший тебе есть, коли ти все создав і всім управляеш. Тобі ж, Господи, можно або через ангела сказать мені або через чоловіка свого, который тобі служе. Може і цей тобі служе, так мені ж невидно, а тобі ж усе видно, ти ж мені открий, де саме та стежка, що до мене йти, і де ті люде, що тобі служать, я б желав приліпиться до їх і служить тобі. Цариця небесна! ти-ж милослива, почуй мене недостойного і упроси сина свого і Бога мого, да пошлеть мені милость свою і откриїть душевні очі мої і покажить всю правду і розум свій. Святі отці наші, апостоли Петро і Павел, Антоній і Феодосій, Тихон і Митрофаній, Ілья Миколай чудотворче і всі святі трудженники і мученики, помоліть Бога обо мні!»

І ще багато кой яких називав святих по імню, та все просив защити і ходатильства за себе і за всю духовну братію мою, і за всіх христіян тільки православних, а не кривославних.

Оце ж я помолився, дай упьять так же роблю. А дальше став придивляться на тих жінок, що попристували до мене: які лучші по душі—ті, що совокуплявся я з ними ради того ж, щоб вони гарні і добрі були душею, чи ті, що не совокуплявся ще ж не разу, і на тіх, що Хведор придбав. І здається мені, що ті лучшії, що не совокуплявся ні я, ні Хведор. Хоч не всі лучші, та так хоч де-які, та вже мені залізло в голову, що якже оце, що вони лучші? Він же казав, що без цього нельзя спастись мирському чоловіку, або жінці. «Це хиба монахи, каже, може і спасуться, їх друга жизнь»—А це ж вони і без цього гарні, як так і житимуть, от і спасуться і без цього. Це, мабуть, не правда його. А дальше став придивляться. Оце ж гарна жінка та молода, так охоти багато, а погана, та стара, так тієї і нехочеться спасать. От я і думаю: ну і оце ж бач яке неправильне, а він же казав, що це діло Боже, дак воно однаково, що стара, що молода, що з носом, що без носа, так до її і Дух Святий однаково тащитиме, потому що це ради спасення душі робиться, а душа однакова, що

в старої, що в молодої. А воно, бач, не так. Уже ж і я роблю це не ради плоті, а воно, бач, не однаково далеко. А це і в його так же було, тільки що він не признавався мені. А я бачив, що так, а він казав: «це, каже, недостойна принять її благодаті, потому що без віри прийшла», а я собі думав тоді: «хто й зна, може й так». А тепер же прийшлось самому. Тут я й думаю: «Е, мабуть же і в його так було, тільки що він не казав правди мені». Оце я й думаю: «Ну, що ж тут робить? Бросить совершенно—боюсь; що ж, думаю, як воно святе це діло, а я брошу і закопаю свій талан у землю. Тоді скаже Бог: «Лукавий раб, скрив серебро моє у землю». А він же, казав мені Хведор, що оце саме той талан мені дався, що у євангелію писано.

Тут я упьять зачав молиться та просить Бога, щоб Бог показав мені, як воно угодно це діло йому, чи ні? — «Пошли мені, кажу, Господи, або ангела, або святого якого із неба, щоб сказав мені правду, що робить із цим ділом, або покажи чоловіка такого, що тобі служе, щоб той сказав мені всю правду». Оце молився, молився, може й плакав там, а дальше і кажу собі: «Хиба ж таки Бог не откриє мені, як усердно попрошу. І він же бачить, що я не поганого чого прошу, я ж правди у його прошу, і правди не для себе тільки, а і для людей. Хиба ж він хоче, щоб всі ми пропали. А деж його милость. Хиба ж він скаже, що ти недостоїн, щоб я почув тебе у молитві і дав тобі так, як ти просиш. Дак чим же я виноват, що я недостоїн? я ж сам себе не творив, а що гріхом осквернився, дак я ж не бачу де гріх. Тим же я тебе і прошу, щоб ти показав, де гріх, а де правда твоя. Хиба ж ти такий начальник, що скажеш на свого подчиненного: «Не лезь ко мнє, подлость такая! Я не хочу слушать тебя, мерзавец такой!»—Ти ж милостивійш батька. Батько гарний і то не буде наказувать свого сина, як що зробе погано, не бачивши, як лучше, а любовно розскаже йому і наставе на гарне, ще і не проситиме син, а він сам побаче і наставе. А я ж тебе скільки прошу і ти ж бачиш моє серце, що я нелицемірно прошу. Ти ж бачиш моє усердіє до себе! Я себе готов із світу цього зогнать, аби ради тебе. Я б готов всяково страдать і всяку

болізнь, і муку терпіть, аби ради тебе. Ти ж це бачиш, що я нелицемірно кажу. Це ж не язик мій тільки каже, а і серце і розум, і всі чувства мої. Ну, та от шо: «та буди, Господи, милость твоя на мене, так як уповаю я на тебе».

І впьять повернувся до людей і так же співаю з ними і бесідую, тільки про те діло соединення так розсказуєш, що це таке діло, що його для спасення душі дано один раз за ввесь вік прийнять та й годі. А як кому, дак овсі не треба, йому і так можно спастись. Це вже для того так кажу, що мені страшно так робить, а вони про те мовчать, нічого мені не кажуть, що як Хведор їх учив, а за мною потакають: «Та це, кажуть, так і треба».

От один раз ми собрались, пішли у Вороніж. Нас четверо прийшли до тієї матушки, що у Вороніжі. Вона нас так приняла, особливо мене, що ніколи так не приймала: як рідного сина. Тут я і думаю: тепер же роспитаю про оцю жизнь, що ми занімаємось, що вона скаже. Хоть Хведор і казав: «Вона цього не вмістить, її друга жизнь». Він то, бач нічого їй не розсказував про це. Це вона тільки по прозорству кой що баче меж нами, а він, бач, нічого їй не розсказував. Ну, та що буде, а розскажу. Може вона таки що небудь скаже, коли все баче прозорством, і то хиба про цеє вона не знає. Нехай же, кажу, тоді, як до дому йтиму, дак тоді розскажу їй. Оце вона нас напува чаєм, гостить, як наче рідних. От сидимо, коли увійшов странник. Такий умний та бойкий. Поздоровкався, та й каже: «Благословіть, матушка, проспеть какой нибудь стишок». А матушка каже: «У нас нельзя петь, нам запрещають псальми петь; а вот садіться чаю кушать». А він каже: «Ну, что ето, развіе у вас Бога нельзя славіть, штолі?» А я і питаю у тіх дівчат, що там живут: «Що це таке? Це знакомий мабуть, що так круто поступа?» — «Ни, ми його первой раз видім і матушка тоже не видала єво нікогда. Їх тут много таких приходить, все спитують матушку». А він упьять: «Ну, дак что ж матушка, у вас Бога славить нельзя?»—«Нет, такого Бога, как ти славишь, дак нільзя. А лучше випей чашку чаю, та й ступай с Богом своїм.

Там будеш славить в степі, чтоб нихто не слихал, кроме Бога. А тут что ж при всех славіть на соблазн»! А він таки лізе по своєму. А вона каже: «Замовчить, та кушайте чай, а нас нечого учить, ми і сами много знаєм про себя». А він ще по своєму придирається. А вона, як крикнеть, та як тупнеть ногою, так аж я злякався. «Как ти смел нас допрашивать? Ти себя допроси! Ти знаєш, за что ти лішився духовного званія? Ти две душі загубил, а тепер ходиш на чужі діла разсматрюєшь! Ти на себя смотрі, как дашь ответ перед Богом!» Тут він був так искочив до її: «Что ти гавариш?»—А вона каже: «Малчи, малчи, а то тебе сейчас в острог. Ти зо мною не шуті. Я за тобою следом не ходила. Я тебе в первой раз вижу. Я говорю тебѣ правду. Что ти зачав отгаварюваться, вить цариця небесна вам сведітель (указує на образ), что ти ето зделав, а сам до людей копаешься!» Він, наче жару хто під його підкинув, так ізварився. Та скорій за шапку та з хати. Тут я і думаю: Ну, оце дак так. Де їй мене не бачить, а ще хочу утаїти од неї свою жизнь, коли вона мені сказала от дітства, що я робив. А Хведор, бач, ще не признававсь їй про свою жизнь.

От трошки посиділи, коли іде ще два странники, старички вже. Один із їх зна матушку, а другий ні. Поздоровкались. Матушка посажала і їх чаю пить. От один із їх, той, що не зна матушки, і зачав розсказувать про всі манастирі, де він був. Та все суде монахів: і не так принімають странників, та горді, та сердиті. А матушка там у другій комнаті і чує, що він нам розсказує, та прийшла сюда до нас, та й каже: «Слушай, раб божий, ти ето остав. Нам какое дѣло до людей, лишь би ми були хороші. Лучше кушай чай». А він каже: «Та це то так...» та упьять таки за своє. «Не сполняють, каже, манашеських правил». Матушка ще раз йому сказала: «побільш чаю пий, раб божий, а поменш говори». А він таки упьять за своє. Тут вона вже розсердилась тай каже: «Ти, значить, ходив не молиться, а монахів судить, та й сюди принїс етого смітья. В нас і свого довольно. Вот не так принімають, та не так кормять. За што нас кормить? Скажи, што ми хароше сделали? Що волочимось

по світу та судим людей. А їм надокучили едакиї волоцюги. Што ми про ето не розскажем, как ходили в Кіев, да как із девушкой прилюбодействовали, та делали рукоблюдія. Етого ми не розсказуєм. А про людей усе знаем, а про себя мовчим. Кушай чай, раб божий, чтоб тобі во аді места не било». А він мовчить, як у рот води набрав. А послі поклонивсь, та й каже: «Простіть, матушка, та моліться за мене грішника.» — «Тото, прості, матушка, а сметье можно носіть до матушки. Ето клеветнической язик, ево отрезать нада, когда хочешь бить живой. Прасті тібя, царь небесной, чтоб тебе во аді места не було!» Так наче із серця, як будто лає. Це вже така привичка, на кожного так каже.

От на другий день упьять ми сидимо у хаті, бесідуєм. А вона, матушка, там у другій комнаті балака з людьми. Я почув, про мене та про брата мого Хведора. «Хведор — ето із древніх, старих подвижників, а Трохим з нових. Етой пойдьоть, нікто ево не зачепить і не вдержить». Це я почув, та ще там один, що зо мною прийшов у Вороніж. І вона зо мною балакала таки, як із своїм сином. Усе мені розсказує, багато кой чого по секрету казала. Тут я їй і зачав казать про свою жизнь. А вона вислухала та й каже: «Как можно так делать, ето содомской грех, деторастленіе. Боже, тебе сохрані ето делать». А я й кажу: «Та що ж, матушка таке? Ви ж самі казали, що ці люде, що з нами ходять до вас, дак лучше всіх людей, як ангели, а вони ж через це діло такі гарні поробились».—«Нет, нет! не льсті меня, не через ето; они без сіво іще лучші будуть. Ето обольщеніе ваше. Вам так сдається, що через це, ан нет!» Тут я й думаю: «Ну, так і є, що облищення бісовське, от угадала!»—«Вот, как будешь делать так, то не ході ко мні, я не буду принімать тебя за гостя». Тут я поклонився їй до пояса. «Спаси, Господи, кажу, матушка, за ваші наставлення»—«Тото, спаси, Господи! Надо когда спрашувать, то і слушать, что велять».—«Та треба б то, кажу».

Оце ми розійшлись, коли тут прийшла черничка із тих же таки дівчат, та й кличе мене: „Ідіть, каже, вас матушка Парасковья зовьоть“. А я ще її і не бачив зроду, тільки чув, про це, що вона прожива кой коли у цієї матушки Марії. І ту зо-

вуть матушкою, і Марія зове матушкою, і вона Марію зове матушкою.

От я пішов. Вона поздоровкалась зо мною, та зараз і каже: „Вот что, господин Трохим Касьянович (і то московка), дай мнѣ пять рублей денiг, нужно. Надо у церкву купить крест, та непременно. Ето ж у твою пользу будет". Це ще мені вперве так случилось, я і не знаю, що сказать. „Постойте, кажу, матушка, я пойду побалакаю з матушкою Марією"—„Ну, ступай, та скорей приході сюда,—ето нужно, нада". От я пішов, та й кажу: „Що тут, матушко, робить? Просе у мене матушка Парасковья грошей пьять рублів, чи давать, чи ні?" А вона каже: „Да што ж ти з нею сдѣлаешь, она во всех просить. Дай ей хоч половину, они все рамно пойдуть сюда на сирот". От я пішов, та й дав їй три рублі серебром, а більш, кажу, нема" — „Ну чтож, еті послі подаш. Вот я до тебя в гості прієду, Касьянович".— „Просим милості, кажу, матушка".—„Прієду, прієду!" — А я й не думав, щоб вона приїхала.

Оце я там погостив, та й пішли ми всі четверо до дому. І тут зачав я братії казать, що не треба цього учення мені, що Хведор видумав. Хоч воно, може, і угодно Богу, так совість моя не прийма, а вам, як угодно. Оце ті люди, що через мене пристали до нас, так раді, що я так кажу, а ті, що через Хведора пристали, так не сяк, не так. А сам все думаю та призвожу всякі писання, і діло, і примір, та розбіраю, як оце воно есть, що Хведор і Ягор, і Пилип і Юхим роблять так, а я боюсь. Та хиба, собі думаю, у Бога тільки одна дорога. А же ж там у книжці указання путі в царство небесне — писано, що лєсниц на небеса так много, що пошти для кажного своя. І проче писання доказує, що можно і так. Буду так жить, по крайній мірі совість мене не мучитиме, а в Бога все возможно, у Бога нема невозможного. Оце так і розсказую своїм, що можно і без цього спастись.

От через недовге времня приїхала до нас матушка Парасковья. І приїхала вона у Покровку до Єнових. От позвали і мене туди. Я прийшов, поздоровкався. Тут людей повна хата. Я

не дуже ій отдаю честь, не так, як тій матушці. Щось вона не запада мені в серце, так як матушка, а так, как товаришка. От вона трохи посиділа, та й каже: «Подьом, Трохим Касьянович, на двор, тібе штось поговорю». Я пішов, а вона і каже: «Давай деньги, двадцять пять рублей, что в тебя». А в мене було двадцять чотирі рублі брата Хведора; він прислав письмо із Соловецького манастиря, щоб йому туди прислали. Тут люди і наздавали 39 руб. А вона каже: «Давай мені». А я кажу: «Та це гроші Хведорови, я йому і отдам». Як сказав я це, вона як закричить: «Как ти смел так сказать мне! Тибя царица небесна сейчас поразить! Ти будеш вечно страдать, ти лишишся всього хозяйства своего і дітей своїх, і всіх благодітелей своїх, і будеш у в острогі без куска хлеба сидеть і некому буде проведать тибя! Дарма що тепер їх много, они все возстануть на тебя і придадуть тибя. Вот ти тогда спомніш, как не слушать Парасковьї Івановни», її б то оце. Оце вона як переказала оце все, та й ще багато кой-чого казала, та не зможу здумать, та так строго та бойко, що аж страшно мені стало.

Тут я їй упав у ноги та зачав просить прощення. Та так прошу, що як неначе я украв у неї пару волів. «І гроші, кажу зараз отдам, тільки простіть» От вона простила. «Ну, смотріж, чтоби больше так не делав». Та й пішла в хату. А я собі думаю: мабуть і це матушка велика, що, бач, як мене духом посіла. Треба, мабуть, слухать, а то як би не оскорбить через це Бога. «Може вона велика раба Божа», та й пішов у хату. А там повно людей сидять. А вона глянула на мене, та й каже: «А що, Трохім, холодно», та й глянула на всіх людей. Це, бач, що вона мене зморозила. А мені уже жарко і холодно. Всі ж на мене дивляться, як вона мене стриже. А я ж їх наставник. Ну, кой як перемучився, отдав їй гроші ті, що вона правила, та ще своїх рублів з пьять прибавив.

Оце вона погостилась, та й поїхала. А тут ускорі піп Покровський приказав мені прийти із тими людьми, що до мене ходять, у сторожку: «я, каже, прийду, послухаю, как ви занімаєтеся пеніем». От ми пішли, ізібрались усі, та й давай там

співать. Коли його не було. От ми і на другий раз пішли. Я сів за стіл та й зачав читать евангелію, а ті по лавках сидять, та слухають. Коли він біжить. От убіг у сторожку, поздоровкавсь. Я зараз із-за стола виліз, підійшов під благословення і всі підійшли, поцілували йому руку. Він зараз сів за стіл та й зачав читать ту евангелію, що я читав, а сам труситься, як неначе його пропасниця бье. Руки—так аж листки в евангелії шелестять і борода аж об груди бьється. Тут я і бачу: це він скажений прийшов, це ж він мене із хитрости кликав сюди співать. От він почитав трошки та й каже: «А ти знаєш, що такое самарянин?—«Та то ж віра чи племня їх так називається». А він як крикне, та дивиться на тих людей, що зо мною прийшли: «Вот как он понімаєть, ваш илжеучитель! А прокаженной, когда очистился?» «Та тоді ж, як Христос ходив по землі, він його очистив, та й сказав: пойди, покажись священнику і принеси дар очищення». Він упьять як крикнеть: «Вот какой ваш илжевучитель, он нічого не понімаєть! Дурак ти, мерзавець! Людей смущаєш, а сам нічево не понімаєш. Он когда послал его, когда послал Спасітель к священнику, то он, не доходя священника, на дорогѣ очистился! А ти, мерзавец, нічево тут не понімаєш, а берешся учить людей. Ти яритик такой, как Арій». Тут я бачу, що його грець бьеть, боїться, щоб я не поїхав по Покровці, так як він двома кіньми, за хлібом. Я тут зараз захованвсь у себе в середину, а йому поклонивсь у ноги, та прошу прощення, та молитов за себе. А він каже: „Вот за тебя нельзя Богу молиться, ти яритик страшной!“ Так ото в злобі і розійшлись. Тоді вже він зачав за мною придивляться і вряднику зачав казать: „як саме, каже, будеть у них зборище, так ти сейчас же забірай“. От один раз тільки що перезвонив до обідні, та зараз із урядником на тарантас та до мене.

Доказали йому, що будто у мене собрання тоді, як у церкві стоять. От він біжить по улиці, а мені хтось сказав, що він іде. А я саме читав акафіст Спасителю. А як брошу отой акафіст, та з хати, та по вишнях, та в жито, та й подавсь од слободи. А він як ускочив у хату, книжка так і лежить розгорнута

а мене нема. Він на ту хазяйку, що я жив у їх: «Ігде Трохим? Ето он читал. Де он схоронілся».—«А його нема, він у городі». Тут він з понятими скрізь вишукав, та й пішов лаючись. А я в житі днів зо два хожу та плачу, та думаю: „Чого ж це на світі мені так тісно жить? Я ж чоловіка не зарізав і шкапи ніодної не вкрав, хати не спалив нічієї, чоловіка не тільки кулаком і словом не оскорбив, а жити нігде. Чи це на мене Бог попустив, щоб я спокутував може за оцей гріх, що Хведор мене навчив із жінками совокупляться. Може і так. Дак я ж не на те робив, що гріх. Це ж Бог зна; та чим же я виноват, коли мене навчили обманою, що це, каже, саме спасення. Та й я ж Тебе, Господи, прошу, щоб Ти показував мені, чи це гріх, чи спасення. Хиба оце Ти, може, показуеш. Так я ж наче і так бросив».—Та все оце думаю та молюсь, та плачу, хоч би мені Господь послав умного чоловіка, щоб він мене розобрав, для чого я живу на світі. Чи я ж таки мислю хоч маленьке зло кому. Я ж, наче, кроме добра, нікому нічого не желаю. Пошли ж, Господи, мені умного чоловіка, що б він побачив душу мою і вірно обсудив мою жизнь. Коли я не гожусь на світі білому жить, так лучше нехай мені голову ізнімуть, щоб мені так не страдать; і гірко ж, гірко мені на світі жить. Скільки я вже перетерпів смутку та горя, та людської напрасниці. Що скільки попосміялись та попонаругались із мене: і в карціях седів, і що мені не було, та незнаю, Господи, і за що“. Та все молюсь, та плачу, коли дивлюсь, аж ходе по житах одна старенька баба із того двора, що я живу у їх. Я побачив, та й помахав рукою, щоб сюди йшла. От вона доходе, та так то вже плаче, що аж я не втерпів—зачав плакать. «От кого ти, братіку, і чого ховався, що ти кому зробив плохе, що тобі надо жить тут»? От ми обнялись, та гірко заплакали. І вона мені стала так, неначе мати. «Ходім же, каже, до дому, там нічого нема і не чуть. Урядник поїхав уже. Він же нічого не захватив. Він думав, що справді так, як люде кажуть: що тоді саме, каже батюшка, як ти обідню та вутреню служиш, так вони, каже, наносять води у чани та й моляться. А ми не знаєм, який там і чан. Чи воно так і

все на світі, чи це так всі, як оце на нас, брешуть. Ходім же, братїку, тепер нічого не буде». Прийшли ми; дома всі плачуть.

Оце уже я і став жить там, як сорока на лозі. От приїхала та матушка. Він почув, піп, та хотів і ту поймать, та не поймав. Тут і я їй розсказав, як за мною ганявся. «Етакой зверь, єво—попомните мое слово—измѣнять отцудова, он не будеть священником і лишится куска хлѣба і будет до гробовой доски страдать. Он со мною пущай не шутитъ». А ми вірим! і не туди, що вона нас забірає в руки, щоб ми вірили її пророчеству, її слухали. І зачала просить у того руб і пів рубля, а в кого і два і три рублі, та все просе або на свічку у церкву, або на оливу, або на хрест справить хоче у церкву, або на престол скатерть справить, або на ризи. Оце ми все даєм. «Це, кажем, велика раба Божа; вона зна, що робить». Оце вона набрала та й поїхала.

А тут на Покрову престольний праздник. От ми збіраємось. «Тепер, кажем, можно буде наспіваться. Тепер не будуть запрещать, і людей багато у нас,—буде з ким поспівать». От уже як раз у той день, що під Покрову, уранці, зайшла із Вороніжа одна жінка. Ходила на богомолля та жінка із черкаського хутора, чи воно слободи. Вона мені знакома здорово, вона до мене ходила уже із год. Люди вони багаті, так що у їх слободі немає багатче од їх. Оце вона і питається мене: «що мені, братіку, робить, чи тут буть у Покрову, чи іти до дому, а невістка нехай прийде».—«Так тож, кажу, як хочеш. Коли хочеш, щоб невістка послухала, як співають, дак іди. А та уже чула не раз».—«Ну, так я ж піду, прощайте!» І пішла. А там верст пять от Покровки.

От к вечору стали збіраться люди, так що вже попти повна хата. Коли увіходить одна молодиця молода та хороша, весела і бойка. І я зроду вперве її побачив. Так вона мені в серце і впала. І так мені радосно стало, що неначе і хата перемінилась і люди всі получшали. Як зачали вже співать, а воно мені співається так гарно, що неначе що їм добре. І люди всі слухають з усерддям, де-які плачуть, а які голови поприхиляли та все зди-

хають та христяться. А та молодиця так і не отхлипне—плаче. Тут я й думаю, що це за молодиця, що зроду уперве прийшла та як з усерддям слуха, та й поспитав, чія це молодиця. «Та це ж, кажуть, Щепійкина невістка. Оце вона її прислала, як ото пішла од нас».—«Ага, так оце вона! Ну, та й слухає ж вона з усерддям».—«Та вона ж уже із год усе збірається прийти послухать, та все ніяк не вирветься. Вона тут така умна молодиця, так такої і нема тут у нас у всій братії». Це розсказувала мені одна молодиця із знакомих мені.—«Я її добре знала». От я увійшов упьять у велику хату та й зачав читать на стіні прибитий листок: «Хведорине обхождення по митарствах». А вона, та молодиця, іззаду схилилась мені на плече, та слуха, та так плаче, що аж сорочка у мене помокріла од її сліз, заки прочитав. Оце ми проспівали усю ніч, потім пішли до церкви люди, а я вже не хожу до церкви із-за попа. Він там про мене всі проповіді розсказує у церкві, так що не дуже гарно мені там стоять. Після церкви пообідали, та іще трошки поспівались, а потім пішли люди по домам.

А я собі і думаю, що ж це за молодиця, що так мені понравилась? Коли б це мені не скушення, так яж думаю по собі, що мене не гріх до її тащить. А серце моє бьється по її. Треба переказать, щоб іще вона прийшла, я хоч побесідую із нею. Може вона і справді така умниця, що є що там із нею побесідовать, як треба жить на світі по правді. От переказали їй, вона прийшла, а я був на дворі, як вона прийшла. Мені сказали, що прийшла Машка. Я зараз у хату та не до неї кинувсь здоровкаться, а зараз до образів, щоб помолиться, а тоді вже здоровкаться. Такий обичай у нас був. От я зачав молиться. А вона спрожогу до мене. Та як упаде мені у ноги, та обхватила мої ноги, та як заголосе: «Ось, братіку, простіть мене! Помолиться за мене, недостойну!» Тут мене в це саме времня, як упала вона в ноги, мене як ухватило на колічки та по попереку так, як сокирою як цюкне! А я як крикну благим матом на всю хату: «Ой!» та як упаду на стіл, більно мені дуже от колючок стало. А вона не пуска моїх ніг із рук. Послі казала, що мені,

каже, нельзя було пуститься, земля, каже, підо мною зробилась коритом, та так і колишиться, як колиска, так я і держусь за ноги, щоб не провалиться. Тут наші домашні полякались, мене підхватили, на ноги поставили, а вона не пуска ніг моїх. Я взяв її за руку та став піднімать: «Встань, кажу, сестра, та подивись, це свої люди, ті, щоб з ними жить у любві, а не клеветать на їх». А вона сціпила руки, як неначе у колодку забила мої ноги, та все плаче, аж криком кричить. Не зміг її піднять од землі. Зачав співать кой як стишки: «Кому возопію, владичице моя», та іще кой-які. А домашні мої стоять на колінах та плачуть, та моляться Богу, а я крізь сльози співаю. І так цілий час продолжалось. Потім устала та зачала усім у ноги кланяться. «Простіть, каже, що я на вас клеветала та судила вас. Я ж думала, що ви справді такі, як люде балакають про вас». От посідали, зачали балакать. Вона все звиняється та просе прощення, та показує що на нас думала та казала. Оце побалакала і пішла вона з плачем до дому. А я оставсь, та й думаю «Що це таке за молодиця, що я так прилип до неї. Скільки ж тут молодиць коло мене, та, бач, ні одна так і не пала в серце, як ця, та оце ще, що чуть не вмер от колючок, як вона впала в ноги. Як би, не дай Бог, хоч би четверть часа або й менш таки колючки, тоб умер. А то, бач, із минуту тільки та й то насилу передихав. Це щось велике буде, та не розберу, що воно буде. Та це мабуть віра її так на мене подійствовала. Ну, хоч би Бог дав іще вскорі прийшла, щоб таки мені набалакаться із нею. Коли тож неділь через дві, чи й менш, прийшла. Тут уже я цілі сутки із нею балакав. Вона й каже: «Я іще первий раз як от прийшла до вас і тільки переступила через поріг, та глянула на вас і так як хто мені сказав у серці: всі люди брешуть, це раб Божий сидить, і тепер до вас так приліпилась, що не можу і отстать».—«Та молись Богу, воно все, Бог дасть, гарно буде. Ну, а домашні як там?»—«Та батько лається начім світ стоїть, а мати так радується, що оце я стала ходить до вас, а мужик ні сяк, ні так». Оце стали провожать її до дому, вона як упала мені в ноги, та й зачала плакать, а ми зачали

співать печальні псальми і три псальми проспівали. А вона все лежить у мене в ногах та все плаче, та й плаче не нашутку, і я заплакав, і всі плачуть, дивившися на її. От вона встала і всім у ноги поклонилась і поцілувала, та й пішла до дому. А я собі і думаю: ну, це ж молодиця, яка ж і умниця, що такі, що по три роки коло мене, так і то таких словів не казали мені, як ця. Ну, та й я приліпився до неї, що як мені тепер и жить без її.

Коли слухаю, приїхала матушка Парасковья,—привіз її чоловік із вокзала. Вона зараз до мене: «Вот займи мнє, Трохім Касьянович, деніх руб серебром, етому извозчику отдать». А вона вже, аби заняла, а то вже з її не правлять. Мені і не хотілось давать, та треба,—боюсь оскорбить. Отдав руб,—той поїхав. А вона зараз приказала самовар ставить. Це вже у її заведення — самовар будеть увесь день кипіть і вона кожного напувала, хто не прийде, а нас кругом посажа, щоб співали пісні, або псальми. І так оце скільки днів будеть гоститься, так усе їй співай, а вона нас напувала чаєм. А гроші бере на чай у нас же, у того руб, в того пів рубля, в того двадцять копіьок, а в кого і пьять рублів і десять. Кожухи, свитки, і сорочки і платки, юпки, полотно—нічим не перебіра! та іще так бере, що чуть не отніма: «Нужно, каже, нада, давай!» Кой-кому уже і важко, послідню одежу забрала і все хазяйство, так що коні з упряжью летіли до неї. Тут я дивлюсь, що плохо, та боюсь, щоб не оскорбить. Оце раз зібралась їхать у печери, а потім у город Павловск. Вот ти, Павлуша, і ти, Василій, і ти, Марфуша, бігіть етою дорогою, а я етою поїду, та бігіть до самого Павловська, не останавлівайтесь, Боже вас сохрані! Нужно, нада!» Оце вони і біжять, сердешні. А раз були ми у Карабуті в гостях. Вона було таки і воде нас шайкою по гостях. Там сказали, що полицейський хоче йти забрать нас у волость. Вона сейчас приказала: «Біжіть всі у Бабку, та біжіть, нігде не останавлюйтесь до самого Бабку, нужно, нада так!» Так я, несчастний, біг три верстві от Карабут до Бабки, не отдихаючи, і прибіг саме уперед, був запалився, а де які лицеміри, не хотіли бігти, кой-хто пішком йшли, а ска-

зали, що бігли. А один раз послала у Київ шість душ, а сама поїхала на машині уперед і сказала, у якому городі її шукать. А там десь випросила шкапу та віз, а другу купила таку, що гидко і в руки взять, а третье лоша десь достала. Оце й везе її підводчик, а той другу шкапу веде, а той лошонка. А сумки накладе—тому горшків, пшона, а тому трісок, а тому вуголля для самовара. Потім заставе ту погану кобилу обмивать, де саме людей багато. А вони її у річку уведуть та із милом так труть, що аж чуби мокрі. Вона приказує, щоб до-біла вимили. Оце де остановиться на кватері, ізробе дньовку, та помити сорочки та плаття свої заставе кого небудь, та тоді повіша та заставе стерегти, щоб і ніччю не знимать, а непремінно стерегти. Їдучи, так коней стерегти ноччу на пазьбі. «Та, Боже тебе сохрани лечь та заснуть. Стой усю ніч!» Оце він і стоїть, сердешний. Оце вже як повернулась із Київа, так вона наперед поїхала на подводі, і кой-які люди із нею. Вона біжить на підводі, а їм приказує, щоб бігли, не оставались. А та погана кобила пошти не йде. Вона приказала остаться із нею двом чоловікам. Оце вони її, сердешні, вели, вели, поки вона на дорозі не йде. Тут вони вже журились, журились, що робить із нею, та взяли і бросили. Та вже нагнали матушку аж у Вороніжі, розсказали їй об цьому, так вона було трошки накотила (?), що бросили, а потім посміялась із їх, що вони над дохлою кобилою сиділи. А як вона ще у Київі обращалась. Саме у страшну пьятницю нарізала оселедки, та посажала їх біля церкви, та й годує оселедкою. А люде йдуть та соблазняються. Хоч воно може і не гріх, та здорово погано. Ну, оце вони настигли до дому усі із Київа і вони приїхали із ними. От вони зачали мені розсказувать, що там матушка із ними строїла, і багато там іще кой-чого поганого було од її над ними, та позабував, не зможу написать. А тут іще, як їхала у Київ, так приказала одному чоловіку продать двір і хату, та й перейти у другу слободу. Я вже знаю, що як продать, так половину вона візьме. Та ще перейти у другу слободу тому чоловіку і грошей останеться тільки половина із його двора, так йому дуже важко буде Оце я тому чоловіку розсказав тай не звелів продавать, а

він і рад став. От вона побачила його тай каже: «Вот хорошо, Тіхон Михайлович, що я не позволила тебе продавать домок. Вот тепер ти хазяїн». А я і слухаю, що це вона каже—моє на себе бере. Ну, діло її думаю. А мені б от що, розсказать про себе, як я страдаю за Марією і вона за мною. Може вона що небудь скаже». Оце я їй розсказав, а вона каже: «Ах, ето страданія большое. Ну, вот що, Трохім Касьянович, подожди до мая месяця, она будеть твоя». Ну, оце вона погостилась із нами, набрала грошей, може рублів із десять, і поїхала у Ростов і сказала, коли приїде.

От я дождав мая місяця — однаково вонá чужа, а страданія усе прибавляються за нею і її за мною. От приїхала опьять матушка. Я став опьять розсказувать свої страданія. А вона й каже: Вот что, Трохим Касьянович, надо вихватить оттудова Марію Даніловну і вона будеть із тобою жить сорок літ, тільки надо вот сколько денег: на одну церкву, обновіть її нужно, та непремінно нужно еті деньги получить із тебя, тогда Марія Даніловна будет с тобою всегда. Тут я думаю, що його робить: і грошей багато, та й мені ж плохо дуже без неї. Та вже, кажу, матушка, отдам і гроші, тільки, пожалуста, помоліть Бога, щоб Бог дав мені із нею жить, ви ж бачите, матушка, що я невиносно страдаючи не знаю, чим і пособіть. Мені хоч би так Бог дав, щоб за нею не страдать, щоб воно вийшло із серця, аби мені і їй не страдать так смертенно».—«Ну, Боже сохрані, она твоя будет, тольки надо ета исполніть, что я говорю».—«Та колиж воно, матушка исполниться?»—«Оце ув августі місяці она прийдеть к тебе». Тут я став дуже рад. Собравсь кой як на ті гроші і отдав матушці. Тут вона іще кой з кого набрала то грошей, то одежі, пошти награбила, попрощалась і поїхала. А я нетерпеливо жду августа місяца. Коли дождав — нема нічого. Ну, що ж тут робить? Мука мені все наче більша. Коли слухаю, аж приїхала матушка Парасковія. Ну, слава тобі, Господи! Теперь же, думаю, що небудь скажеть і поможеть моєму горю. Оце я і зачав їй казать: «Ну, що ж, матушко на счет Марії, як же її узять?» — «Каво, Марію Даніловну? Ну, Боже тебя сохрані,

как ето можно, чтоб я позволіла взять тебе Марію Даніловну!» Тут підо мною і ноги підломились. — «Та ви ж, матушко, тоді сами казали, що надо Марію вихватить відтіля, а тепер що ж це ви кажете?» А вона будто не чуеть, що я їй кажу, та своє: «Шоб я позволила Марію Даніловну узять тебе в дом — Боже, меня сохрані—как ето можно!» Тут я вже так оскорбився на це і сам собі думаю: «От мошенниця попалась, пропали й гроші! І страдаю іще дужче. Та пішов у тихий куточок та й переплакав гірко, та й думаю сам собі: «Мабудь, кажу, нікого у світі не треба слухать, нікого у світі! Нема ніде правди! Хведор надо мною наругався хто й зна за що, і це така напалась! Лежу собі та плачу. А тут прийшли мої ж таки люди: Ідіть, кажуть, кличе вас матушка. Вони не знають нічого, що меж нами із матушкою та з Марією робиться. «Я, кажу, захворав, не здужаю йти». От вони пішли і їй так сказали, що захворав. А вона так зареготалась—ха, ха, ха! Заболел! Вот дак заболел! Ну, пущай перележит. А я тут лежу, та й думаю і обдумав всі її діла, як ця матушка поступила із ким. І показується мені, що кожне її слово і діло поступлено мошенницьки. Оце б уже я готов її за косу брать та допитуваться правди та боюсь. Може, кажу сам собі, це їй Бог позволив так понаругаться над нами, а вона таки раба його. Та от що: вона це робила, вона і одвічатиме, а моє діло більш не слухать, коли роздивився.

І стало мені стидно самому перед собою, що я всіх людей заставив слухать її, котрі коло мене були. Дивлюсь, що всім вред. У того отняла кожух, а того світку, а того платок, юпку, полотно, а того коня, а того овець, гроші і все. Я цьому виноват оказався. Як би я не казав, що слухайте, так вони не давали б. Тут вже я явився їй на лице не дуже покорним. Вона тут коло мене: «Что с тобою, Трохім Касьянович, сталось?»— «А я вже не дуже обращаю уніманія». — «Ну, да ето с нім прайдьоть, он гаспадін харош». А я собі думаю: пройдеть, та не скоро. А коли то з тобою пройде оце мошенництво. Тут вона упьять до мене. «Ну, вот что, Трохім Касьянович, нужно, надо

у Вороніж єхать».—«Та як що нужно, так їдьте».—«Да й тебє єхать, нужно надо єхать».—«Мені нужно надо дома». Тут вона на мене як крикне, та як тупне: «Что ти городишь! Нужно надо єхать!» Я вже трошки ізлякався та ще так держусь свого і думаю, коли б не оскорбить раби Божої Та вже мені і важко слухать, та вжеж, що Бог дасть, а не послухаю. Як уже Бог покара, так тобі буду і слухать. І так не послухав. Дивлюсь, аж Бог не кара. Ну, слава ж тобі, Господи! Це ж мабуть так треба. Тоді зачав казать своїй братії «Тепер глядіть, не судіть і не лайте оцієї матушки і, як коли приїде до кого, то накорміть і напійте, а слухать Боже, вас сохрани! Я ж вам казав, що слухайте, поки роздивлюсь, а тепер довольно слухать», Оце мої браття раді всі стали, що вирвались од важного послушанія. А я собі й кажу. «Ну, не хочешь ти, Трохим, слухать Хведора, Параскові Івановни матушки, то хто ж твоїй скорбі поможет? Мабуть один Небесний. І зачав тоді вовсі просить Небесного. Одвідав всі куточки і хлівчики і сарайчики та все шукав помощі. Та все так усердно прошу, що і забуду сам себе, що я роблю. І впаду на землю; наче припадочний, нічого не знаю. Тоді встану, та й думаю: «Мабуть мене Бог не почує, я грішник великий, а все я таки і прошу: «Ти ж, Господи, бачиш мою пользу і вред. Як що вред мені це, що я приліпився до Марії, то ізгладь її мені із серця, а як що польза, то приведи її до мене, тобі все возможно, у тебе нема нічого невозможного. Пожалій мене, Господи, так як гарний батько жаліє сина. Хоч уже й поганий син, та не преодолію ж Твоєї милости своїм поганством. Як уже не пожаліешь мене поганого, дак це Ти, Господи, будеш неможніший мене, що не стало у Тебе гарного покрить моє погане. А хиба того не послухаєш, що я достоїн Твоєї милості, дак це ж ти гордіший мене. У мене б і то милості стало пожаліть чоловіка. Як би хто мене так просив з усердям, як я прошу Тебе, а в Тебе хиба менше милості, або не можеш помогти, так як сказать не вмієшь, дак Ти ж всемогущий. Оце я так балакаю із Богом, а сам так страдаю, що насилу ноги волочу. Благодітелі мої дивля-

ться на мене, та все питають, що в вас болить, що все так, як смерть?»—«Та у грудях, кажу, болить здорово». Оце вони і зачнуть Бога просить, щоб Бог ізбавив мене од болізні. А я собі думаю: як Маша прийде, так і болізнь отскоче. А вона, як прийде та на самоті де небудь мене встріне, так нам ніколи здоровкаться і балакать, а тільки обхватим друг друга, та плачем, що й не отхлипнем, поки хто прийде.

Оце вона й каже мені:—«Що хочте робить ізо мною, а так не мучте мене. Лучше ж ви мене поведіть у воду, та втопіть, ніж мені так жить. Я хоч од ваших рук получу смерть. Скажу: простіть і благословіть, друг любезний. Мені ліпше будеть, чім самій собі заподіять смерть. «Я її зачну вговарювать із слезами на глазах, а вона упаде мені на коліна, та плаче неутішно. Лучше б ви, каже, мій таточку, мене присипали та прикопали, ніж ви мене за немилого мені друга силою отдавали!»—«Хиба, кажу, тебе іще і силували»—«Мене так силували, що й волосся клоччами летіло». Оце ми поплачемось, та побалакаємось, та й розійдемось упьять страдать. Оце вже думав, думав, що робить, як мені ізбавиться от страдання і її избавить. Взять її до себе? — У мене ж есть жінка,—не вживе вона тут. Взяв розсказав жінці про моє страдання. Отак і так, кажу, Оксюша, я страдаю, я її візьму до себе. Як ти скажеш?» «Та вже як таке вам страдання, так лучше узять до себе». — «Ну, а ти як тоді житимешь, як візьму»—«Та як Бог дасть? Хиба у вас милості не стане на мене і на її? Мене аби жаліли. Вжеж як ви отак будете страдать, так мені яка польза та радість буде». — «Ну, та це то так, так бач, закон же разорю. Колиб не гріх од Бога, та ще тут будуть судить».—«Ну, та це вже глядіть, може, Бог дасть, нічого не буде. А Бог же баче ваші страдання! Як знаєте, так і поступіть.

От один раз прийшов її мужик. Я йому рад, неначе так її побачив. І його все прошу, щоб він її не бив і не згнущавсь. «Вона ж у тебе хазяйка, у кабак не ходе, із дому не несе». — «Та я то і сам бачу, що так, так на мене що небудь сяде, грець

який, а я й зашну колотить».—«Ну, дак ти ж, Алеша, рукам волі не давай».—«Та наче б то тепер не буду». Так ми і розійдемось чесно і гарно. І так часто бесідуєм із ним. Я все прошу, щоб він гарно жив із нею та жалів, а то, кажу, ти і сліду її не побачиш. І він обіщався жаліть з простим лицем.

(Кінець буде).

Краткія біографическія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности Ивана Яковлевича Рудченка[1].

Иванъ Яковлевичъ Рудченко родился 21 августа 1845 г. въ г. Миргородѣ полтавской губерніи.

Предки Ивана Яковлевича принадлежали къ мелкопомѣстному малороссійскому дворянству, которое сперва несло службу въ рядахъ мѣстной козацкой старшины, а затѣмъ служило русскому государству. Дѣдъ его былъ израненный ветеранъ отечественной войны, отецъ же, Яковъ Григорьевичъ, умершій 12 ноября 1890 года, служилъ сперва въ миргородскомъ, а затѣмъ—много лѣтъ,—казначеемъ, въ гадячскомъ уѣздномъ казначействѣ.

Учился Иванъ Яковлевичъ сперва въ миргородскомъ, а потомъ въ гядячскомъ уѣздномъ училищѣ, и окончилъ курсъ какъ въ томъ, такъ и въ другомъ. По окончаніи имъ училища, родители очень хотѣли отдать сына въ гимназію, но скудныя средства семьи этого не позволили. Не осуществились и предположенія зачислить мальчика въ гимназію на дворянскую вакансію,

---

[1]) Помѣщаемыя ниже свѣдѣнія заимствованы, главнымъ образомъ, изъ краткой автобіографіи И. Я. Рудченка, написанной имъ въ 1890 г. по просьбѣ извѣстнаго изслѣдователя русской литературы и этнографіи, покойнаго академика А. Н. Пыпина, и частью вошедшей въ изданный послѣднимъ III томъ „Исторіи русской этнографіи“ (Спб. 1891 г. стр. 369—374).

и вмѣсто продолженія ученія 15-лѣтній юноша 29 іюля 1860 года поступилъ на службу въ гадячское уѣздное казначейство, подъ непосредственное руководство и начальство своего отца.

Такимъ образомъ въ Гадячѣ было положено начало и государственной службѣ И. Я., занявшей впослѣдствіи главное мѣсто въ его жизненной дѣятельности. Кромѣ службы, Гадячу же обязанъ былъ онъ и своими первыми этнографическими работами по собиранію и записыванію съ „народныхъ устъ“, по примѣру другихъ извѣстныхъ этнографовъ-гадячанъ (братьевъ Метлинскихъ, Макаревича и Драгоманова), малорусскихъ пѣсенъ, пословицъ, поговорокъ и, особенно, сказокъ. Здѣсь же началась и литературная дѣятельность Ивана Яковлевича, ставшаго этнографическимъ вкладчикомъ сперва Полтавскихъ губернскихъ вѣдомостей, гдѣ онъ напечаталъ, между прочимъ, въ 1860 году (№15 и 16) пѣсни о Палiѣ и Мазепѣ, а затѣмъ вновь созданнаго въ 1861 г. въ С.-Петербургѣ журнала «Основа», въ которомъ имъ было помѣщено нѣсколько корреспонденцій и народная легенда „Про зозуль, посмiтюхъ и гадюкъ“. (Сентябрь, 1862 г.).

Въ 1863 году Иванъ Яковлевичъ покинулъ г. Гадячъ и перешелъ на службу въ г. Полтаву, въ казенную палату, гдѣ вскорѣ получилъ мѣсто помощника контролера въ контрольномъ отдѣленіи этой палаты. Служебная работа, однако, мало удовлетворяла Ивана Яковлевича,—ему страстно хотѣлось пополнить свое «доморощенное» образованіе,—и съ этой цѣлью, 1-го февраля 1865 г., онъ вышелъ въ отставку и на сбереженные отъ жалованья гроши, съ небольшой денежной помощью отъ отца,—направился въ Кіевъ, гдѣ подъ руководствомъ профессоровъ М. П. Драгоманова и В. Б. Антоновича началъ усердно готовиться къ поступленію въ университетъ, а затѣмъ—въ качествѣ вольнослушателя—сталъ посѣщать университетскія лекціи по предметамъ словеснаго отдѣленія историко-филологическаго факультета. Тогда, весь отдавшись научнымъ интересамъ, Иванъ Яковлевичъ съ удвоенной энергіей занялся изученіемъ родной исторіи и литературы, и въ то же время сталъ сотрудничать въ «Кіевлянинѣ», начавшемъ выходить въ это время подъ редакціей извѣстнаго

профессора В. Я. Шульгина, помѣстивъ въ немъ, между прочимъ, нѣсколько замѣтокъ о предпринятыхъ въ то время этнографическихъ работахъ въ Юго-Западномъ краѣ, а также рядъ статей о заинтересовавшихъ его «чумакахъ» и «чумачествѣ».

Тяжелыя условія существованія, при полной матеріальной необезпеченности—жизнь въ сырой квартирѣ и питаніе впроголодь—вредно отразились однако на здоровьи Ивана Яковлевича, и онъ, послѣ перенесенной зимою 1866—1867 г. серьезной болѣзни, разбилъ давнишнюю мечту своей жизни—стать южно-русскимъ ученымъ изслѣдователемъ,—и 3 февраля того же 1867 года вновь поступилъ на службу въ преобразованный въ это время Государственный контроль—сперва въ г. Кіевѣ, а затѣмъ—въ г. Житомірѣ, волынской губерніи.

Служа въ Житомірѣ, въ контролѣ, Иванъ Яковлевичъ по прежнему всѣ свои досуги отдавалъ работамъ по малорусской этнографіи, при чемъ спеціально посвятилъ себя собиранію и изученію народныхъ южно-русскихъ сказокъ. Плодомъ этихъ занятій явились выпущенные въ 1869 и 1870 годахъ два тома южно-русскихъ сказокъ, со 137 самостоятельными варіантами, взятыми изъ рукописныхъ сборниковъ какъ самого Ивана Яковлевича, такъ и изъ сборниковъ нѣкоторыхъ ближайшихъ его знакомыхъ и друзей. По выходѣ, однако, въ свѣтъ этихъ двухъ первыхъ выпусковъ сказокъ, сказочные матеріалы начали приливать къ Ивану Яковлевичу со всѣхъ концовъ не только Южной Руси, но и Галиціи,—и вскорѣ въ распоряженіи его оказалось уже болѣе 1.200 варіантовъ малорусскихъ сказокъ. Это цѣнное собраніе нигдѣ еще неопубликованныхъ матеріаловъ народнаго творчества, въ виду уже одного своего обилія, привело Ивана Яковленича къ мысли о необходимости особаго, чисто научного изданія накопившихся у него записей сказокъ, съ приведеніемъ своднаго текста однородныхъ варіантовъ и указаніемъ ихъ различій, съ проведеніемъ строгой классификаціи сказокъ по сюжетамъ, съ объясненіями ихъ и указаніями къ нимъ историко-литературнаго, этнографическаго и географическаго характера и т. п. Стремясь практически провѣрить подробно выработанный имъ планъ такого изданія,

Иванъ Яковлевичъ занялся въ это время разработкою небольшого по числу количества собранныхъ имъ чумацкихъ народныхъ пѣсенъ, и въ 1874 году издалъ сборникъ этихъ пѣсенъ, гдѣ 250 варіантовъ было сведено въ 72 пѣсни, и гдѣ—во введеніи—былъ помѣщенъ написанный имъ, на основаніи анализа послѣднихъ, этнографическій очеркъ «Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ.»

Занятія Ивана Яковлевича этнографіей не были, однако, продолжительны. Служба и начавшіяся около этого же времени работы его по животропещущимъ законодательнымъ вопросамъ мѣстной жизни не дали ему возможности осуществить завѣтную свою мысль объ изданіи по выработанному имъ плану скопившихся въ его рукахъ варіантовъ южно-русскихъ сказокъ ни въ эти, ни въ послѣдующіе годы его жизни [1]).

Въ январѣ мѣсяцѣ 1875 г. Иванъ Яковлевичъ перешелъ на службу изъ контроля—въ администрацію—чиновникомъ особыхъ порученій при волынскомъ губернаторѣ; затѣмъ въ февралѣ 1877 г.—былъ избранъ и утвержденъ секретаремъ Житомірской городской думы, гдѣ на его долю выпала честь положить въ Волынской губерніи первый камень въ зданіе новаго, тогда только что введеннаго тамъ городского самоуправленія. Съ апрѣля 1878 г. онъ вновь перешелъ на службу въ администрацію—уже въ Кіевъ, куда онъ былъ назначенъ начальникомъ отдѣленія канцеляріи генералъ-губернатора, и гдѣ черезъ три года, въ іюлѣ 1881 г., получилъ назначеніе чиновникомъ особыхъ порученій при генералъ-губернаторѣ. Въ этотъ періодъ служебная дѣятельность захватила Ивана Яковлевича цѣликомъ, и онъ посвятилъ себя ей со всѣмъ пыломъ, работая—по мѣрѣ своихъ силъ—надъ улучшеніемъ условій крестьянской жизни и, въ особенности,

---

[1]) Оставшійся послѣ смерти Ивана Яковлевича весь сказочный матеріалъ (болѣе 1,800 нигдѣ еще ненапечатанныхъ южно-русскихъ сказокъ), съ планомъ разработки переданъ сыномъ покойнаго брату Ивана Яковлевича, Афанасію Яковлевичу, для разборки и, по возможности, подготовки рукописныхъ записей для печати, или хотя бы для передачи въ Академію Наукъ.

надъ справедливымъ разрѣшеніемъ законодательнымъ путемъ вопросовъ земельнаго устройства родного ему народа, творчествомъ котораго онъ такъ увлекался въ болѣе молодые годы жизни. За этотъ не особенно большой періодъ времени (съ 1875 по 1885 г.) Иванъ Яковлевичъ принялъ непосредственное участіе въ разработкѣ цѣлаго ряда вопросовъ, касавшихся важнѣйшихъ сторонъ жизни мѣстнаго населенія юго-западнаго края и Малороссіи.

Вотъ краткій перечень написаныхъ покойнымъ за этотъ періодъ трудовъ, изъ которыхъ нѣкоторые послужили непосредственной основой для разработки принятыхъ впослѣдствіи правительствомъ законодательныхъ мѣропріятій: 1) о землевладѣніи въ юго-западномъ краѣ, его распредѣленіи и необходимости усиленія крестьянскаго землевладѣнія, 2) о нежелательности иноземной (нѣмецкой) колонизаціи въ томъ же краѣ, 3) о крестьянскихъ переселеніяхъ изъ юго-западнаго края, 4) о коштномъ межеваніи въ юго-западномъ краѣ, 5) о размежеваніи, въ связи съ вопросомъ объ упраздненіи сервитутовъ въ юго-западномъ краѣ, 6) о правѣ пастбищнаго сервитута, 7) объ устройствѣ сельскихъ банковъ и кассъ въ юго-западномъ краѣ, 8) о преобразованіи общественнаго призрѣнія и сельской медицины въ юго-западномъ краѣ, 9) еврейскій вопросъ и коробочные и свѣчные сборы, 10) о необходимости организаціи переселеній изъ полтавской губерніи, въ связи съ малоземельемъ и другими экономическими явленіями (записка, составленная послѣ командировки покойнаго въ 1881 г. для упорядоченія массоваго движенія полтавскихъ крестьянъ, въ особенности изъ Константиноградскаго уѣзда, на Амуръ), 11) объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова (по поводу закона 1876 г.) и, наконецъ, 12) Записка о необходимости перевода на выкупъ сельскихъ и мѣстечковыхъ вѣчныхъ чиншевиковъ и, такъ называемыхъ, вольныхъ людей.

Послѣдняя работа была, между прочимъ, выполненіемъ «анибаловой клятвы» Ивана Яковлевича, данной имъ еще въ 1875 г., послѣ того какъ ему пришлось, къ его ужасу, привести въ исполненіе, въ качествѣ чиновника для особыхъ порученій при губернаторѣ, указъ сената о выселеніи мнимыхъ арендаторовъ м.

м. Колки, Волынской губерніи, снявъ съ вѣками насиженныхъ гнѣздъ сотни семей чиншевиковъ, вся вина которыхъ заключалась лишь въ томъ, что чиншевое право, по которому они съ половины XVII вѣка наслѣдственно владѣли землей, не было тогда еще извѣстно русскому законодательству. Изданный въ 1886 г. законъ объ устройствѣ быта сельскихъ и мѣстечковыхъ чиншевиковъ и о переводѣ ихъ на выкупъ,—въ разработкѣ котораго Иванъ Яковлевичъ принялъ самое близкое участіе,—устранилъ одну изъ вопіющихъ несправедливостей въ жизни русскаго населенія юго-западнаго края,—и покойный, придавая особое значеніе этому своему труду для роднаго народа, завѣщалъ своимъ близкимъ помянуть о немъ на его могилѣ. Нынѣ, согласно волѣ покойнаго, на гранитномъ крестѣ, подъ коимъ лежитъ тѣло Ивана Яковлевича на Никольскомъ кладбищѣ Александро-Невской Лавры въ С.-Петербургѣ, рядомъ съ именемъ покойнаго стоятъ два простыхъ и вмѣстѣ глубокихъ слова: „защитникъ чиншевиковъ“.

Среди такихъ трудовъ Ивану Яковлевичу не оставалось болѣе времени для продолженія его этнографическихъ работъ; но литературные вкусы все же манили его отъ времени до времени на старый путь, плодомъ чего, между прочимъ, кромѣ многочисленныхъ опытовъ въ стихотворной формѣ, были два написанныхъ около того же времени покойнымъ, въ сотрудничествѣ съ другимъ, близкимъ ему по литературнымъ работамъ авторомъ, беллетристическихъ произведенія изъ народной жизни на украинскомъ языкѣ: романъ „Пропаща сила“, съ эпиграфомъ „Хиба ревуть воли, якъ ясла повні“.) (Напечатанъ впервые въ „Кіевской Старинѣ“ въ 1903 году) и повѣсть „За водою“ (не напечатана [1]).

Въ 1885 году, по приглашенію своего бывшаго Кіевскаго профессора, а тогда министра финансовъ, Н. Х. Бунге, Иванъ Яковлевичъ рѣшилъ перейти на службу въ министерство финан-

---

[1]) Оцѣнка поэтической дѣятельности Ивана Яковлевича сдѣлана на страницахъ „Кіевской Старины“, кн. III—IV. 1906., въ посвященномъ памяти покойнаго очеркѣ С. Свириденко.

совъ, и 25 сентября того же года былъ назначенъ управляющимъ Витебскою казенною палатою; въ февралѣ мѣсяцѣ 1887 г. онъ былъ перемѣщенъ на ту же должность въ Херсонъ, а въ маѣ 1891 года—въ г. Варшаву. Болѣе спеціализированныя занятія по финансовому управленію могли бы, казалось, открыть Ивану Яковлевичу возможность заняться его любимыми сказками, но вмѣсто того, и въ новомъ вѣдомствѣ ему пришлось вскорѣ же отдать себя, помимо текущаго дѣла, работамъ по общимъ финансовымъ вопросамъ. Въ этотъ періодъ, между прочимъ, онъ принялъ близкое участіе въ трудахъ учрежденной при министерствѣ финансовъ коммисіи по пересмотру паспортной системы, въ цѣляхъ облегченія послѣдней для населенія; затѣмъ въ 1888 г., по Высочайшему повелѣнію, онъ былъ командированъ въ Прибалтійскій край для изученія земскаго строя и сохранявшихся еще тамъ вотчинно-сословныхъ порядковъ отбыванія земскихъ повинностей. Результатомъ этой командировки явилось напечатанное въ 1890 г. большое изслѣдованіе его о „Земскомъ строѣ Прибалтійскихъ губерній“. Наконецъ, съ 1892 г., въ теченіе 6 лѣтъ, Иванъ Яковлевичъ, продолжая оставаться управляющимъ Варшавскою казенною палатою, былъ прикомандированъ къ департаменту торговли и мануфактуръ для работы по преобразованію отжившихъ свое время «пошлинъ за право торговли и промысловъ», не только дававшихъ сравнительно незначительный, по сравненію, напр., съ обложеніемъ земли, доходъ казнѣ, но и крайне неравномѣрно ложившихся на населеніе и притомъ особенно тяжело именно на мелкихъ торговцевъ и ремесленниковъ [1]). Съ изданіемъ въ 1898 г. положенія о государственномъ промысловомъ

[1]) Въ основу своихъ занятій имъ положено было обстоятельное знакомство съ исторіей промысловаго обложенія въ Россіи и съ западно-европейскимъ законодательствомъ по этому предмету, результатомъ чего въ 1893 г. были изданы написанный имъ лично „историческій очеркъ обложенія торговли и промысловъ въ Россіи“ и пересредактированный имъ „обзоръ иностранныхъ законодательствъ о промысловомъ обложеніи“.

налогѣ, Иванъ Яковлевичъ 30 мая того же года былъ назначенъ членомъ совѣта министра финансовъ и, на правахъ вице-директора, а съ 1901 г.—въ качествѣ предсѣдателя особаго по промысловому налогу присутствія, сталъ руководить новымъ видомъ обложенія. Сознавая, однако, многіе недостатки только что проведенной налоговой реформы, Иванъ Яковлевичъ и на новомъ своемъ посту продолжалъ неустанно работать съ цѣлью возможнаго упорядоченія порученной ему отрасли государственныхъ доходовъ, и черезъ 5 лѣтъ по введеніи новаго налога былъ опять полонъ думъ о необходимости внесенія существенныхъ перемѣнъ въ торгово-промышленное обложеніе. Вновь началась горячая работа по пересмотру положенія о промысловомъ налогѣ, и Иванъ Яковлевичъ лично проредактировалъ три большихъ тома замѣчаній и предложеній къ измѣненію имъ же выработаннаго закона. Рядомъ съ этимъ онъ принялъ участіе и въ разсмотрѣніи вопроса о введеніи въ Россіи подоходнаго налога. Еще впереди—открывалась дѣятельность Государственной Думы, требовавшей новаго труда и работы.... Но физическія силы были уже надломлены; могучій козацкій духъ не могъ болѣе ужиться въ обветшавшемъ отъ трудовой жизни организмѣ,—и въ воскресенье, 18 сентября 1905 года, Ивана Яковлевича не стало: онъ умеръ почти внезапно, отъ кровоизліянія въ мозгу, вызвавшаго черезъ три часа параличъ сердца.

— „Люби край, гдѣ ты родился, и служи народу, изъ котораго ты вышелъ"—писалъ какъ то покойный своему сыну, и этому девизу лично Иванъ Яковлевичъ остался вѣренъ всю свою жизнь.

Любовь къ родному краю увлекла его еще юношей на путь собиранія и записыванія народныхъ пѣсенъ, легендъ, поговорокъ, пословицъ и сказокъ. Съ лѣтами, углубивъ свое міросозерцаніе образованіемъ и опытомъ жизни, покойный воспиталъ въ себѣ пламенную вѣру въ высокое призваніе славянскихъ народовъ вообще, и русскаго—въ частности. Малорусское племя,—нерѣдко высказывалъ онъ,—должно внести въ эту общеславянскую сокровищницу народнаго духа свой вкладъ, и вкладъ богатый,—и Иванъ

Яковлевичъ со всѣмъ пыломъ отдавалъ себя собиранію и изученію народнаго творчества, этой „души народной“, по его любимому выраженію, стремясь проникнуть и понять психологическія основы народной жизни, запросы и идеалы народа. То же стремленіе проникаетъ и два написанныхъ покойнымъ бытовыхъ романа изъ жизни малорусскаго козачества и крестьянства. Наконецъ, до послѣднихъ дней своихъ Иванъ Яковлевичъ лелѣялъ мечту обогатить сокровищницу литературы научнымъ изданіемъ съ такой любовью собиравшихся имъ малорусскихъ сказокъ.

Мечта эта не осуществилась. Обстоятельства заставили Ивана Яковлевича посвятить себя во вторую половину жизни иной работѣ—служебной. Но знакомство съ народнымъ бытомъ, знаніе народныхъ нуждъ и стремленій не осталось безплоднымъ: ими предопредѣлилось направленіе и всей новой его работы. Служебные труды Ивана Яковлевича явились продолженіемъ его прежнихъ этнографическо-литературныхъ работъ, и такъ же, какъ и послѣднія, проникнуты идеей служенія широкимъ народнымъ массамъ.

Авторъ одного изъ некрологовъ объ Иванѣ Яковлевичѣ («Слово» 1905 г., № 263) говоритъ, что» люди, подобные ему, по своему просвѣщенію, живому интересу къ знанію, страстному отношенію ко всякому дѣлу, съ которымъ соприкасаются,—являются рѣдкими гостями въ чиновной средѣ, будучи по натурѣ своей созданы для свободной общественной дѣятельности, почти отсутствовавшей у насъ при прежнемъ режимѣ». Этимъ выдѣленіемъ своимъ изъ рядового чиновничества Иванъ Яковлевичъ больше всего былъ обязанъ именно своему горячему чувству любви къ родному краю, воспитавшемуся въ немъ подъ вліяніемъ ознакомленія еще въ ранней юности съ богатыми сокровищами народнаго творчества.

Історія української драми.[1]

IV *(далі)*.

Критерієм до сістематіки нашої старої драми і викладу її в якомусь порядку мусить стать історичний розвит західно-европейської драми.

Всі романо-германські, а також славянські народи, переходили з різними одмінами однаковий шлях драматичного розвою. Той же шлях, хоч де в чому і одмінний, мав бути і для нашого театру. Що останній був з одмінами, сумніву немає: як ми показали вище, наш театр в значній мірі є позиченим. Ми застаємо його в стадії шкільної драми, до того ще під впливом зразків польських, своїм чередом—тіпу шкільного. Але разом з тим, є підстава думати, що незалежно од чужих впливів, наша драма, як і всесвітня, теж, може, мала вдачу літургічну, хоча й не зовсім розвинену. Таким чином, при класіфікації та історичному викладі данних про стару нашу драму, ми повинні завжди мати на оці все вище згадане: старо-драматичні наші памятники суть шкільного походження, але в своєму складі носять риси, що вказують, принаймні приближно, на істнування в нас літур-

---

[1]) Див. № 7.

гічно-драматичного матерьялу. Така постанова питання розплутує хаотичність, въ якій ніби мається наша стара драматична творчість і проявом якої є те, що найранішим твором нашої драматичної літератури є комічний твір, в протилежність звичайному розвиту загальної драми. Річ одначе дуже проста: органічні зарідкі нашої літургічної драми зустрілись із розвиненими зразками драми західної, шкільної, через що скоїлась літературна мішанина: форми і напрями старі й нові запанували в нас одночасно, як це й видко в наших перших драмах. Але й при цій мішаності та ніби хаотичності в них же спостерегається одна цікава риса, що вказує на можливу однакість розвою нашої драми в порівнянні з західною. Це власне видко з сюжетів та змісту наших перших драм, де вони підлягали всесвітньому прінціпу церковно-драматичної творчости.

Найперші памятники нашої драми суть драми шкільні; в чому істота тієї шкільности, вияснено було вище і сказано буде також нижче,—тут треба завважити одно: шкільні драми мусили по сюжетам бути самого ріжноманітного типу і жадним чином не залежати од умов старої літургіки.

В нашій драмі бачим ми навпаки: сюжети обрано відповідно тим старо-літургічним вимогам. З чого складались останні? З потреби бути цілком релігійними і передовсім висловляти різні події з життя Христа.

На заході такими вимогами створено було драми пассіонально-воскресні та різдвяні, яко перший крок духовної драми взагалі. Чи те саме відбулося і в нас? Цілком.

Наші перші драми, виключаючи Гаваттовича, зовсім релігійні і крім того пассіонально-різдвяні. Дальшим кроком на заході було прославлення святих та різні навчення: те саме завважається і в нас, хоча, звісно, не в такій гострій мірі. Однаковий прінціп творчости видко і в літературних формах наших драм. На заході, як ми бачили, духовна драма, відповідно сюжетам, переходила хронологічно форми містерії, міракля, мараліте, різних хронік і т. и., вщерть до шкільно-классічного і других драматичних зразків.

Наша шкільна драма, по вказанним причинам, не має повної органічности розвою, не додержує строгої послідовності в зміні форм, але при мішанині найстаріщих містерій з мораліте все таки видко, що основа нашої шкільної драми є власне містерія, що другі її форми суть пізніщі й до нас принесені.

Все сказане, здається, доводить, що наші перші драми шкільного походження і по змісту, і по формі не показують цілком органічного розвою нашого театру,—розуміючи під органічностю безпосереднє походження од літургічної драми; але про те в наших шкільних драмахъ суть ознаки і такого походження, хочаб і в трудній формі пізніщої мішанини. Не вважаючи на перше, цеб то нецілковиту органічність, і зважаючи на друге,—сліди останньої, а головне через практичну придобність, ми в сістематізації нашого матеріалу керуватимемось вказівками історії західної драми. Хай ми не можемо сказати про старішу нашу драму, що всі її зразки послідовно і логічно випливали один з другого, що поданий нами шаблон є дійсний хід нашої старої драми,—про те наш шаблон приходіться до тих дат, якими можно одзначити приближно наші драматичні творі, і в усякому разі він помога зрозуміти зміст і прикмети нашої старої драми.

Таким чином можно сказати, що наш виклад про перші українські драми матиме вдачу не стільки історико-хронологічну, скільки сістематично-класіфікаторську, але, на нашу думку, і дійсний хід нашої старої драми був приблизно такий же.

Як ми сказали вище, наші перші драми були шкільні, мали вдачу релігійну, сюжети пассіонально-різдвяні, форму не чистої містерії, але мішапую.

Чим же далі по формі являлись ті шкільні драми?

Насамперед, очевидячки, треба вияснити, через що вони звались шкільними? Це вже ми знаємо: вони культівовались в школах. Але як і що з ними там робилось, і відкіля вони до нас заносились? Відкіля,—ми вже знаємо: з Польщі «Складання духовних драм на латинській мові, або місцевому наріччю, було звичаєм польських шкіл і вважалось дуже важним підручником при вивченні правил піітики, засобом розвинути спритність,

швидкість дійств та міркувань і зміцнити знаття молодих учнів. З тією ж метою їх перенесено було похапцем в Київську, а потім певно, і в другі школи України» [1]).

Якже це складання провадилось? «На протязі року навчитель викладав по рутінному підручнику істоту теорії поезії огулом і знайомив з правилами духовної драми, а до літніх чи майських вакацій, що від того одержали назву майовок, або сам готував драматичний твір, де прикладались до практіки вказані правила, чи вибирав з готових пьес руських або навіть польських (цим ясується особливо часто завважена близькість ранніх наших містерій до польських) найбільш відповідну його меті, давав її виучувати учням, і потім в одни з святкових днів чи пріватних шкільних торжеств виконував при співучасті своєї молодої труппи обрану пьесу на учневому театрі, певно зовсім невидатному по сценічній споруді. Шкільний уряд і запрошені духовні та свіцькі урядові були присутні на виставі діллетантів-бурсаків» [2]). Як же провадилась та вистава в смислі вніщньої обстанови?

«Устрій сцени та постанова перших пьес київського походження нам сливе зовсім невідомі. Тільки пізніше, коли вони заносються в иншу обстанову та порядкують при царському дворі багатими на той час засобами, ми стріваємо сценічні вказівки, а потім і спроби сценаріума. Власне шкільна містерія порядкувала певно тільки чисто шкільними ж засобами постанови; классна кімната, простирало замісць завіси, фантастичні вбрання біблейських та свангельских особ, паріки та бороди з льняного пряліва, от чим, може бути, обмежовувалась вся вбога постанова. Як далеко їй до трьох-поверхової сцени західної містерії, чи до цілих вулиць, обставлених риштованням чи помостами, наділеними багатьма причандалами, хоч і трохи грубоватими на вигляд, покритими блакітним полотном з зорями замісць неба; як далеко від цих щелепів пекла, райських садків, сцен мордування і рочистих процессій! Як мало привабної сили для глядача в сухій

---

[1]) Веселовскій—стор. 334.

[2]) ibid.—стор. 336.

шкільній драми! Одна лиш побожна зорливість, що по-волі слабшала, могла підтрімати її в короткий період її істнування,—внішність, ефект, наочність вражіння, весь почуттевий бік справи, що так сильно вплива на массу, був у дитинячому становищі» [1]). Такий був вигляд нашої шкільної сцени, що наслідувала польській. Але чим-же з формального боку, в смислі її архітектоніки, була сама шкільна драма?

На ній, звичайно, мусили одбитись всі теоретичні правила тогочасної піітіки, перейнятої схоластікою, псевдо-классіцізмом і т. п. «Підручники до поезії чи так звані піітіки, що в різний час складались у київській академії, носять на собі сліди впливу схоластичної теорії» [2]),—так, слідком за Петровим, рішучо говорить Веселовскій. Як цей вплив і другі подібні, в смислі малої художности, одбивались на будові нашої драми, виразно стверджує П. Гн. Житецкій [3]). «На нашу думку,—духовна драма явилась в південній Русі потім вже, як вона одержала в Польщі та в усій західній Європі тіпічні риси шкільної драми. Звісно, що ці риси виробились під впливом боротьби католицтва з лютеранством, з другого боку—під впливом відродження наук та штук в західній Європі. Через те в самих ранніх південно-руських драмах ми вже стріваємо такі особливості, що зовсім чужі були середневічній містерії, напр.—пролог, иноді антипролог, поділ на акти з визначепим числом сцен, міфологічні імена і т. д.». Що до инших формальних рис драми, то і в цьому пункті вона була під впливом шкільної, позиченої в Польщі, піітіки, і це перш за все одбивається на драмовому вірші. «По свідоцтву дослідника, що переглянув ряд подібних підручників, давніші з них містять тільки виділи про латинський та польський вірші, ніби не вірючи в змогу вірша руського. Сіллабічний, важкий розмір наших містерій, було також скопіровано з схоластичної польської драми» [4]).

---

[1]) Веселовскій, стор. 4.

[2]) ibid—стор. 5.

[3]) Энеида Котляревскаго—1900, стор. 93.

[4]) Веселовскій—стор. 257.

Що до мови наших драматичних творів, то вжиток її теж відповідав настрою наших вищих церковних сфер, в якому вони гармоніювали знов таки з польськими коллегами. Цей настрій не можно назвати в сфері літератури демократичним; тому ми стріваемося в 17 і 18-му віці з фактом вживання то славяно-української мови, то книжкової-української, але,—за рідкими винятками,—не народно-української. Для сюжетів поважних потрібна була така ж і мова, а нею, по тодішнім поглядам, звичайно, не могла бути язикова форма народа, який вживав її що-дня у своїй сірій, задавленій буденними клопотами халупі. Маючи такий внутрішній та внішній склад, користуючись увагою невеликих дотичних до школи сфер, наша драма проте займає згодом все ширші круги шановників і, як ми побачимо далі, робиться, в вигляді вертепа, улюбленою насолодою народа. Але перші кроки нашої шкільної драми далеко не показують надій на таку привабну будучину і головно на пристосованість до розуміння народа. Вони навіть огулом не виявляють глибокого переймання українською національною формою, і це найкраще видко на тих шкільних драмах 17-го віку, що вважаються найстарішими.

Вони, як ми сказали вище, мають вдачу пассіональну і відносяться до зображення мук Христових.

Один з найстаріших творів 17-го віку є «Дѣйствіе на страсти Христовы списанное» [1]). Подробиці про нього маємо в відомій праці проф. Петрова [2]). «Воно,—каже він,—писано на польсько-руській мові, а «піпіе» (кант) написано навіть чисто-польською мовою. Пролог цієї пьеси так виража головну її думку:

О смутная во свѣтѣ явися година,
Жалю неутоленнаго открыся причина:
Властительскую сплу пріятъ зависть въ свѣтѣ.
О любовномъ нигдѣ же не слышатъ совѣтѣ.
Исполнися ярости единоутробныхъ

---

[1]) Рукоп. К.-Соф. собора № 362.

[2]) Очерки изъ ист. укр. лит. XVIII в.—ст. 29—31.

Братій сердце, егда злость движе преисподнихъ
Силы, дабы ся во всемъ свѣтѣ пространила
И единоутробныхъ братій побудила
До зазрости, иже днесь любовь преминяютъ
Въ ярость, гды ковъ на братій своихъ воздвизаютъ,
Любви своей ко любвѣ не хтятъ накланяти,
Совѣтуютъ братіи своей пострадати.
Аще нѣкіи въ паствѣ овецъ пребываютъ,
Обаче отъ истинной пути заблуждаютъ,
Егда себѣ рекоша смертію умрети
Братіи безвинной. Сей позоръ узрѣти
Изволте, гдѣ и любовь будетъ умирати,
Ея же страданія добро есть внимати.

Головний зміст цього «Дѣйствія», поділеного на три акта, склада боротьба богині ворожнечі Еріннис із Любовію.

В першому акті Еріннис, розгнівавшись на Любов, приклика з пекла фурій і разом з ними настреньчує Каїна проти Авеля та дітей Іакова проти брата свого Іосифа. В другому акті Еріннис хвалиться своєю звитягою над Любовію і, оточена світом та сьома гріхами, садовиться на престол. Гонор Божий, разом з Помстою, хоче їх погубити; але Любов блага Помсту, щоб вона лишила життя злобі пекельній, бо сама хоче вмерти за рід людський. В третьому акті показуються страждання та смерть самої втіленої любові—Христа Спасителя. «Дѣйствіе на страсти Христовы» закінчується риданням Плача за вмерлим і в труну положеним Христом і не доводиться до воскресення та вознесення Господа, як це робиться в пізніщих пьесах. На підставі цього жалісного закінчення пьеси можно думати, що вона писалась не для рекреаційних грищ і не для забави, і через те більш всього личила дням великопісним, присвяченим спомінам про страждання Спасителя».

Ми не розуміємо цих уваг Петрова... Чому сумний кінець пьеси міг бути препоною для ставлення її обьектом «грищ та забави?» Чому через цей сумний кінець вона могла виставлятись тільки по дням великопісним? Коли вже її пристосовувати до цих

днів, то тільки через весь сюжет, що більше відноситься до днів Страстних і робить цю пьесу одним з Страстних видовищ. Роблючи ці поправки в твердженнях Петрова, ми в усякому разі не можемо бачити в них думки,—ніби ця пьеса є одною з привязаних до нашої церковної одправи,—що знаходить д. П. Житецький в росправі про «Дѣйствіе» д. Петрова. Одкидаючи таку думку Петрова. він каже: в драмі цій одна з дієвих особ є богиня ворожнечі Єріннїс. Не думаємо, щоб представники південно-руського православія, при всьому своєму прихиллі до міфологічної термінології, могли допустити в драмі, «привязаній до церковної одправи», міфологічні імена, тим паче, що в драмі цій тільки спів написано по польському» [1]).

Ми вважаємо цілком слушними ці доводи шановного вченого, але думаємо, що для подібного обвинувачення д. Петров не дає матерьяла. Він, як ми вже вказали, цю пьесу сам зве шкільною, а належними до церковної одправи лічить тільки пассії. Коли була написана ця пьеса?

«На час написання цієї пьєси,—каже д. Петров,—натякають почасті пролог і деякі внутрішні прикмети самої пьєси. В цьому пролозі говориться про ворожнечу єдиноутробних братій. Може бути, під цією ворожнечою єдиноутробних братій розуміються українські хвилювання та розбрати, що почалися в гетьманство Виговського та кінчились миром Росії з Польщею в 1686 році. В такому разі «Дѣйствіе» на страсти Христови писано ніяк не пізніше цього року» [2]). «Може бути», каже дослідник, а може і не бути, бо ті данні, що він виставля, не дають для подібного твердження певного матерьялу. І через те д. Франко вносить відповідну поправку: «підстави, на які покликається д. Петров при установленьї цієї дати (1670—1686 роки), не боронять віднести час написання і до раніщого часу,—а власне до епохи війн Хмельницького. 1648—1654» [3]).

---

[1]) Энеида Котляревскаго—стор. 94.

[2]) Очерки—стор. 31.

[3]) Мистерія страстей Христовыхъ—К. Ст. 1891, апр., ст. 133.

Що виявля з себе і як створилась данна пьеса?

Як справедливо завважа в цітованій зараз статьї Франко, вона є—«moralitè, бо в ній головним чином діють фигури аллегорічні, а не особи, взяті з святого письма» [1]).

Створилась вона безперечно під впливом польським: на це побічно вказує весь схоластичний стрій пьеси до самих її деталів; на це прямо вказує і польська мова, що заховалась у данній пьесі... Про що свідчить така мовна мішанина? Що пьеса належить до найраніших часів наслідування нашого театра польському; що світогляд перекладача і ополяченої публічности ще не доріс до визнання, після якого до українських верстов треба обертатись цілком на рідній, хоча б і книжковій, мові... Як-же відноситься наша пьеса до орігінала і власно до якого, чи польського чи західно-европейського —говорити трудно за відсутностю його.

Друга найдавніша драма з 17 віку є одкрита в Галичині Франком пьеса теж про страсті Христові, під заголовком «Dialogus de passione Christi». На думку цього вченого вона представля собою «повний і дуже справний список одного з самих стародавних памятників драматичної штуки в південній Русі» [2]).

Порівняння цієї пьеси з розгляженим вище «Дѣйствіемъ» не дає змоги сказати, що вона є старіша чи молодша від нього. Але, «так чи інакше,—каже Франко,—наш «Dialogus», коли й не самий давній, то в усякому разі один з найдавніших памятників драматичної південно-руської літератури чисто церковного змісту (лишаючи на боці далеко більш ранні інтермедії Гавватовича),—схоронений цілком до наших днів. «Dialogus» цей складається з пролога, писаного на польській мові, де міститься сценарій драми, і пяти сцен, з яких три перші можна лічити містерією, дві-ж останні переходять у рід moralitè. Власне всю драму далеко краще було-б назвати драмою «страстей Марії», бо опаски, трівоги та одчай Матері Ісусової становлять головний сюжет

---

[1]) Мистерія страстей Христовыхъ—К. Ст. 1891, апр., ст. 133.

[2]) К. Ст 91, апр., 132—5.

драматичного дійства. Дійство це, не вважаючи на всю наївність концепції, визначено досить рельєфно, окреслено рядом сцен, що поволі усилюють ефект. Взагалі, коли порівняти «Dialogus» з змістом «Дѣйствія», вложеним у д. Петрова, не можно не визнати, що «Dialogus» стоїть далеко вище, яко твір літературний. Деякі місця його, як напр. «лямент Марії» (стихи 293—320), вражають навіть сучасного читача постичною силою. Такої-ж поетичної сили і апострофа церкви до Христа (ст. 515—536). Коли й ким написано «Dialogus», про це ми нічого сказати не можем. Пролог не містить в цьому смислі ніякого натяку. Натомісць пролог виявля одну цікаву обставину, що «Dialogus» не є (як би це могло показатися з самого текста) простий переклад з польського, але написаний більш самостійно, більш чи менш оріґінально, на тій мові, на якій і до нас дійшов. Автор пролога каже:

Taką my Tragedią wysławim po Panie,
A to się wszystko ruskim dialektem stanie.

Правда, «діалект», яким писано «Dialogus»,—дуже макароничний і відзначається силою полонізмів. Здається, що автор або думав по польському, або мав перед собою зразок чи зразці польські, з яких місцями мало не цілком позичав цілі вірші.

З другого боку, одначе-ж, не можно не завважити, що ми маємо тут теж не менше значний відсоток українських народних форм та слів, а також слів, що виявляють самостійні рифми. Про розмір позичання чи переклада нашої містерії не можно сказати нічого позітивного, поки не буде одшукано зразок, що послугував для неї моделлю.

З пролога можно також догадуватись, що «Dialogus» наш написано було для сцени і дійсно він грався. Де й коли, про це можливі тільки здогади. Нема сумніву, що не був він написаний та сценований в невеличкому, глухому селі Смерекові. Переписувач, який заховав її для нас, певно, зробив копію з оріґінала, що мався десь у великому місті чи в манастирі, який

споружав побожні театральні видовища. Такими осередками, з яких переписувач міг принести «Dialogus»,—могли бути Львів чи Жовков, де поблизу мається базільянський манастирь у Крехові, заснований ще в 1618 року. З не меньшою певностю можно припускати, що «Dialogus» не вийшов з кругів львівського ставропігійського брацтва, де заховались строгі традіції «славяноруської», цеб-то церковної, мови, а макаронізм польського з народним був не можливий. Всього більше, здається менї, має за собою та думка, що «Dialogus» був граний, а, може бути, й написаний у Жовкві, при дворі могутних на той час панів Собесских, в яких, як звісно, поривання до «европеізования», власнеж до офранцуженія, істнувало поруч з деякими останками руських родових традіцій. Жовков був у той час значним містом, славився своїми броварнями, мав силу ремесничих цехів. Ян Собесскій заснував у ньому новий базіліанський манастирь в 1682 р., якому в 1690 року подарував чудотворні мощі св. Іоанна Сучавського. В літописях цього міста читаємо під 1660 роком: «w tym roku zaprowadzono nowy zwyczaj obchodzenia wielkiejnocy. W wieczor pod czas rezurekcyi, na watach z dział bito, na drugi zaś dzień rano po ulicach bębniono na jutrznią». «Можно припустити, що вся «новина» не складалась з одного стріляння з гармат, але що чи в доминиканському манастирі (заснованому пенькою Яна Собесского по смерті сина Марка, що пав у баталії під Батогом 1652 р.), чи в замку Собесских споружались драматичні вистави у релігійному дусі. Польський пролог обертався у такому разі, певно, до панів шляхти і взагалі до так званих honoratiores, сама ж містерія мала на меті массу міщанства, грунтовного руського, хоч в значному ступні й ополяченого». Такі історичні данні маємо ми про цю драму; який-же зміст її самої?

В пролозі, як каже д. Франко, вказано сценарій пьеси та власне вияснено короткий зміст кожної сцени. Що-ж саме? В першій сцені описується, як виходе янгол з смертельною чашею для Христа, доріка людім за гріхи, шкодливі й для них і для Христа, і не зна, що йому з таким дорученням робити? Він

не може спокійно нести тую чашу Христу, не може також передати й комусь другому, бо й другий ніхто не візьме, та й Бог його, янгола, покарає. Врешті зважується він до Христа йти. Тут його зустріває Мати Божа, дізнається, що янгол з смертельним келихом, шукає Христа, заявля, що Христос, син її, мається в неї в середині, як у матері: через те вона просить янгола дати їй випить той келих, коли янгол хоче ним напоїти Христа. Янгол одмовля, що він мусить передати келих самому Христу; що як би могло бути инше, то й янголи не випустили б келиха з неба! Тоді Мати Божа починає лементувати, вказуючи між иншим на те, що Бог-отець показав колись, як зрятуватись їм од Ірода, а тепер сам готує смерть Сину. Перед її, одначе, лементом чуються голоси з пекла, що благають Христа прийняти ту чашу: пояснення причини, через яку Бог-отець готує смерть сину. На лементі Матері Божої кінчається перша сцена. На початку другої—янгол подає Христові смертельний келих.

Христос попереду бачить тут бунт (ребелій) з боку янголів, але янгол відповіда, що він тільки виконує волю Бога-отця. Христос тоді обертається з скаргою до Отця, не розуміючи, защо Той хоче його покарати, тоді коли багатьох людей визволяв од смерти. Він просить у Нього другого напою; янгол готовий уже іти з келихом назад, але тут вчувається благучий голос людей з пекла... Христос тоді зважується постраждати за людей і приймає келих. Кінець другої сцени. В третій Христа зустріва його Мати, просить поділити з ним келиха, але Христос не хоче допускати ще більших мук, і матір іде подивитися тільки на його смерть. Тут знов чуються голоси з пекла і Христос ще більше зміцняється в своїм вироку. В четвертій дії Серце Богородиці поривається йти обороняти від смерті Христа і просить зброї; являється з мечем Окруценство і подає Сердцеві меча, але гострим краєм; Серце не хоче брати за гострий край і просить дать, як треба. Окруцентство заявля, що, як тіран, воно не може давати меча інакше, що вже й Христа замучено, і таким чином Серце проколюється мечем. Воно тепер ходить з ним і обплакує муки від тірапства. В сцені пятій Любов обертається до Церкви

з проханням звернути увагу, що Христос віддав себе на муки за неї; разом з тим доріка Сінагогу, що вона прогнала її від себе; про теж своє вигнання заявляють і Віра та Надія; Церква доріка Сінагозі за змордування прихильника до Христа, приймa під свій захист всі вигнані «цноти»—Любов, Віру та Надію, вихваляє Христа і висловлює обіцянку пригорнути до імені Христового всі народи. Пята сцена і вся пьеса закінчується покликом церкви до Христа—охоронити її в «притомні часи».

Містерії про страсті Христові стоять у звязку з драмами пасхальними. «Основою Пасхальної драми,—каже Франко, орієнтуючись у працях про історію драми [1]),—можно вважати так зване Воскресне свято (Osterfeier).

Воскресне свято розвинулось із церкво-одправного рітуала Світлого Воскресення. Його розвит перейшов три такі ступні: 1) Первітня форма—одна й єдина сцена, розмова жінки з янголом біля труни Спасителя 2); другий ступінь:—дві сцени, а власне жінки й янгол біля труни і два апостоли, що поспішались до труни Спасителя 3); третій ступінь—сцена з жінками, сцена з апостолами (иноді випущено) і поява Христа Марії Магдалині. Дальшим ступнем розвою були так звані Воскресні видовища (ludus paschales) та більш розлогі страстні видовища (ludus passionis)... Воскресні видовища своїм чередом ділються на дві группи, з яких перша виявля, як по мові (мішанина латинських формул і гімнів з розмовами на народних мовах), так і по композіції, давніший ступінь розвою. Ця группа містить звичайно 7 сцен... Сходу в Пекло в них ще не було». В другій группі являється і цей факт. «Ці два тіпа Воскресних видовищ, в яких з часом, в XIV та XV стол., запанувала народня мова, ввійшли в склад ширших Страстних видовищ, що виявляли в драматичній формі важливіші моменти останньої седмиці в житї Спасителя, починаючи з Воскресення Лазаря чи рочистого выїзду в Єрусалим, і кінчаючи появою Воскреслого учням і піднесенням його на небо,

[1]) К. Ст. 1896; іюль и авг. – стор. 19 – 20.

чи навіть багато моментів усього його життя, починаючи з Різдва чи з Водохрищі» [1]).

Між иншим треба завважити, що «епізод—сходу Ісуса в Пекло—до XVI стол., як самостійну драму, оброблено не було, але він складав тільки один епізод Воскресних гриц другої группи, або Страстних драм, що прийняли в себе Воскресні грища цієї группи» [2]).

Страстні українські драми вже ми бачили,—чи маємо ж ми драму пасхальну? Драматична література наша 17-го віку взагалі дуже вбога по численності, але де-що в цьому роді в ній маеться... Ми розуміємо одкриту д-ром Франком драму під заголовком «Слово о буреню пекла... славнаго Его воскресенія тридневного» [3])—«написану віршами, про те цілком вільного розміру, подібного до розміру козацьких дум».

Цей-же вчений вдався і до розсліду цієї драми,—основні тези якого ми подамо низче. Що-ж є змістом цього драматичного «слова»? В ньому насамперед обертається Люципер до Ада, виголошуючи про свою ненависть до Христа. Він розсказує Адові також про своє пробування янголом і занепад, про спокушення Адама, про те, як він хтів придбати для себе весь рід Адама і як багато встиг у цьому напрямі. Він хвалиться, що

Царей незречонихъ и рицаровъ отъ вѣка
Назбиралемъ немало ажъ до сего часу.
Пекло, моя слѣчная потѣха една
Грѣшниковъ ажъ (до) верху узкаго пожерла [4]).

Люципер одначе на цьому не спиняється. Він з певностю виголошує, що в Пеклі в нього,

---

[1]) К. Ст. 1896, іюль и авг.— стор. 20.
[2]) ibid—стор. 20—1.
[3]) Южно-русская пасх. драма—ст. 387. К. Ст. 1896, іюнь.
[4]) ibid. стор. 389.

Іоанко есть, а потому и сам Христосъ у мене будетъ. Про те Ад не поділя оптімізма Люципера: він нагадує, що Христос навіть Лазаря, коли захтів, одібрав од Пекла, і тепер він, Ад,

барзо острое уружіе притупил,
хочъ якъ ся изъ нимъ не билъ.

Люципер заспокоює Ад, що він швидко управиться з Христом, що віддасть його через Іуду до фальшивого суду, а тим часом пильнуватиме за кожним його кроком. Ад радить Христа краще не зачіпати. Люципер не пристає на те й каже, що пошле свого восводу Трубая і Венеру постерегти, щоб душі його не віднесли янголи до раю. По тих словах він посила на сторожу означених осіб та Неро і, знов обернувшись до Ада, заспокоює його, висловлює певність, що по забранню в свою владу Христа, йому, Люципперу, ніщо вже не буде страшне. Разом з тим він заявля сумнів у тому, ніби Христос—син Божий, бо

Гди би онъ Божій Синъ, не терпѣлъ би муки,
Не видавал би он себе въ жидовскіи руки.

Ад про те не гамується: він чує, що «животъ» його «дрожить» і передчува, що

Христосъ пришедшій всѣхъ насъ повяжетъ [1]).

По незначній увазі Люципера, Ад просить його, яко мога більше, озброїти пекло, щоб Христос не скоїв їм лиха. Люципер обіця йому битися з Христом на смерть. Тут зьявляється Іван Хреститель і поклика до Ада, щоб він «ламентував», бо вже йде до пекла Христос потрощити силу Адову. Люципер доріка Хрестителю за ніби фальшиву звістку і за те, що він збентежив його вязнів. Дивується його неспокою і каже:

---

[1]) Южно-рус. пасх. драма—ст. 392.

Чому инше святіи сидятъ тихо?
Гдесь и тобѣ у насъ прийшло лихо!

За його пророкування про Христа він велить його покарати:

А що такъ богато пророкуешъ, братку,
Дайте ему смоли напитися и пекельного кваску!

По цьому Люципер знову заявля, що не вірить, ніби Христос-Бог, бо такий—є тільки на небі, тому він сміливо додає про Христа:

Рицаря ми того не боемося
И той рицарь будетъ съ тобою— [1]).

Тут він завважа посла—Венеру (або Гинеру).

Венера оповіща, що вона підстроїла вже кари Христу і його вже водять у ланцюгах; другий посол каже, що Христа ведуть уже роспинати на хресті; третий,—що його вже роспяли: Люципер зверта на це увагу Ада. Цей радить не приймати души Христа до пекла: хай вона іде в небо, бо від нього, як кажуть пророкування, може загинути пекло. Тут прибіга новий посол, розсказує, що їм не довелось захопити души Христа, бо до неї страшно було й приступитися; як він умер, вся земля затремтіла, вони самі

Отъ страха великаго ажъ на землю падали
И чрезъ три години лежали,
Ажъ не хутко встали [2]).

Тут же вони переказують чутку, що Христос воскресне і прийде по вязнів у пекло. В ту-ж мить приходять Генера і Трубаж і розсказують про ті-ж події по смерти Христа.

На те Люципер одповіда, що як Христос

---

[1]) Южно-рус. пасх. драма—ст. 394.

[2]) Ibid.—стор. 396.

Божій синъ, нехай собѣ сидитъ на небѣ та панує,
А нами и пекломъ нашимъ нехай (не) керуетъ.

В усякому-ж разі він готовий стати до бою з Христом,

Бо той южъ запевне прийде,
Але хто буде дужшій, той межи нас виграе [1]).

Він велить зміцнити пекло, і запрошує всіх не боятися, і чека тільки останнього посла. Цей прибіга і каже, що йде до пекла Христос із силою янголів. Люципер просить своїх слуг ставати до бою і дивується, чого в Пеклі потрібно Христові?

Чого по нему тутъ? Коли онъ Божій синъ, нехай
собѣ на небѣ сидитъ [2])!
Ни маетъ онъ до мене жадной справи,
И не можу разумѣти, що то за царъ слави,

Іван Хреститель каже, що Люципер мусив про нього знати, бо про нього всі знають з пророкувань пророків. Люципер повторює, що не зна иншого бога, крім того, що на небі, і знов нагадує своїм слугам, щоб вони стояли міцно. Слуги одповідають, що Христос уже творить чуда, а їх прогнав своїм словом. Тут являється сам Христос і просить одчинити йому двері. Люципер, не згожуючись, каже:

Прошу тя, Христе, в добрий обичай:
Дай мнѣ покой и больше ми не докучай.

Христосъ настоює і «блэгословитъ коргвой»
Люципер знов перечить, кричучи Христу:

Коли Ти Богъ, такъ собѣ седи, въ раю пануй,
А я тебе тутъ не потребую [3]).

---

[1]) Южно-русск. пасх. др.—ст. 397.
[2]) ibid—стор. 398.
[3]) ibid—ст. 400.

Тут «третій разъ Христосъ благословитъ корогвою», и «бисть такъ сокрушишася врата». Ланцюги лускаються, Христос входить в пекло, кропить водою і духом святим, Ад-же кричить.

Гвалтъ, панове! Врата ломятъ!
И водою якоюсь острою насъ кропятъ [1])!

Люципер, незадовольнений, теж кричить проти Христа:

Южъ вязневъ моихъ покралъ—запевне знаю,
Вѣчніи паляци мои попсовалъ
И все мое пекло сплюндровалъ і т. д. [2]).

З дивуванням він тільки побачив, що зостався Соломон, якого він і пита про причину його невиходу з пекла. Соломон каже, що Христос його забере у другий прихід, який буде ще страшніший. Не бажаючи цього ждати, Люципер велить бісам випровадити його з пекла, що ті й зробили зараз. Христос тут заспокоює Ад, що, мовляв,

Во остатний день будешъ имѣти якось мѣлъ [3]).

Соломон-же виспівує хвалу Богу и Богородиці. На тому, як написано, й «конецъ исторіи».

Як згадано раніше, написано її в першій половині 17-го віку, книжковою українською мовою, з юмором у деяких місцях, не збутим рис сутої народности. Дослід внутрішніх її прикмет і всього складу, зроблений д-ром Франком, дає досить цікаві наслідки. Питання насамперед іде про те,—звідкіля взято зміст переказаної драми? Поверхова одповідь може бути така: з звісного Никодимового Євангелія. Д-р Франко додає, що йому звісні теж «два південно-руські списки по повній редакції Никодимового Євангелія: Віденської бібліотеки... і список в збірнику

[1]) Южно-русск. пасх. др.—ст. 400.
[2]) ibid—стор. 401.
[3]) ibid—стор. 402.

№ 59, що належить Василіанському манастирю в Кракові, Жовковської округи в Галичині» [1]). Повстає тепер питання, чи не є розбирана драма копією одного з епізодів згаданого апокрифічного Євангелія? Д-р Франко, по досліді, говорить [2]): «перечитуючи текст апокріфа, ми бачимо, як багато брав автор драми з цього останнього, хоча разом з тим не слідкуючи йому по рабському, але перероблюючи його відповідно особливим цілям драми, вставляючи нові епізоди, поширюючи те, що в апокріфі було зачеплено злегка, чи пропускаючи і скорочуючи те, що в апокріфі розсказано широко».

Подробиці тих змін указано дослідником там-же окремо.

Таким чином одначе порівняння нашої драми із відповідним їй уривком Никодимового Євангелія не доводить нас до ніякого рішучого виводу. Як звісно, всі пасхальні драми у Європі, що представляли також схід Христа в пекло, засновувались на томуж євангелії Никодима, позичали з нього весь склад драматичного дійства, скорочуючи або цілком викидаючи одні епізоди, поширюючи чи вставляючи другі. Значить, скрізь у Європі, де тільки ми стріваємо пасхальну драму, що представля схід Христа в пекло, ми завважаємо, звісно, в більшій чи меншій мірі, ту-ж літературну зьяву, що і в нас. Питання не в тім, чи засновано звісну пасхальну драму на євангелії Никодима, бо воно лягло підвалиною всіх драм того роду; питання в тому, чи склада дання драма переробку безпосередно з апокріфа, а чи її перероблено з якоїсь иншої пасхальної драми, переложено з якоїсь иншої мови» [3]).

Яка-ж чужонаціональна драма може бути джерелом для нашої? Звісно, польська, але такої, що «її можноб уважати цілковитим прототіпом нашої, здається, нема» [4]).

Є тільки де-які відповідні діалоги, та беручи навіть найближчий до нас—хелминскій, «не можно стверджувати, щоб він

---

[1]) К. Старина—1896, №№ 7—8, ст. 3.
[2]) ibid—стор. 8.
[3]) ibid—стор. 9, 10.
[4]) ibid—стор. 11.

міг бути оригіналом нашої драми» [1]). Порівнюючи далі останню з можливими німецькими прототіпами, мусимо «сливе напевно сказати, що наша Пасхальна драма, хоч у деяких другорядних рисах і подібна до німецького Воскресного видовища (епізод anima infelix, оберненої у нас в Соломона),—відносно загального плана дії, хода думок діалогів і роспологу епізодів,—мусить уважатися твором цілком незалежним од німецьких зразків. Головним чином вона без порівняння ближче до текста Никодимового євангелія, а вдруге—вона самостійне ціле, якого ми стріваєм серед німецьких памятників цього роду» [2]).

Про французські пьеси, як джерело, д. Франко, за браком належного матерьяла, висловлюється в негативному смислі не так рішучо, але взагалі каже: «ми одначе не можемо не висловити думки, що наша драма є твір *в значній мірі оригінальний*. Ми розуміємо це в такому смислі, що автор не переробив її з якоїсь другої драми, польської, німецької чи французької, але зложив вільно, користуючись текстом Никодимового Євангелія і вносючи для ріжноманітності епізоди з бачених ним Пасхальних драм (нещасна душа—Соломон), або вигадуючи свої власні (таким, мені здається, є епізод змагання Люципера з Іоаном Хрестителем» [3]).

Виясняючи генезу нашої пасхальної драми і перебираючи можливі літературні твори, що стоять з нею в звязку, ми надибуємо один важний факт, а власне істнування в 17 віці українських віршів діалогів. Так ми маємо для згаданої драми ізюмську пасхальну віршу, так маємо різні инші, і найголовнішими між ними—пасхальні взагалі та різдвяні. Розгляд цих віршів у звязку з драмами доводить до важливого для історії творчости питання, що є ранішим по часу—діалог-вірша, чи драма—і що, значить, вийшло з чого,—чи діалог-вірша з драми, чи навпаки?

Частковий дослід д-ра Франка над одною з пасхальних вірш і «Словом о буренію... доводить до переконання, що вірша

---

[1]) К. Ст. 1896, №№ 7—8—ст. 12.
[2]) ibid—стор. 23.
[3]) ibid—стор. 25.

в загальних рисах досить вірно переказує зміст драми, иноді навіть позичаючи з неї цілі вірші і двостишшя... Ця обставина, певно, теж говорить на користь цілковитої залежности текста вірші від текста драми» [1]). Подібне твердження дає грунт д. Франкові для однаково категоричного, але більш широкого признання, висловленого ще Драгомановим. Розглядаючи ізюмську пасхальну віршу, М. П. Драгоманов завважа» [2]): і в цій вірші так і кидається в вічі живий драматичний виклад. Можно сказати, що *автор її або мав перед собою приклад драматичних сцен, які скорочував,* вкладаючи їх у віршу, або вірша виявля проміжну форму до драми. Дивлючись на приклади схожих з нею різдвяних віршів і порівнюючи їх з подробицями відомих варіантів різдвяної драми, ми муспмо згодитись з першим».

Драгоманова у цьому виводі бентежив брак у нас пасхальної драми. Д-р Франко знайшов таку драму, через що, на його думку,—«припущення нашого вченого дослідника виправдалось» [3]). Пообіцявши на початку своєї статьї дати на підставі аналізу тієї пасхальної драми декільки «цікавих виводів» [4]) і зробивши цей аналіз, д. Франко робить такий вивід: «коли релігійна драма прийшла в занепад, вона в лівобережній Україні скоротилась у віршу і в цій новій формі живе доси в памяті народній» [5]).

Таким чином факт появи вірші з релігійної драми визнається безперечним. П. Гн. Житецький в своїй вищецітованій книзі про Енеїду Котляревського держиться иншого погляду. Згадуючи про порівняння воскресної вірші з пасхальною драмою і про згаданий вивод Драгоманова та Франка, він каже: «ми нічого не говоримо проти того, що в даннім випадку вірша могла зьявитися цим шляхом, але думаємо тільки, що нема досить підвалин для узагальнення цього факта. Говоримо про це з огляду на ту об-

---

[1]) К. Ст. 96 г. № 6—ст. 409—410.
[2]) ibid—стор. 384.
[3]) ibid—стор. 385.
[4]) ibid—стор. 380.
[5]) ibid—стор. 412.

ставину, що в статьї самого Драгоманова, якої ми ще не мали змоги прочитати, сказано, очевидячки, більш того, що треба, з приводу цієї самої воскресної вірші. Видаючи «матеріяли для українських віршів, Драгоманов виводить і деякі різдвяні вірші з різдвяної драми, стверджуючи, що вони зложились з неї через вертепну драму шляхом скорочення. Нам здається, що з однаковим правом можно стверджувати протилежне. Не треба при цьому випускати з уваги, що в різдвяних віршах зміст далеко ширше, ніж у різдвяній драмі»[1]). Далі д. Житецький нагадує, що коли й могли відкиля брати свій початок вірші, то тільки з давних колядок. Уваги його мають своє значіння і в усякому разі питання про взаємни межи драмою та віршою стоїть одкритим: строге їх порівняння, разом з широким і тонким притяганням до справи історіко-літературних даних чекає ще на свого дослідника.

В звязку з історією нашої драми стоїть, звичайне, й питання про те, які назвиська мала ся драма і різні її вигляди? Заходні її назвиська ми знаємо,—чи заховались вони й на Україні? На це маємо заперечуючу одмову д. Житецького[2]): «взагалі можно сказати, що в той час в українській літературі, очевидячки, не ствердилась навіть визначена назва для драматичних творів. Так, з двох драм, свіжо одкритих д. Франком, одна зветься «Dialogus de passione Christi», а друга пасхальна драма «Слово о буренью пекла». Драма кінця XVII віка, про яку ми казали вище, зветься «Дѣйствіе на страсти Христови». Та-ж невпевність і заплутаність термінології в назві драми довжиться і в XVIII віці. Звісна різдвяна драма, що приписується, звичайно, Димитрію Ростовському, зветься «Комедія на Рождество Христово».

Що до внутрішнього поділу драми, то тут істнує більша певність, яка дає навіть підвалину для зьясування хронології окремих драм; в раніших з них ми стріваємо такі назви поділу

---

[1]) Энеида—стор. 105 – 6.

[2]) ibid—стор. 95.

як «видок», «видѣніе», а не «дѣйствіе, явленіе, як в пізніших драмах»[1]). Огулом же кажучи, і зміст, і детальний характер останніх вказує цілком наочно, що в розвиті нашої драми не можно підкреслити такого органічного і послідовного росту, як в західній, що поява різних її форм здебільша кермувалась вніш-німи причинами, а не виходила з грунтовних потреб церковної одправи.

«Слідком за пассіональними драмами,—каже д. Петров[2]),—одержали розвит у південно-руських школах різдвяні пьеси, що мали своєю метою сценічне представлення різдва Спасителя». Ми не можемо вважати за істину подібне категорічне твердження,—для нього зовсім немає підстави і взагалі, і в д. Петрова зосіб-на; річ в тому, що він говорить про «різдвяні драми»—а з них для 17-го віку наводить тільки один твір Дмитрія Ростовського. Подібний заход трактування справи не можне вважати влучним: до пьеси св. Димитрія могли зьявитись і справді були драматичні твори, иншого, неріздвяного змісту,—і тим самим хронологічна послідовність появи різних драм по Петрову одкидається. А вдруге, коли б навіть, справді, до означеної пьеси Ростовського не було иншого по змісту твору, то й це нічого не значило б. Наші драматичні твори створювались не в такій органічній послідов-ності, як західні: вони позичались, як попало,—це особливо до-водиться найранішою датою інтермедій Гавватовича. Таким чином говорити для 17-го віку про історію драматичних форм чи ти-пів нашого письменства—неможливо. Комбінувати всі, що маються в нас, пьеси по якимсь рубрикам можно тільки для зручности їх зрозуміння: тільки в такому смислі—соїстнування в нас різ-них драматичних типів, а не строго хронологічної їх послідов-ности, і треба розуміти наш про них виклад, тільки в нашому викладі йде одна за другою кожна драматична рубріка, але не в історичній дійсності. Для доказів протилежного у д. Петрова нема ніяких даних. З увагою про все вище сказане ми тим не

---

[1]) Энеида—стор. 95.

[2]) Ю.-р. театръ. стор. 458.

менче по пассіональних драмах переходимо до різдвяних і перш за все до пьеси Ростовського [1]) «Комедія на Рождество Христово». Що до автора її, то тут є сумнів,—чи справді, належить вона Дмитрію Ростовському? Після уваги д. Житецького [2]), «И. А. Шляпкин вагається в тому, що драму цю написано Дмитрієм Ростовським, бо останні вірші пролога, де випрошується благословення архиерея на виконавців драми, ніби одкидають авторство Дмитрія (Св. Дмитрій Ростовський і його час, стор. 343). Нам здається, що Дмитрій в даному разі міг слідкувати звичаю, прийнятому в південно-руських школах, овсе не маючи на увазі своєї особи, та й написати драму міг він ще тоді, коли не був архиереем». Ми цілком приєднуємось до подібної думки, бо, справді, поки-що поважних закидів проти неї немає. Що є змістом тієї драми? Вона починається антипрологом, де натура людська, по гріхопадінню, сумує про свою долю, бо в неї

отъята мудрость и святыня,
безсмертіе, нетлѣнность, житія простыня [3]).

Її потішають своїм прихиллям «Омылная надежда, Вѣкъ златый, Покой, Любовь, Кротость, Незлобіе, Радость, Фортуна»— і натура потроху заспокоюється. Але тут її налякують—«Разсужденіе, Желѣзный вѣкъ, Брань, Ненависть, Ярость, Злоба, Плачъ, Зависть», і знов натура сумна каже:

Жду гроба, а красоти вѣнецъ мой слагаю,
Иду окруженная печальми и бѣды [4]).

Тут навіть являється з торжеством Смерть, але Жизнь її одгонить. Потім слідкує коротенький пролог, де натякається про

---

[1]) Русскія драматич. произведенія 1672—1725 годовъ.—Н. Тихонравова т. I стр. 339.

[2]) Энеида—стор. 96.

[3]) Драматич. произв. Тихонравова—стор. 339.

[4]) ibid—стор. 344.

зміст наступного «дійства»—про Ирода, його лютування і т. д. Потім починається сама «Комедія». Земля скаржиться за свої муки через гріх Адама і каже:

Азъ за красныи цвѣты
Волчецъ родити буду мерскій по вся лѣты [1]).

Небо потіша її, що вона

чрезъ Бога—(натяк на прихід Христа)—
воплощена вѣчну благостыню [2]).

Потім згадкою і розьясненням смисла прихода Христа Небо зовсім заспокоює землю. Тут починається спів «Христосъ рождается, славите». Милость Божія виголошує про прихід Христа. Милосердіє сполучує на цій підставі небо з землею, і ця покликує.

Миръ земли благовольны да воспоють люди! [3])

Тут-же вчувається спів «Слава въ вышнихъ Богу»

В яві другій «Вражди или зависть» обурюється майбутним приходом Христа, обіця сотворити

пролитіе крове, аки море [стар. 350]

і вдається за помоччю до Циклопів, які в цьому й не одмовляють. Нова сцена відбувається межи «пастирями» Борисом, Аврамом і Афонею; два останні

«Пошли въ городъ хлѣба на ужину купити (стор. 351),

а перший на них чекає. Врешті послані приходють; всі вони починають закусювати, коли тут учувається спів янголів.

Пастирі вважають їх за птахів, а розчулений Аврам заявля:

---

[1]) Драматич. произвед. Тихонравова—стор. 346.
[2]) ibid—стор. 346.
[3]) ibid—стор. 349.

Когда-бъ же такъ надъ стадомъ нашимъ всю нощь пѣли,
То-бъ мы, ихъ слушаючи, спати не хотѣли (ст. 354).

В яві 3-й ангол оповіща їм про народження Христа в Віфлеємі:

Там убо веселыма ногами идѣте,
Достойную ему честь и поклонъ дадѣте (стор. 354)

Ті збіраються йти. В явій 4-й вони вітають Христа й вертаються до-дому. В яві 5-й «любопитство звѣздочетское» дивується несподіваній зірці, пита в могилі мудрого Валаама про її причину, дізнається, що вона возвіща «Іакова сѣмя блаженно» (стор. 361), і любопитство посила тоді на розвідки волхвів. В яві 6-й Ирод вислухує лестощі од своїх сенаторів; тут приходить посланник від трьох царів, просючи дозволу пройти через Иродову землю для уклонення новонародженому Цареві. Ирод спочатку сердиться, потім по нараді сенатора дозволя їм проханє і каже стати сторожі, щоб захопити Царів, коли вони вертатимуться, і таким чином дізнатися про місце народження цього соперника Ирода. В яві 7-й йому вклоняються три царі з дарами Христу, а Ирод просить їх, по воріттю, зайти до нього. Царі потім уклоняються Христу і присуджують іти иншим шляхом, щоб обминути Ирода. В 8-й яві Ирод дізнається, що царі його ошукали; сенатори радють йому вияснити по книгах дійсний смисл появи нового царя і кличуть рабина. Цей ствердже на підставі Святого письма дійсність народження Христа і вказує місце—Віфлеєм. Ирод в трівозі, але сенатор радить йому винищити немовлят, і той віддає відповідний наказ. Чутно спів про горе Рахілі. В яві 9-й «убіеніе отрочатъ неслышимое, но зримое», в 10-й—«плачъ и рыданіе убіенныхъ отрочатъ подобіемъ плачевной Рахили». В 11-й яві «вождь» доклада Иродові, що його наказ виконано; Ирод хвалить його і ляга одпочити.

В 12-й—рида Невинність, прообраз немовлят, що її Ирод замертвив; Истина і два янголи уготовляють їм небо, а Ироду

пророкують пекло. В 13-й яві Ирод в страху від сону прокидається, почува себе недужим і просить спорудити собі справжне ліжко. В 14-й—приходють сенаторп і чують од нього сморід: Ирод живцем гніє. Лікарь ствердже його невикрутне становище і радить другим уникати зарази. В 15-й яві—Ирод з мукою вмира і «упадаетъ надъ пропасть» (стор. 395). Грізне останнє слово проти нього вимовля Отмщеніе. В яві 16-й—Ирод уже мучиться в пеклі; в 17-й—Смерть радіє вбивству немовлят, загибелі Ирода і готова вже в світі запанувати, але над нею бере гору Жизнь і Натура. В яві 18-й—Кріпость Божія говорить про своє каранпя всього лихого.

В епілозі—похвала Христу.

Коли написано данну пьесу? Тихоправов, що видав її, відносить без точної дати, до кінця 17-го віку [1]). Житецький на підставі мішанини української мови з великоруською у пастухів робить вивод [2]),—що «драма написана була на півдні, але дійшла до нас у північній редакції, що встановлена була самим автором по 1701 року, коли з ігуменів новгород-сіверського манастиря його іменовано було спочатку сибирським, а потім ростовським митрополитом». По данним Пекарського, «митрополит Євгеній каже, що Дмитрій Ростовський писав свої драматичні твори, коли ще був у Малороссії» [3]). Ще подробніше що до цього висловлюється Веселовський.

Названа пьеса, як і другі, «легко могли бути написані у Київі в роки молодощів автора і потім поновлені в Ростові. Жвавість українських народніх типів (у комедії на Різдво) вказує, що їх схоплено просто з натури. Здається, можно положитися на свідоцтво кн. Шаховського, який прямо каже, що драми ці «з першу виставлялись студентами Київо-печерської лаври (неб то академії), потім учнями Заіконоспаської академії і Ростовськими семинаристами. На ці слова можно покладатися, бо автор чув їх

---

[1]) Рус. драм. произв. т. I стор. XLIV.

[2]) Энеида стор. 97.

[3]) Наука и литература въ Россіи—стор. 413.

од Дмитревського, що разом з Волковим брав участь ще в Ярославлі в переписці семи трагедій Дмитрія Ростовського» [1]). Приєднуючись до такого виводу, ми мусимо додати, що український первотвір комедії очевидний: український колоріт пьеси в данному її стані видко не тільки з розмови пастухів, а,—що важливіше,—із місць других. Такі вирази: «ни, земле!» (ст. 347), «пилно» (ст. 367), «неомилно» (ст. 364), «привитаютъ» (ст. 365), «привѣтствовавшы» (365), особливо таки рифми, як «усильнѣ, зѣльнѣ» (ст. 350). Ці останні дають змогу думати, що „ѣ“ читалось і в нашій пьесі за „і“, що вона була написана мовою славянсько-українською, як на це й дійсно вказує Житецкій [2]), і що, значить, переробляти її на славяно-московський зразок не було вже так трудно.

Що ж виявля пьеса по своєму літературному складу і яке воно має художне значіння? На зовсім вірну думку Веселовського, повторену потім Петровим,—«Комедія на Різдво» є ніби оригінальна мішанина трьох містеріальних стілів; вступ є чисте moralité, більша частина пьеси не одступа од рутини звичайного типу містерії, нарешті сцена межи пастухами є характерний зразок інтерлюдії» [3]). «Міркуючи строго,—додає вченний,—одна ця сцена й заслуговує на особливу бачність. Вступ сповнено нескінченних розмов людської натури, золотого віку, зависти, смерті і т. д. Розмови ці сливе безцільні, не можуть слугувати справжним прологом і ніби випадково примежувались до пьеси» [4]). Житецький дивиться на неї інакше. Він визнає, що «дія в ній розвивається слабко, дякуючи втручанню в неї чудесного елементу, але драму задумано широко і виконано з великим талантом» [5]). Близько до цієї оцінки висловлюється і Петров, визнаючи «блід-

---

[1]) Старинный театръ.—стор. 355.

Энеида—стор. 96.

[3]) Старинный театръ—стор. 355 и Южно-рус. театръ Петрова стор. 458—9.

[4]) ibid.

[5]) Энеида—стнр. 96.

ність» пьєси, але він всеж таки знаходить, «що при своїй блідності, огулом, комедія Дмитрія Ростовського значна, як перехідний ступінь од наслідування до виробки самобутних мотивів» [1]). Вважання Петровим цієї пьєси тільки «ступнем» до самобутности дає змогу постановити загальне питання про літературну її самостійність. У дослідників пьєси мало є що до цього відомостів. Пекарський згадує тільки про одповідний твір у німецькій книзі Мопе та французьку містерію XV в. [2]), але про ступінь звязку межи ними не говорить нічого. Петров теж робить невеличкі вказівки, що «Натура людська, яка виводиться в цій комедії, стрівається раніше в траги-комічних діалогах Bellerophon Sarmaticus, виставлених у краківській академії 1637 року, а кант у пьєсі Дмитрія Ростовського, що починається словами «Ангелъ пастыремъ вѣстилъ» і инше, є мало не дословний переклад польської набожної пісні». По таких увагах про походження «комедії», Петров уважа за можливе сказати, що «не дивлючись на ці певні ознаки наслідування, в пьєсі суть ледве помітні проблиски оригінальности: пасторальна сцена в ній дише побутовою правдою і природністю» [3]). Для зміцнення своєї думки він покликається на Пекарського, який завважа, що в цьому творі «більше як в попередніх, одбилось сучасне авторові життя. Справді, ці добротливі пастирі, що купують вино та калачі, нагадують дуже земляків Дмитрія Ростовського, мешканців України. Не можно також не завважити, що більшу частину пьєси проваджено, коли виключити монологи Злоби, Вражди і инших аллегорических особ, дуже природно і без натяжок. Прикладом тому слугує розмова пастуха з янголом. Що може бути правдивіше, як бідолахам вагатись, чи, справді, до них, жебраків, а не до якогось князя, явився посланець неба з радосною звісткою про нарождення царя мира цього? Потім це питання: чи не по-

---

[1]) Южно-русск. театръ—стор. 459.

[2]) Наука и литература—стор. 414.

[3]) Южно-русск. театръ—стор. 459.

трібні дарунки при уклоненню. Одповідь янгола про того, «хто, нищету возлюбивый, васъ, нищыхъ, взываетъ», повен торкаючої істини і містить в собі історию всього життя Спасителя» [1]).

Характеристикою цієї драми закінчаємо ми виклад тієї їх группи, що містить в собі—пасхальні й пассіональні та різдвяні пьеси; далі в історії західної драматичної творчости слідкують твори, що від змалювання життя Христа переходять до зображення життя святих і т. п. Чи так само одбулося і в нашій літературній історії? Петров запевняє, що так: «скоро було зміцнено в київській академії пассіональні й різдвяні духовні драми, за ними стали зьявлятись і другі її вигляди, що згодом одбиваються від духовного, клерікального напрямку і поволі вбирають в себе елемент свіцький, а власне: міраклі, драмовані священно-історичні хроники, історичні містерії чи хроніки, що мають своїм предметом історичні особи чи події, але з примішкою духовного початку, і инше» [2]).

З Петровим не згожується П. Житецький. Він каже: «не можемо ми поділити й тієї думки д. Петрова, що другі вигляди духовної драми (напр., так звані міраклі, драмовані священно-історичні хроники і т. инше) почали зьявлятися в південній Русі по тому, як було зміцнено в київській академії пассіональні й різдвяні духовні драми» [3]). Правда, для свого закиду д. Житецкий не подає підстави, але, як ми завважили й раніше, він має рацію. Наша драма виникала сливе без відносин до церковної одправи, під впливом теж далеко не-церковної польської драми 16—17 вв., тому строгої послідовности в розвою наших драматичних форм шукати годі. Наші містерії не являються цілком такими; як ми бачили зараз, вони часом показують мішанину ріжноманітних драматичних типів, а факт найранішої дати наших комічних творів ствердже це найвиразніше. Коли до містерій духовних могли в нас істнувати протилежні їм по духу комічні твори, то, очеви-

---

[1]) Наука и литература—стор. 416.

[2]) Южно-русск. театръ—459.

[3]) Энеида—стор. 94.

дячки, про строгу послідовність в позичанні нами чужих форм говорити неможно.

Спостерегаючи розвит західно-европейської комедії, ми завважили, що повна по формі комедія утворюється не зразу: спочатку зьявляються комічні вставки межи актами духовної драми, так звані інтерлюдії, або інтермедії, потім вони визволяються від належності до тієї драми і починають істнування самостійне. Далі йде вже справжня комедія. Наша стара література владає власне такими інтермедіями; ті з них, що приписано Гаваттовичу, найстаріші: вони давніші й від наших духовних містерій. Умовини, в яких виставлялись поіменовані інтермедії, дають новий грунт для встановлення, або принаймні освітлення таких фактів, як вплив на нашу драму польської, або не цілком послідовне чергування наших форм драматичних. Як власне виводиться перше? Коли ми маємо розібрані нами містерії, як, наприклад, пассіональні, де нема й натяку на якийсь елемент комічний, то в нас, очевидячки, може ще бути іллюзія про строго-органічне пристосування цієї містерії до церковної одправи. Очевидячки, значить, ми маємо діло з первітним ступнем розвою нашого театру, де побожний настрій церковної драми нічим не перетинається. Але факт ранішого навіть істнування інтермедій цю іллюзію руйнує в пень: первітним видається вже не церковність, а комічність в дусі народнім. Та й яка вже там може бути оця первітність церковної драми, коли її писали на взірець польської, а польська духовна драма давно вже не стояла й сама на ступні первітному! Коли ж так було з творчостю польською, то тим більше мусило статися з нашою, що йшла слідком за першою і користувалася її прибутками в своїх насамперед релігійних цілях. Факт істнування наших ранніх інтермедій доводить це досить виразно. Перші з тих, що дійшли до нас, належать Гаваттовичу. «Інтерлюдії та інтермедії дійшли до нас лише од XVIII в; істнували вони і в XVII ст., але самі ранні і неясні вказівки на це не йдуть раніше 1629 р.; тут-же ми маємо самі памьятники цього роду ще ранішого часу, в числі двох. Вони заховались у польській транскрипції в звісного польського письменника І. Кра-

шевського, нам-же—каже редакція «Київської Старини»,— подав їх шановний дослідник нашої старовини д. М. Т—в. Спочатку обидві інтермедії уміщено в старому виданні такого заголовку: «Tragaedia albo wizerunek smierci przeswiętego Chrzciciela, Przestańca Bozego. Na pięc aktow rozdzielony. Przydane są y intermedia dwoie, napisany przez Iakoba Gawattowicza Leopolitę, nauk wyzwolonych y Philozophicy Bakalarza. Odprawowany w Kamionce na jarmark, przypadający na dzień tegosz Jana swiętego Chrzciciela. Roku pan. 1619. Drukowany na przedmieściu jaworowckiem U. S Mikołaja, 4° kart nieliczbow: F ij». (Трагедія, чи образ смерти пресвятого Іоанна Хрестителя, Посланця Божого, в 5 діях, з додатком двух інтермедій, написаних Яковом Гаваттовичем, вчителем вільних наук і філософії у Львові. Виставлена була в Каменці на ярмарці, в день того-ж св. Іоанна Хрестителя, 1619 р., а дрюкована у св. Миколая на передмісті Яворовському, 4 арк., нелічених стор.). Чи вціліло це видання і де воно хоронiться, і чи з нього списував Крашевскій, чи з якоїсь рукописі,— відомостів про це нам не переказано» [1]).

З поданих звісток ми довідуємось, що поіменовані інтермедії, писані українською мовою, було додано до трагедії, писаної польською мовою; з цього факта виника питання,—якої національности і хто взагалі був їх автор? Думки що до цього різні; одни кажуть—«трагедія певно була написана по польському і другим автором, інтермедії-ж Гаваттовича приєднано відповідно смаку народа» [2]). Як думає д. Житецький «Гаваттович, русин по походженню, був учителем не в брацькій православній школі, а в одній з католицьких польських шкіл, в яких уже в другій половині XVI в. писались інтермедії на теми з народного життя, з дієвими особами з простолюду, на простолюдній мові мазурській, русинській і т. п. Можно через те думати, що інтермедії Гаваттовича були зразком шкільної теорії, що панувала в поль-

---

[1]) Кіевская Старина. 1883, № 12, стор. 652.

[2]) ibid.—стор. 653.

ських школах, а не того національного руху, що спонукав українських письменників користуватися цією теорією для своїх цілів» [1]).

З тих різних думок можно визнати насамперед за певне факт, що автор інтермедій був русин, це-б то галицький українець; за останне говорить дійсно українська мова, якою рідко хто міг-би владати, крім українця. Нема підстави припускати, що автор був учителем неодмінно у польській школі і написав разом з інтермедіями і польську трагедію. Перші, зовсім незалежні, могли бути приточені до також незалежної другої. Не беремося до розвязання питання, оскільки автор брав участь у національно-літературному українському русі... Думаємо лише, навпаки, що коли йому належить польська пьеса, яку він ex officio, як вчитель польської школи, мусив написати,—то писання його й по українському свідчить в усякому разі про деяке прихилля до останнього. Так чи інакше, але факт істнування українських інтермедій при польській пьесі показує, що тоді могли істнувати й українські інтермедії при українських драмах-містеріях, або й окремо. А з другого боку така ранність комедії перед містерією вказує на неповну органічність розвиту останньої.

Що-ж виявляють із себе означені інтермедії самі по собі? Вони—як завважають видавці [2])—по всьому «мають велику схожість з тими інтермедіями, прототіпами яких вони слугували і які в XVIII віці складались професорами київо-могилянської академії (Митрофаном Долгалевським, Георгієм Конисским і др.); але істотно відзначаються від них тонічним розміром вірша. В них, як і в наступних інтермедіях, виводяться на сцену простолюди, що балакають «складом простим, деревенським, мужицким (Піітика М. Довгалевскаго 1736—1737), або подається якийсь потішний, анекдотичний епізод, часто позичений з чистонародних байок.

---

[1]) Энеида—стор. 93.

[2]) Кіевская Старина —1883, 12, стор. 653—4.

Зміст першої з наших інтермедій такий: господарь, або якийсь сільский хазяй Стецько, заможний, але наівний та простий, іде з ярмарки додому, накупивши там горшків. До нього підходить хитрий Климко, роспитує Стецька про його заможність і виявля охоту піти до нього служити; той обіця гарно годувати його, а цей видає себе, яко ручого мисливця звіролова, на доказ чого показує торбу з пійманою ніби ним у гаї лисицею, яку й пропонує купити своєму будучому господарю. Між тим у торбі був кіт, і простодушний Стецько, не маючи на призрі омани і не бачучи предмета своєї куплі, торгує кота в торбі. По довгому торгу поєднались на 4-х грошах. Неповоротний Стецько довго вовтузиться з торбою, щоб розвязати її і полюбовати свою покупку, а ручий Климко тим часом непомітно тікає, захопивши з собою Стецькові горшки і сукман. Нарешті Стецько одчиняє торбу, але кіт раптово виплигує з неї і тікає в поле. Ошуканий Стецько розводить плечима і скаржиться про свою згубу; але тут до нього знова підходить Климко, передягнений вже в другу одежу, кладе на-бік горшки Стецькові, прикрива їх його-ж сукманом і в вигляді иншого чоловіка роспитує Стецька про його біду, виявляє готовність одшукати ошуканця і запевняє, що останній заховався десь у траві. Починається шуканина. Климко показує на сукман, запевняє, що там лежить ошуканець і підцьковує Стецька побити його. Ймовірний Стецько бере ломаку і починає товкти уявленого ворога, але розбива тільки власні горшки. Зачувши тріщання горшків, і побачивши нову свою оману, він з плачем іде скаржитися панові, а Климко, що заховався від нього, являється перед глядачами і хвалиться тим, що йому довелося двічі одурити простака, і йде шукати другу офіру для омани. Народність сюжета в цій інтермедії очевидна і мораль її очевидна: не торгуй кота в мішку, не вповняйся кожному стрічному, але будь обережним і обачним. Такі сюжети є й тепер у народних казках.

Ще народніша по змісту друга інтермедія Гаваттовича, сюжет якої такий: два мужики, що торгують волами, Максим і Грицько, мешканці с. Городка, продали на ярмарці волів і вер-

таються до-дому. До них прилучається Денис із Каменця-Подольського. Дорогою всі вони виголодались, а хліба ні в кого ні шматка. Коли чують дух пирога; починають шукати і знаходять, але всього один. Як трьом поділити один пиріг? Хитрий Денис пропонує товаришам лягти спати і кому приснится найкращий сон, тому й дістанеться пиріг. Пропозицію прийнято; Максим і Грицько лягають спати, а Денис крадькома зьїда пиріг і незабаром розбуркує товаришів; запрошуючи їх розсказати, хто що у сні бачив.

Максим переказує, що снилось йому, ніби він був на небі, бачив там святих і самого Бога, брав участь у небесній трапезі, на якій було все, що кращого вживають люде на землі. Грицько, навпаки, оповідає, що снилось йому пекло й муки пекельні, які й він терпів. Хитроумний Денис так сказав обом: був і я на небі, підніс мене туди у сні янгол, взявши за волосся; бачив я, як ти, Максиме, їв у-щерть за трапезою Господньою і просив у тебе хоч шматок чогось, а ти сказав: та там пиріг, і янгол сказав: не треба; бачив і тебе, Грицьку, в муках пекельних, і ти ще кричав: не побачиш мене більше, на вічні муки мене засуджено, візьми і зьїж пиріг. Ошукані Максим та Грицько прогоняють «до біса» Дениса, а він прикидається, ніби не розуміє причини їх незадовольнення: «ось біда; сами пиріг зьїсти казали, та ся розгнівали». Тим уривається терпець, і вони ганяються за жартуном, а той од них тікає... Цілком такого-ж зміста народний анекдот про цигана і козака расповсюджено і тепер, і, здається, ми стрівали його в одному з українських етнографічних збірників».

Що виявляє з себе цей літературний помник?

«В обох інтермедіях нас може цікавити скільки їх форма й зміст, з яскраво визначеним народним світоглядом і побутовими рисами того часу, стільки-ж і розмір вірша і фонетичні та лексичні особливості мови. Тут ми бачимо мішанину метричного складання й сіллаба: перші два вірша близькі до розміра народних пісень; далі йде хорей, що змінюється подекуди сіллабом; кожна строфа ділиться на дві частини, що кінчаються рифмами;

кожна частина строфи, за де-якими винятками, дає четиристопний хорей. В цю мірку бгаються питання одної і відповіді другої особи з ламанням строф звичайних, через-те прийнятий розмір дається авторові нелегко, витрімується трудно і веде його до частих порушень в наголосах. Було-б помилкою вважати позичанням слів польських і скорочуванням в дусі польської мови те, що не близиться до нашого українського говору, воно живе й тепер у народньому галицькому говорі».

Розгляд внішних прикмет інтермедій доводить нас до уваг про їх мову. Видавці цього памятника визнають, що Гаваттович [1]) «гарно знав мову народню і пильнував у можливо чистішому вигляді вкласти її в уста дієвих у його інтермедіях особ. При всьому тому мова Гаваттовича не більше близька до простолюдної мови данного місця і часу, як і мова Довгалевського і Конисського. Вчені схоласти XVII—XVIII вв. взагалі недбало відносились до народньої мови, а через те вони не мали змоги подати цілком вірні її зразки. Про-те мова уміщених інтермедій представля цікавий матерьял для філологів, як по численності особливостів і одзнак місцевого галицького говора, захованих і понині, так і по рясноті слідів і форм архаїчних. Припускаючи, що вона могла постраждати від польської транскрипції, сліди якої чуються і в нашому списку, завважимо одначе, що зовсім така мова судових актів південно-руських XVI—XVII вв. у тих місцях, де, як напр. в особистих свідкуваннях свідків або покривджених, сильно пробивається на-гору з-під канцелярської поволоки жива народня мова».

Не менш видатним по духу являється й зміст інтермедій. Байдуже про-те, що вони вийшли з-під пера вченого схоласта,—в них насамперед виразно визначається течія реалізма, того реалізма, що відбивається в українських інтерлюдіях на протязі 18 віку і на початку 19-го, в особі Котляревського, ставить нашу художню літературу на грунт непорушний. Цей реалізм виявля-

---

[1]) Кіевская Старина 1883, № 12 стор. 655.

еться в точній передачі народньої псіхіки і народнього побуту, що видко навіть в деталях. Взяти, напр, описання небесного бенькету, який бачив ніби Максим:

Гей, было-жъ, было-жъ тамъ много істи! Не пребачу того.
Было мясо, поросята; были печени курчата.
Было тамъ и варепое, та было и смаженое.
Все хорошо, и зъ юшкою білою, та и жолтою.
И тісто было варене, смажоне та и печене,
И пироги тамо были, та и борщика зварили
Та была и капуста, и горохъ, была каша
Та была тамъ и ботвина, и вшелякая зверина, і т. д. [1]).

Але при цьому реалізмі, сказать би навіть натуралізмі, виклад визначається, де треба, особливою естетичностю. Такий, нпр., опис неба, що вражає нас вродою своїх кольорів.

Та тотъ небо,—каже Максим,—якъ золотий замокъ, що такой
Въ світі жъ не видалъ красное. Мури мѣетъ золотое (работи
Та каменями сажене дорогими: суть зелене,
Суть білие, червленое, суть блакитне та світное.
Та і мустъ там есть золотий. Та я собі передъ вроти
Стою, ажъ тамъ викрикають ангели, ти же співають
Хороше і т. д. [2]).

Згадані ознаки виявляють видатний талан автора інтермедій; всі ж в цілому вони підтримують думку про давність і живучість української штучної творчости. Безперечно вона істнувала і в 16-му віці; безперечно, не вважаючи на наслідування драмі польській, вона носила в самій собі зарідки справжнього життя і художности.

Не так високо можуть буть поставлені українські інтермедії кінця 17-го віку, що маються при польській драмі «Comunia

[1]) Кіевск. Стар. 1883, № 12 ст. 663.
[2]) ibid. стор. 662.

duchowna s.s. Borysa y Hleba, що міститься в одному польському підручнику риторики і в уривках надрюкована д. М. Марковським [1]). Комічні сцени, вставлені в драму, тісно звязані з нею, що вказує на відносну ранність цього твору; про драму сказано, що вона «була представлена 1693 року», але, конче, написана могла бути раніше. В усякому разі тісний зьязок інтермедій з текстом драми спонукає нас зміст перших розсказати разом з останньою. Зміст цієї драми такий: «пасамперед іде інтермедія, початок якої загублено. Дієвими особами її зьявляються garbarz (кушнір) і хлоп. В схороненому уривку інтермедії, вони, очевидячки, балакають проміж себе за декорації, що потрібні були для постанови драми, при чому вся сіль інтермедії міститься в невлучних увагах хлопа з приводу пояснених йому кушніром незрозумілих предметів».

«По цьому уривку слідкує Prologus. Виходять, треба думати, два ученика і прогоняють кушніра з хлопом (в тексті драми стоять неясні означення primus, secundus» [2]). Починається розмова межи ними й кушніром; комічність її міститься в зрозумінні кушніром ріжних польських слів у иншому смислі: scena він перекладa собі, яко стена (стіна); proscenium—простенко (стіни стоять); synopsys—свинопас і т. д. Виходить Prologus, оголошує, що «nie dla ciebie to, chłopie, co tu napisano», і розсказує коротко зміст наступної драми: як Святополк убив князів Бориса і Гліба.

«Тим часом перед коном простолюдна юрма все збільшується» [3]) і серед неї йдуть різні незначні розмови. Головними дієвими особами і тут кушнір та хлоп. Вони завважають, що в одного з прибулих глядачів не так надіто шапку, другого куса муха, в третього ніс замазано і т. д.

---

[1]) Кіев. Стар. 1894, № 7, ст. 32 «Южно-русск. интермедіи изъ польской драмы».

[2]) ibid.—стор. 34.

[3]) ibid.—стор. 35.

«По цьому слідкує вже й сама драма. В першій сцені першого акта оповідається про те, як Святополк загадує зробитися єдинодержавним владарем Руси і підмовляє Єримана, скарбівничого свого батька, щоб він прихилив через підкуп на його бік сенаторів. Але Єриман на це не згожується і в другій сцені надумує вжити гроші на ціль обрання Бориса. В третій сцені Єриман радить сенаторам обрати князем Бориса і розсила «listy» й до других сенаторів, схиляючи до того ж. В четвертій сцені сенатори підмовляють Бориса стати князем, тоді як він чує одворіт до всякого рода вшанувань. В пятій сцені оповідається про те, як козак, посланий Єриманом по листи, губить коня і догадується, що його вкрали салдати Святополка. В цій сцені є декілька місць, написаних на мові народній. Козак, посланий Єриманом до сенаторів, вельми здорожився. Поскаржившись досить на свою долю (iestem na dworze własnie grabiezna kobyła, каже він в своєму монолозі), козак ляга спати, «кобилу до рук привязавши». В цей час являються два драгуна. Вони вже багато поблукали, але встигли вкрасти тільки шкуру кобили». Починається в них розмова в вигляді скарги, що тепер «піман чого украсти і в панским двори» [1]). Побачивши козака, крадуть в нього коня, а натомісць лишають втокмачену в грязь кобилячу шкуру в тій надії, що козак.

Мнымати буде, вставши, що у граз упала
Кобила, а облізли хвост тилко задрала,
І не буде нас гнати, даст покой у сьому.

«Прокинувшись і не знаходючи кобили, козак догадується, що її вкрали салдати Святополка (Swantopełka żołnierstwo). Витягши шкуру, яку втопили драгуни в болоті, він каже, що це «nie moia skora, ale mi się zgadzi, nuż się kupiec na towar ten iaki przygodsi, і побачивши, що до нього підходить еврей, козак обертається до нього з таким привітанням: «czemu się to nie

[1]) Южно-русск. интерм.—стор. 36—7.

często Borucha widami» [1]). Починається і в них розмова, де козак пропонує купити в нього шкуру, ніби злуплену з турецького коня під Хотином. Єврей купує, марить, що вже через неї забагатів, і заявля :

Покину орендарство, буду гандловати,
Юже корцом в аренди не хочу держати.
. . . . . .
Юже купцом остану, буду продавати
Турецкіе скури, буду ѣми торговати [2])

«Настроєний так радісно вигодною покупкою, єврей ляга спочивати, накрившися шкурою. Під цей час являється діавол. Злий дух недовольний: справи його точаться кепсько, але, каже, він «teraz dowcip pokaże, kiedy będę raził Swantopołkowi, aby swoię bracia zgładził, a sam na państwo wstąpił. Doznaią, co umie ten diabel, — додає він. Діавол бажа записати для себе «niecnoty wszystkie», які одбуваються на землі, але в нього нема ні пергамену, ні навіть шкури кобили. Побачивши єврея, що спочивав під шкурою, діавол наказує йому вилізти з під неї, — і межи ними заводиться розмова». Діявол бере шкуру і просить єврея казати йому для записі про свої шахрайства: як він підмішував у горілку різне ка-зна що. Єврей не визнає своєї провини, зверта її на другихъ евреїв, а також і на самих христіян, яких ніби евреї одурюють. Діявол пита про тих хрістіян, і еврей для прикладу вказує на панів:

Пан тепер заровно микитит з жидами.
Пан один за полтора тепер жида стоїт,
Торгует, барисует, як на то пристоїт,
Од тое, пане дябле, хотей написати.
Позичивши, панове не хотят оддати [3]).

---

[1]) Южно-русск. интерм.—стор. 38.
[2]) ibid—стор. 39.
[3]) ibid—стор. 40.

Діавол записує й це, але пита, чому еврей не оповіда йому і про те, що

Krzywdę chłopkowie wielką od panow cierpią і т. д.

По відповідних розмовах еврей просить діавола все-таки віддати кобилячу шкуру. Діавол розважа, що справді, на тій шкурі він не поїде і присуджує взяти за огиря самого еврея. Той, звичайно, жахається, але нічого не може вдіяти, бо діявол сіда на еврея і одьїзджа,—цим і кінчається пята сцена [1]).

В шостій сцені першого акта Святополк виманює листи в козака, що прийшов до нього з скаргою на драгунів, і, дізнавшись про замисли проти нього сенаторів, присуджує замінити листи Єримана своїм. В сьомій сцені козак, посланий Святополком до полковника, скаржиться йому, що драгуни вкрали в нього коня». Драгуни жартами заплутують сліди і з тієї скарги нічого не виходить. «Кінець цієї сцени загублено. В восьмій сцені Святополк оддає посланцю (козаку) підмінені листи, а Грамрот, його ревний слуга, радить йому отруїти Бориса, вказуючи і на чаклуна, що міг би це зробити. В девятій сцені прикликаний чаклун радить Святополкові отруїти листа до Бориса, прочитавши який, він помре. Виконуючи цю раду, Святополк пише листа до Бориса, в якому, слухаючись ніби голоса сумління, пропонує йому владу, і посила листи через Грамрота.

В першій сцені другого акта Грамрот, отворивши листа до Бориса, умирає, отруєний їдью, і салдати його обдирають. Потім друга, третя, четверта і пята сцени в збірнику загублено. В шостій сцені убійники, передягнені прочанами, рішають Бориса життя. В сьомій сцені Ярослав, стрінувши слуг Бориса, »stojących» над своїм убитим господарем, одсила їх до Святополка, підзорюючи їх у злочинстві. В девятій сцені сенатори, догадавшись, що ті листи, які вони одержали фальшиві, і дізнавшись про смерть Бориса, обирають князем Гліба. Прочувши за нові замисли сена-

[1]) Южно-русск. интерм.—стор. 42.

торів, Святополк у десятій сцені присуджує настренчить Гліба і Ярослава один проти другого, щоб вони загинули в обопільній війні, і в одинацятій сцені Гліб одержує звістку від посланця Святополка, ніби Ярослав іде на нього з військом, бажаючи виницити всіх братів, щоб зробитися единодержавним властителем Руси. Таку ж звістку про замисли Гліба в двападцятій сцені одержує і Ярослав.

Третій акт починяється сценою, в якій сходяться вістники Ярослава та Гліба і умовляються що до війни. Але Гліб, боючись розливання братерської крови, присуджує одійти в пустелю. Теж у третій сцені робить і Ярослав. В четвертій сцені сенатори, дізнавшись про нове життя Гліба і Ярослава, ідуть в пустелю, щоб переконати їх одержати владу над Русью. Між тим у пятій сцені Гліб і Ярослав випадково стріваються в пустелі, але не пізнають один одного. Туди ж в шостій сцені приходять до них і сенатори і, принявши їх, силоміць виводять з пустелі. В сьомій сцені Святополк, прочувши, що Ярослав і Гліб пішли в пустелю загадує їх там убити. Але як він дізнався, що сенатори вже вивели їх відтіля, зважується вбити спочатку Гліба. В восьмій сцені Гліб нудьгує про життя пустельника, і Святополк, олживо пропонуючи йому поступитися своєю владою, запрошує його до себе. В девятій сцені кухарь Святополка, дізнавшись, що в князя будуть гості, сумує. Цією сценою уривається наша драма».

Драма, як ми сказали, написана польською мовою, але сюжет твору досить відомий: він український, а в усякому разі старо-руський. Вже це одно говорить, що хоч твір і не може бути залічений до літератури вкраінської, але автор має відносини до украінства і українські його інтермедії суть памяткою нашого письменства. Але ж яка мова інтермедій? «Аналізуючи мову інтермедій, ми бачимо,—каже д. Марковській, [1])—що в ній нема ні дзекання, ні увякання, що в білоруському наріччі являються вже з XVI в., ні акання, початок якого в білоруському на-

[1]) Южно-русск. интерм.—стор 44—5.

річчі доходить уже до XIV в., але про те в ньому дуже часто стрівається така досить характерна відзнака малоруського наріччя, як *і* замісць *ъ*. Правда, *і* замісць *ъ* і в середині слів сильно розповсюджено і в північно-східній частині білоруських говорів (у південно-західній менче), але в усякому разі ця звукова риса не представля особливости чисто білоруської, а подає той чи инший ступінь па півдні—впливу малоруського пар., а на півночі—новгородського говора. Через те, хоч в наших інтермедіях і не стрівається самої гострої риси малоруського наріччя—*і* зам. *о* та *е*, що надибуються в південно-руських памятках зрідка вже з XVI в.,—їх можно віднести до памяток південно-руського письменства кінця XVII в. Складачем цих інтермедій був, треба думати, якийсь малорос (може бути, школяр Полоцького єзуїцкого коллегіума), який і не міг через те патхнути їм яскравого колориту тієї народної мови, що гучала серед простолюду г. Полоцка, але з другого боку, рахуючи на місцеву публичність, автор і не зважився запровадити в своїй інтермедії гострих рис своєї рідної мови»,

Що до літературної вартости, то високо поставити їх ніяк не можно: комізм їх вельми грубий, дотепу дуже мало, естетичности ще менче. Одно слово, визпати значіння їх можно в тому смислі, що вони без перерви підтримують традіцію нашого літературного реалізму навіть в XVII віці.[1])

І. Стешенко.

(Далі буде).

---

[1]) Не вдаючись до історії сюжетів як цих інтермедій, так і Гаваттовича визнаних за народні, мусимо завважити, що означена «народність» розуміється нами тільки в смислі особливої переробки і присутності у народа літературнаго зміста, який може бути позичено з самих далеких джерел, що спробував досить влучно довести відносно Гаваттовича Кузьмучевскій (Старѣйшія русскія драматическія сцены.—Кіев. Стар. 1885, ноябрь).

Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ.

Думы въ томъ видѣ, въ какомъ онѣ записаны собирателями отъ бандуристовъ и лирниковъ въ Малороссіи, Польшѣ и Галиціи и изданы въ сборникахъ, въ настоящее время представляютъ изъ себя рядъ пѣсенъ своеобразнаго содержанія и склада. Со стороны содержанія онѣ представляютъ богатый матеріалъ для изученія бытовой, политической и соціальной исторіи малорусскаго народа на протяженіи XVI и XVII вѣковъ. Со стороны склада, представляютъ оригинальную поэтическую форму, отличающуюся отъ формъ другихъ видовъ малорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества. Самая ранняя запись думъ въ Малороссіи относится къ концу XVIII вѣка [1]); самое раннее изданіе думъ—къ первымъ годамъ XIX вѣка [2]).

Въ первомъ сборникѣ думъ 1819 г. терминъ *дума* не встрѣчается. Первое литературное закрѣпощеніе термина «дума» за извѣстными пѣснями въ Россіи относится къ 1827 году [3]). Въ сборникѣ 1827 года находится отдѣлъ пѣсенъ, названныхъ думами. Записанъ ли этотъ терминъ изъ устъ народа въ Малороссіи,

---

[1]) Рукопись Котляревскаго, использованная Костомаровымъ въ «Русской Мысли» 1880 г. и Житецкимъ «Замѣтки о малор. думахъ», К. 1893 г.

[2]) Цертелевъ «Опытъ собр. старинныхъ малор. пѣсенъ».

[3]) «Украинскія народныя пѣсни» Максимовича 1827 г.

заимствованъ-ли онъ малорусскими собирателями отъ малорусской народности, населяющей Польшу и Галицію,—опредѣленно нельзя отвѣтить ни на тотъ, ни на другой вопросы. Есть основанія предполагать, что терминъ «дума» въ малорусскихъ сборникахъ является заимствованнымъ, но оригинально использованнымъ. У бандуристовъ и лирниковъ Малороссіи терминъ «дума» не пользуется популярностью. Бандуристы и лирники пѣснямъ, помѣщеннымъ въ малорусскихъ сборникахъ въ отдѣлъ «думы», даютъ названія: «козацькі пісьні», «псальми». «Козацькими пісьнями» называются варіанты думъ позднѣйшей записи у Мартиновича [1]). Козацкими пѣснями называетъ думы и первый малорусскій издатель думъ кн. Цертелевъ. Метлинскій [2]) думы называетъ былевыми пѣснями.

Въ Малороссіи собиратели и издатели не дѣлали указаній, какъ бандуристы и лирники, отъ которыхъ записывались думы, называли думы. Такая неустановленность въ пользованіи терминомъ «дума» у малорусскихъ собирателей и издателей перваго времени допускаетъ возможность перенесенія этого термина отъ народности малорусской, населяющей Польшу и Галицію. Подтвержденіемъ возможности такого предположенія служатъ замѣчанія Пыпина о знакомствѣ Максимовича съ польской литературой и трудами К. Бродзинскаго [3]). Бродзинскій уже въ 1827 году выступилъ въ печати защитникомъ народной поэзіи [4]) Кромѣ того, г. Арабажинъ въ своемъ трудѣ [5]) дѣлаетъ указанія на существованіе въ Польшѣ собраній памятниковъ народнаго творчества и печатанія ихъ въ 1805 году.

---

[1]) «Кіевская Старина» 1904 г. кн. 2, стр. 261—306; кн. 3, стр. 454—471.

[2]) Метлинскій. «Народныя малорус. пѣсни» стр. 373.

[3]) Пыпинъ. «Русская этнографія» т. III.

[4]) Vaclav z Oleska, „Piesni ludu Galicyskiego“ L. 1833 г. Предисловіе ст. VIII.

[5]) Арабажинъ «К. Бродзинскій и его время».

Въ трудѣ Арабажина есть указаніе на то, что Бродзинскій писалъ о думахъ, затрагивая вопросъ о народной поэзіи. Основываясь на вышеприведенныхъ указаніяхъ, мы, не сомнѣваясь въ народности происхожденія термина «дума», допускаемъ, что этотъ терминъ былъ взятъ Максимовичемъ отъ малорусской народности, населяющей Польшу и Галицію. Со времени появленія сборника Максимовича терминъ «дума» примѣняется малорусскими собирателями и издателями къ извѣстному разряду пѣсенъ. У малорусской народности, населяющей Польшу и Галицію, терминъ «дума» въ его туземности и чисто народномъ происхожденіи не вызываетъ сомнѣній. Пользованіе имъ вполнѣ установленное: польскіе и галицкіе собиратели подводятъ подъ отдѣлы «думы» всегда одинаковыя пѣсни. Характеристика думъ, данная народомъ въ Галиціи [1]), не противорѣчитъ тѣмъ пѣснямъ, какія въ польскихъ сборникахъ начала XIX вѣка, называются думами. О народномъ происхожденіи термина «дума» и народномъ происхожденіи думъ говорятъ памятники польской письменности XVI и XVII вѣковъ. Письменныя свидѣтельства о думахъ не восходятъ далѣе 1506 года. Сарницкій, польскій историкъ XVI вѣка, говоритъ о пѣсняхъ, сложенныхъ въ память двухъ погибшихъ юношей «qua (gua) Dumas russi vocant». [2]) О думахъ говоритъ Petrycy, польскій философъ XVI—XVII вѣк.; онъ знаетъ подольскія думы. «Ruskie lamenty, Podolskie dumy» [3]).

Въ ст. Брикнера есть замѣтка о томъ, что въ 1547 г. кіоаристъ Яндрухъ получилъ золотой за пѣніе русской (украинской) думы [4]). Польскій поэтъ конца XVI в. Czahrovski упоминаетъ о

---

[1]) «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси». Соб. Головацкій, т. II, изд. 1863 г.

[2]) «Истор. пѣсни малор. народа» изд. Ант. и Др. 1874 г. т. II. стр. 9 и 10 предисловія.

[3]) Словарь Линде. т. I, стр. 556—557.

[4]) «Кіевская Старина» 1904 года кн. 5, отд. «Библіографія» стр. 101.

думѣ [1]). Станиславъ Темберскій въ своей книгѣ, изданной въ Краковѣ въ 1699 г., «сдѣлалъ изложеніе одной думы о Байдѣ» [2]). У Житецкаго въ его трудѣ [3]) есть указаніе на какое то польское стихотвореніе 1606 г., въ которомъ думы называются военными псальмами. Въ рукописи, найденой І. Третякомъ въ библіотекѣ кн. Чарторійскихъ помѣщено стихотвореніе, озаглавленное «duma ukrainska». [4]) XVIII вѣкъ не даетъ никакихъ письменныхъ свидѣтельствъ о думѣ. Въ XIX вѣкѣ думы записываются, издаются и подвергаются научнымъ изслѣдованіямъ.

Опредѣленія думъ въ 19 и 20 вѣкахъ.

Въ первыхъ рукописныхъ сборникахъ 1805 и 1819 годовъ думы являются подъ названіями думы и повѣсти. [5]) Въ первомъ печатномъ изданіи думъ, 1819 года, кн. Цертелевымъ, думы названы старинными малороссійскими пѣснями. Въ другомъ мѣстѣ своего изданія [6]) кн. Цертелевъ думы называетъ поэмами. Въ 1827 году [7]) Максимовичемъ былъ введенъ въ малорусскую этнографію терминъ «дума» для обозначенія нѣкоторыхъ пѣсенъ малорусскаго народа. Введенъ былъ, по нашему мнѣнію, книжнымъ путемъ. Для Максимовича была извѣстна статья К. Бродзинскаго [8]), появившаяся въ русскомъ переводѣ въ 1826 году. Въ этой статьѣ К. Бродзинскій характеризуетъ украинскія думы, какъ

---

[1]) «Славянскій Ежегодникъ» 1877 г. ст. Ягича (сб. Лазаревскаго № 28).

[2]) ibid.

[3]) «Кіевская Старина» 1892 г. кн. 9.

[4]) „Atenеum“ 1899 г. 2 стр. 317—327; и в «К. Стар.» 1899 г. кн. 4, отд. «Документы извѣстія и замѣтки».

[5]) «Жите и слово» 1895 г. кн. 3, стр. 265—266.

[6]) Цертелевъ, „Опытъ собр. мал. пѣсенъ», предисловіе.

[7]) «Малорос. пѣсни» Максимовичъ 1827 г. Примѣчаніе.

[8]) «Вѣстникъ Европы» 1826 г. № 13.

пѣсни, «имѣющія въ себѣ болѣе сладкой меланхоліи, чѣмъ сербскія пѣсни». Словомъ дума К. Бродзинскій пользуется еще ранѣе, въ 1823 году. Первыя опредѣленія думъ малорусскими этнографами были вызваны двумя явленіями: оригинальнымъ видомъ и содержаніемъ думъ, такъ и стремленіемъ ориентироваться въ собранномъ пѣсенномъ матеріалѣ малорусскаго народа, что возможно было только при сортировкѣ собраннаго матеріала. Первое опредѣленіе думъ находимъ у Максимовича въ предисловіи къ книгѣ: «Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ». Максимовичъ такъ опредѣляетъ думы: «Особенно замѣчательны думы — героическія пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко временамъ гетманства Скоропадскаго. Ихъ и нынѣ еще поютъ слѣпцы бандуристы, коихъ можно назвать малороссійскими рапсодами. Каждая дума посвящалась какому нибудь историческому случаю или лицу, въ особенности Хмельницкому, Палію, Мазепѣ и другимъ [1]). Признакомъ думы, какъ видно изъ этого опредѣленія, является ея содержаніе, имѣющее отношеніе къ судьбѣ тѣхъ или другихъ лицъ въ малорусской исторіи. Трудно опредѣлить, насколько самостоятеленъ былъ Максимовичъ въ данномъ опредѣленіи думы. Не заимствовалъ ли онъ вмѣстѣ съ терминомъ и его опредѣленіе изъ работы К. Бродзинскаго «Объ элегіи» 1823 года? Въ предисловіи къ книгѣ: «Украинскія народныя пѣсни» 1834 года Максимовичемъ дано опять опредѣленіе думъ. Этой книгѣ Максимовича предшествовала работа Срезневскаго по малорусской этнографіи.

Максимовичу была извѣстна первая книга «Запорожской старины», въ предисловіи къ которой Срезневскимъ дано опредѣленіе думъ; опредѣленіе думъ находится и въ примѣчаніяхъ къ первой книгѣ. Правда, въ предисловіи опредѣленіе думъ сдѣлано не совсѣмъ ясно. Изъ предисловія видно, что отличительной чертой думъ Срезневскій считалъ «эпизмъ». Думы по содержанію

[1]) Собраніе сочиненій Максимовича. Т. II, стр. 441, изд. 1877.

могутъ дѣлиться на историческія и этнографическія; къ разряду этихъ этнографическихъ думъ Срезневскій относилъ думы «нравоучительныя и религіозныя» [1]). Опредѣленіе думъ по ея существеннымъ особенностямъ дано Срезневскимъ въ примѣчаніяхъ къ первой книгѣ «Запорожской Старины». 1833 г. [2]). Объясняя, почему онъ думы издалъ прозой, Срезневскій говоритъ: «Дума— не нѣсня, хотя и поется, подобно пѣснѣ, подъ звуки бандуры; риѳмы въ думѣ не составляютъ необходимости, а суть только роскошь, служащая къ большему украшенію выраженій и придающая слогу болѣе плавности и благозвучія. Чѣмъ болѣе риомъ, чѣмъ чаще риѳмы, тѣмъ лучше слогъ думы». Такимъ образомъ, при опредѣленіи думъ Срезневскимъ было принято во вниманіе содержаніе и литературныя особенности думъ. Литературныя особенности думъ играютъ уже видную роль въ опредѣленіи думъ Максимовичемъ въ предисловіи къ его книгѣ 1834 года. «Думы, говоритъ Максимовичъ, суть пѣснопѣнія, исключительно принадлежащія бандуристамъ. Отъ пѣсенъ отличаются характеромъ болѣе повѣствовательнымъ или эпическимъ и вольнымъ размѣромъ, состоящимъ въ неопредѣленномъ числѣ тоническихъ стопъ, хотя иногда (по лирическому характеру украинской поэзіи) онѣ вдаются въ пѣсню: тогда и размѣръ принимаютъ опредѣленный, пѣсенный. Стихи почти всегда риѳмованные. Содержаніе ихъ большей частью историческое». Опредѣленіе думъ въ предисловіи къ «Сборнику украинскихъ пѣснъ», изданному Максимовичемъ въ 1849 году, представляетъ повтореніе опредѣленія думъ, даннаго Максимовичемъ въ 1834 г. Въ послѣднемъ опредѣленіи думъ, опредѣляющими ихъ признаками Максимовичъ считаетъ литературный складъ думы, строй стиха, своеобразное употребленіе риѳмы въ думѣ. Содержаніе думъ въ этомъ опредѣленіи расширено признаніемъ за думой, кромѣ историческихъ лицъ и военныхъ подвиговъ, также и семейной жизни. Дума «нерѣдко воспѣвала отношенія и чувства родственныя въ поученіе своему

---

[1]) «Запорожс. Старина» 1833 г. предисловіе.

[2]). Ibidem.

народу» [1]). Съ легкой руки Максимовича въ этнографіи и литературѣ слово дума получаетъ право гражданства, долгое время, однако, въ малорусской этнографіи являясь неокрѣпшимъ литературнымъ терминомъ для извѣстнаго рода пѣсенъ. Суженіе термина и его расширеніе находилось долгое время въ зависимости отъ собраннаго матеріала и толкованій малорусскихъ этнографовъ, а позже отъ тѣхъ методовъ, какіе примѣнялись учеными при разработкѣ пѣсенныхъ памятниковъ малорусскаго народа. Лукашевичъ, малорусскій этнографъ 30-хъ и 40-хъ годовъ, въ опредѣленіи думъ ушелъ назадъ; уже болѣе или менѣе опредѣлившійся образъ думы въ опредѣленіяхъ Максимовича и Срезневскаго—въ опредѣленіи Лукашевича стушевывается и пріобрѣтаетъ туманныя очертанія. Думы Лукашевичъ считаетъ эпопеями, содержаніемъ которыхъ служитъ «Исторія южныхъ Русиновъ противъ угнетателей своихъ поляковъ» [2]). Каждая пѣсня, судя по словамъ Лукашевича, имѣющая отношеніе къ историческому лицу, представлялась ему думой. Приводимъ слова Лукашевича [3]): «Благодаря почтеннымъ нашимъ собирателямъ народныхъ малороссійскихъ эпопей, мы имѣемъ теперь почти обо всѣхъ герояхъ южнаго нашего отечества прекрасныя думы». Къ опредѣленію думъ относятся и слѣдующія заключенія Лукашевича о думахъ. «Голоса древнихъ думъ Малороссіи проницаютъ душу какимъ то неизъяснимо томнымъ впечатлѣніемъ, онѣ соединяютъ въ себѣ и тоску по родинѣ, и неукротимую месть славянина, когда его несчастія перешли мѣру человѣческаго терпѣнія. Сіи шестистопныя и даже восьмистопныя пѣсни исходятъ изъ широкой груди русина такъ гибко, такъ мелодически, какъ будто самые нѣжные романсы Жуковскаго или Пушкина: въ нихъ различаемъ и тихій плачъ матери и сестры о своемъ сынѣ и братѣ, и раскаты грома изъ пушекъ и самопаловъ, и вопль сражающихся, гдѣ «ляцькая

[1]) Максимовичъ. Собраніе сочин. т. II, 1877 стр. 442.

[2]) Лукашевичъ. «Малоруск. и Червонорус. народн. думы и пѣсни». Предисловіе.

[3]) ibid.

кровь течетъ рѣками». Опредѣленіе думы, данное Лукашевичемъ, интересно для уразумѣнія тѣхъ отношеній, какія существовали между русскими и польскими этнографами 40-хъ годовъ. Лукашевичъ заимствовалъ рядъ пѣсенъ изъ собранія Вацлава изъ Олеска. На нашъ взглядъ онъ заимствовалъ и опредѣленіе думъ польскими этнографами. Лукашевичъ каждую историческую пѣсню считаетъ думой; этотъ родъ творчества малорусскаго народа поляки называютъ думами. Опредѣленіе думъ польскими этнографами будетъ приведено позже. Къ опредѣленіямъ думъ, даннымъ въ 40-хъ годахъ, слѣдуетъ отнести опредѣленіе думъ, данное Бодянскимъ въ 1838 году. Въ трудѣ «О народной поэзіи славянскихъ племенъ» Бодянскій сравниваетъ малорусскія народныя думы съ сербскими юнацкими пѣснями; между ними онъ устанавливаетъ сходство въ общихъ причинахъ ихъ появленія. Въ литературномъ отношеніи Бодянскій отдаетъ предпочтеніе думамъ. Сербскія пѣсни, говоритъ Бодянскій, «уступаютъ этимъ послѣднимъ въ силѣ, драматическомъ изложеніи и разнообразіи картинъ піитическихъ, потому что дѣйствіе въ этихъ сербскихъ пѣсняхъ всегда почти разсказывается, излагается, а не представляется на самомъ дѣлѣ, какъ это бываетъ въ южно-русскихъ. Эпическая ткань первыхъ своимъ составомъ больше подходитъ къ одѣ, героидѣ, хотя нерѣдко и онѣ начинаются драматическимъ вопросомъ, (иногда и аллегоріей), между тѣмъ какъ въ послѣднихъ видите вездѣ и во всемъ драму» [1]). Въ опредѣленіяхъ малорусскихъ этнографовъ думы являются пѣснями народнаго характера, имѣющими историческое, отчасти и бытовое содержаніе, своеобразную литературную форму и эпическій характеръ. Составляютъ онѣ репертуаръ бандуристовъ.

Въ польской этнографіи 20, 30 и 40 годовъ вопросъ опредѣленія думъ обстоялъ проще. К. Бродзинскій думу называетъ элегіей; онъ полагаетъ, что поэзія южно-руссовъ состоитъ почти исключительно изъ думъ. Элегію Бродзинскій дѣлитъ на роды:

---

[1]) Бодянскій. „О народн. поэзіи славян. племенъ".

любовную, героическую или историческую, и философскую [1]). При такомъ опредѣленіи думъ—содержаніе ихъ становится безконечно разнообразнымъ. Также неопредѣленно высказался Бродзинскій позже въ письмѣ къ редактору «Dziennik Warszaw.» въ 1826 г.: «Малороссійскія думы извѣстнѣе сербскихъ пѣсенъ. Въ нихъ гораздо болѣе сладкой меланхоліи» [2]). Въ общихъ чертахъ говоритъ о думахъ польскій этнографъ 30 годовъ Вацлавъ изъ Олеска въ предисловіи къ книгѣ: «Piesni ludu Galicyijskiego» 1833 года [3]). Думы онъ не считаетъ принадлежностью какого нибудь одного народа: «каждый народъ думаетъ, каждый народъ имѣетъ думы-пѣсни»; но польскій народъ не имѣетъ думъ вслѣдствіе неблагопріятныхъ условій. Онъ не имѣлъ времени для того, «чтобы въ грудяхъ его могли родиться порядочныя (porządne) думы и пѣсни». Въ болѣе благопріятныя въ этомъ отношеніи условія былъ поставленъ русинъ. «Въ одиночествѣ думалъ русинъ надъ своей нуждой, думала дѣвушка надъ своей любовью, и тогда грезились и нарождались въ ихъ грудяхъ тѣ думы, которыя и по сегодняшній день звучатъ по всей Руси». Второй польскій этнографъ 30 годовъ Жегота Паули [4]) къ думамъ относитъ тѣ пѣсни, «которыя воспѣваютъ событіе, касающееся страны или же какой нибудь личности, знаменитой въ нашей исторіи (событій)». Опредѣленіе думъ, данное Жеготой Паули, получаетъ право гражданства въ польской этнографіи.

Къ ряду опредѣленій думъ малорусскими и польскими этнографами относится опредѣленіе думъ въ «Русалкѣ Днѣстровой», галицкомъ этнографическомъ сборникѣ 1837 года. Въ предисловіи на стр. XIV такъ опредѣляются думы: «Въ думахъ розцвитае лицарскими дѣлами буйність, звязана зъ перепоўненымъ внутреннимъ образомъ борючихся и загибаючихъ стратенцѣвъ»; да-

---

[1]) Арабажинъ. К. Бродзинскій и его литер. дѣят.

[2]) Максимовичъ. Собр. сочинен. т. II, стр. 441.

[3]) Предисловіе.

[4]) Жегота Паули «Piesni ludu ruskiego w Galicii» т. I, стр. 130, примѣчанія.

лѣе «мужацкіѣ думи суть по найбильшій части биличними и воўнюють буйной тай дикою силою». Приведенныя опредѣленія думъ въ 20 и 30 годахъ прошлаго вѣка обнаруживаютъ разногласіе между малорусскими съ одной стороны и польскими и галицкими этнографами съ другой стороны въ пониманіи думы. Выше было приведено опредѣленіе думъ, данное малорусскими этнографами. Польскіе и галицкіе этнографы разсматриваемаго періода къ думамъ относили пѣсни историческаго характера; при чемъ, судя по пѣснямъ, которыя въ польскихъ и галицкихъ этнографическихъ сборникахъ относились къ разряду думъ, думами назывались, кромѣ пѣсенъ историческихъ, вообще пѣсни малорусскаго народа повѣствовательнаго характера. Костомаровъ имѣлъ полное право сказать, что польскіе этнографы подъ думой подразумѣваютъ украинскую пѣсню съ эпическимъ характеромъ. Судя по опредѣленію думы въ «Русалкѣ Днѣстровой», думы въ Галиціи понимались въ томъ смыслѣ, какъ въ Польшѣ. Свѣдѣній о томъ, какъ народъ называлъ пѣсни, названныя въ этнографическихъ работахъ разсматриваемаго періода думами, мы не отыскали.

Въ 40-е годы кромѣ опредѣленія думъ, даннаго Максимовичемъ къ сборнику 1849 года, о которомъ было упомянуто ранѣе, другихъ опредѣленій не отыскивается. Въ польскихъ этнографическихъ сборникахъ и работахъ 40-хъ годовъ безъ измѣненій было принято опредѣленіе думъ, данное въ 30-хъ годахъ. О галицкихъ этнографическихъ работахъ стало лишь извѣстно въ 60-е годы.

50-е годы въ исторіи малорусской этнографіи являются знаменательными, какъ по обилію собраннаго и изданнаго этнографическаго матеріала, такъ и по новымъ пріемамъ изданія. Наиболѣе крупными изданіями памятниковъ пѣсеннаго народнаго творчества, зарегистрованными наукой, являются изданія Метлинскаго, Кулиша и Костомарова. Помимо этихъ изданій появляется рядъ другихъ этнографическихъ работъ, среди которыхъ отмѣтимъ работу Руликовскаго и работу Базилевича въ «Этнографическомъ сборникѣ» 1853 г. стр. 329—333. Въ работѣ Руликовскаго опредѣленіе думъ отсутствуетъ. Базилевичъ, записавшій думу отъ

Андрея Шута, называетъ думу исторической пѣсней; при чемъ говоритъ, что Андрей Шутъ знаетъ и другія историческія пѣсни, сложенныя въ честь Хмельницкаго.

Въ 1854 году въ предисловіи къ книгѣ «Народныя южнорусскія пѣсни» Метлинскій такъ характеризуетъ думы: Пѣсни нравоучительныя иногда являются въ формѣ думы, или стиховъ вольнаго, неравнаго размѣра, близкаго къ благозвучной прозѣ съ риѳмами, и этимъ сближаются съ отдѣломъ пѣсенъ былевыхъ, изображающихъ внѣшнія событія народной жизни» [1]). Содержаніе думъ въ опредѣленіи Метлинскаго довольно разнообразное: «Здѣсь изображаются яркими картинами борьба Украины за христіанство и православіе съ Западомъ, стремившимся расторгнуть родственный союзъ славянорусскаго племеннаго единства, и постоянными врагами христіанства, турками и татарами. Здѣсь подвиги и мученичество народныхъ витязей (лицарей), побѣды и битвы, торжество и страданіе въ шумѣ оружія и потокахъ своей и вражьей крови и памятники изъ костей по степямъ, остановившія лютыхъ враговъ, стремившихся на истребленіе христіанскаго просвѣщенія» [2]).

Опредѣленіе думъ Кулишемъ, поставленное рядомъ съ опредѣленіемъ думъ, даннымъ Метлинскимъ, поражаетъ своею краткостью. То немногое, что касается опредѣленія думъ, разсыпано въ разныхъ мѣстахъ 1-го тома «Записокъ» и сводится къ слѣдующему: думы--«старинныя риѳмованныя, или тоническія сказанія» (стр. 194), «рапсодіи южныхъ пѣвцовъ» (стр. 195), славословія» (197); «риѳмованныя лѣтописи» (198).

Не всегда одинаковое обозначеніе словомъ дума тѣхъ или другихъ пѣсенъ даже въ малорусской этнографіи, а также знакомство съ употребленіемъ этого термина въ польской и галицкой этнографіяхъ вопросъ опредѣленія думъ дѣлали всегда интереснымъ и необходимымъ. Необходимость опредѣленія думъ въ

---

[1]) Предисловіе стр. 17.

[2]) Метлинскій. Народн. южнор. пѣсни. 154. Предисл. ст. XVII.

малорусской этнографіи въ 50 годахъ вытекала и изъ чисто-научныхъ причинъ. Думы подвергаются научной разработкѣ. Нужно было ихъ видѣлить въ отдѣльную группу, чтобы облегчить работу ихъ изученія. Выдѣленіе думъ тѣмъ болѣе было необходимо, что на думы начинаютъ смотрѣть какъ на малорусскій эпосъ, въ литературномъ отношеніи имѣющій много общаго съ общечеловѣческимъ эпосомъ.

Опредѣленія думъ, данныя въ 50-е годы Метлинскимъ и Кулишемъ, были мало удовлетворительны: опредѣленіе Метлинскаго страдаетъ поэтическимъ произволомъ, опредѣленіе Кулиша—краткостью. Болѣе удачное опредѣленіе думъ далъ въ 50-е годы Костомаровъ въ рецензіи на трудъ Кулиша: «Записки о Южной Руси» т. I; рецензія помѣщена въ журналѣ «Отечественныя Записки» 1857 г. кн. 5. Данное опредѣленіе думъ съ нѣкоторыми дополненіями помѣщено въ позднѣйшей работѣ того-же автора подъ заглавіемъ «Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества» [1]), откуда и приводимъ это опредѣленіе: «Слово дума въ народѣ, сколько мы знаемъ, не употребительно: это слово сочиненное; но такъ какъ оно получило гражданство въ литературѣ, то мы оставляемъ его. Думою называется такое повѣствованіе, которое излагается мѣрною рѣчью съ риѳмами, расположенными такъ, что одна повторяется нѣсколько разъ сряду. Количество слоговъ между риѳмами неравномѣрное. Нельзя думу назвать стихами въ нашемъ смыслѣ, но нельзя назвать и прозою: когда дума поется, тотчасъ видно, что это не проза, и раздѣленіе рѣчи на стихи опредѣляется интонаціею пѣнія. Думы поютъ только слѣпцы, сопровождая звуками бандуры или кобзы: этому учатся какъ особому искусству. Свойственныя эпической поэзіи повторенія очень обычны въ думахъ. Думы проникнуты одной мыслью и представляютъ нѣкоторую стройность, но развѣтвляются на варіанты, какъ и пѣсни. Способъ ихъ пѣ-

---

[1]) Собран. сочин. Костомарова, кн. 8. Изд. «Литерат. фонда» стр. 435—436.

нія склоняется къ речитативу, но не отличается монотонностью великорусскихъ былинъ—это все таки пѣніе: бандуристы не всѣ думы поютъ однимъ и тѣмъ же голосомъ и стараются придать различную экспресію повышеніемъ и пониженіемъ голоса, скоростью и медленностью пѣнія. Съ сказкою думы не имѣютъ ничего общаго: въ нихъ господствуетъ историческая жизненная стихія; чудеснаго и преувеличеннаго нѣтъ, исключая варіантовъ явно съ позднѣйшими передѣлками. Хотя многое отличаетъ ихъ отъ остальныхъ пѣсенъ, но еще больше признаковъ, побуждающихъ причислять ихъ къ пѣснямъ. Самъ народъ отличаетъ ихъ отъ другихъ пѣсенъ настолько-же, насколько иные роды пѣсенъ... Самый важнѣйшій признакъ, побуждающій признать думы пѣснями, есть тотъ, что всѣ онѣ проникнуты чувствомъ, и главной ихъ цѣлью возбуждать чувство. Этотъ признакъ въ думахъ бросается въ глаза даже болѣе, чѣмъ въ пѣсняхъ, гдѣ иногда чувство скрывается подъ свойственными народной поэзіи символическими изображеніями» (стр. 435—6). Говоря далѣе въ той же работѣ о бытовыхъ пѣсняхъ, Костомаровъ относитъ къ нимъ и нѣкоторыя думы: «къ нимъ подходятъ и нѣкоторыя думы, которыя хотя и воспѣваютъ опредѣленное событіе, но такое, которое слишкомъ часто могло повторяться» (стр. 436). Въ дополненіе этому опредѣленію приводимъ то мѣсто изъ рецензіи Костомарова на работу Кулиша, какое касается думъ со стороны ихъ содержанія: «предметомъ содержанія думъ могутъ быть или историческія событія, или мысли, или же событія изъ обыкновенной жизни, обыкновенно съ нравственнымъ смысломъ». При ближайшемъ разсмотрѣніи, опредѣленіе Костомарова представляетъ сводъ тѣхъ особенностей думъ, какія были намѣчены предшествующими малорусскими этнографами при опредѣленіи этого рода пѣсенъ.

Нельзя назвать особенно удачнымъ и новый характерный признакъ думъ, открытый Костомаровымъ. Чувство обще всѣмъ родамъ малорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества и не принадлежитъ только думамъ. Какъ дума, такъ и всякая любовная пѣсня одинаково могутъ вызывать чувство. Въ указаніи Костомарова на чувство, какъ на одинъ изъ важнѣйшихъ признаковъ

думы, скорѣе можно видѣть отзвукъ романтическаго изученія народной поэзіи, ближайшей задачей котораго являлось опредѣленіе духа пѣсни, народа. Съ конца 40-хъ годовъ великорусскіе ученые избираютъ думы предметомъ своихъ изслѣдованій. Работа Буслаева [1]) за думами признаетъ глубокую давность. Въ думахъ Буслаевъ открываетъ черты и пріемы эпическаго творчества. Ламанскій [2]) въ 50-хъ годахъ думы считаетъ малорусскимъ эпосомъ. Съ этой поры великорусскіе ученые, привлекая къ изслѣдованію думы, не вдаются въ опредѣленія думъ,—думы для нихъ малорусскій эпосъ.

Въ 60-хъ годахъ дано одно интересное опредѣленіе думъ въ добавленіяхъ къ книгѣ: «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси». Въ добавленіи къ 3 части (опредѣленіе II) этой книги (стр. 10—11) Головацкій думами считаетъ пѣсни «преимущественно эпическаго характера». Далѣе на той же страницѣ приведено Головацкимъ народное опредѣленіе думъ. Народъ въ Галиціи о думѣ говоритъ: «довга пѣсня, поважна пѣсня».

Въ 70-хъ годахъ малорусская этнографія переходитъ въ новый фазисъ существованія. Полулюбительскіе, полуученые интересы, создавшіе малорусскую этнографію, уступаютъ мѣсто научнымъ интересамъ. Съ углубленіемъ интереса къ памятникамъ народнаго пѣсеннаго творчества измѣняются и пріемы этнографическихъ записей и изданій. Въ виду этихъ измѣнившихся условій мы склонны были ожидать и болѣе точныхъ опредѣленій думъ. Но въ лучшемъ изданіи думъ 70-хъ годовъ, и до настоящаго времени сохранившемъ научную цѣнность, опредѣленіе думъ отсутствуетъ.[3]) Правда издатели обѣщали дать таковое въ приложеніи ко второму тому, но при второмъ томѣ опредѣленія не оказалось. То немногое, что имѣетъ то или другое отношеніе къ опредѣленію думъ, сводится къ слѣдующему: думы «принадлежатъ къ поэзіи вѣка козацкаго» (т. I. Пред. стр. III); «дума украин-

---

[1]) Москвитянинъ. 1850 г. № 18, кн. 2.

[2]) Вѣстн. Импер. Рус. Геогр. Общ. кн. 5, годъ 1854.

[3]) «Историч. пѣсни малор. нар.» Антонов. и Драгом. К., 1874 г.

ская, по своему болѣе мѣрно-прозаическому, чѣмъ стихотворному, изложенію сходна съ «Словомъ о Полку Игоревѣ», которое можно назвать южно-русскою думою XII вѣка» (Пред. т. I. стр. 15). На 3-мъ археологическомъ съѣздѣ въ Кіевѣ, на который былъ представленъ первый томъ «Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа» Антоновичемъ и Драгомановымъ, былъ прочитанъ рефератъ Ор. Миллера: «Великорусскія былины и малорусскія думы». Данная работа помѣщена въ «Трудахъ 3-го археологическаго съѣзда» т. II. стр. 306. Ор. Миллеръ думы считаетъ историческимъ эпосомъ временъ козачества и полагаетъ, что онъ «болѣе близкій къ дѣйствительности крайне суровой и тяжкой поры, но удержавшій ту же печать человѣчности и свободы, какая уже налегла въ свое время и на старые героическіе образы.

Въ 80-хъ годахъ польскимъ этнографомъ г. Нейманомъ вопросу опредѣленія думъ была посвящена работа: «Dumy ukrainski», помѣщенная въ «Atheneum'ѣ 1885 г. кн. 4. Авторъ, при опредѣленіи думы, главнымъ образомъ, имѣлъ въ виду тѣ думы, которыя помѣщены въ изданіи Антоновича и Драгоманова; онъ за ними закрѣплялъ терминъ «дума». Нейманъ, оперируя надъ матеріаломъ, собраннымъ въ изданіи Антоновича и Драгоманова, а также надъ варіантами думъ, изданными послѣ 1874, даетъ слѣдующее опредѣленіе: думы «довольно длинныя поэмы, имѣющія по нѣсколько сотъ стиховъ». Составляютъ онѣ теперь репертуаръ спеціальныхъ пѣвцовъ, извѣстныхъ подъ именемъ кобзарей и бандуристовъ. Содержаніе думъ посвящено «wypadkam dziejowym» или «obyczajowo historicznym» козацкой эпохи. Думы имѣютъ своеобразный стихотворный размѣръ. Своеобразіе заключается въ употребленіи риѳмы, не всегда устойчивой въ думахъ, и въ пользованіи неравномѣрными стихами. Относя думы къ памятникамъ народнаго эпическаго творчества, авторъ отмѣчаетъ еще слѣдующія особенности: при эпическомъ характерѣ творчества, думы не лишены субъективности; въ нихъ своеобразно представляется разговоръ прямо отъ дѣйствующихъ въ думахъ лицъ; употребленіе лицъ; употребленіе опредѣленныхъ эпитетовъ, повтореніе ихъ и выраженій: «на поталу не подайте», «добре дбайте», «словами

промовляе»; постоянное пользованіе отрицательными сравненіями и опредѣленный способъ замыканія думъ. Если авторъ своей работой думалъ только познакомить польскихъ читателей съ думами, о чемъ онъ заявляетъ въ началѣ своего труда, то, несомнѣнно, онъ не только достигъ своей цѣли, но сдѣлалъ гораздо больше: его опредѣленіе можно назвать единственнымъ, болѣе или менѣе подходящимъ къ точному воспроизведенію характерныхъ чертъ думъ. Преимущества опредѣленія думъ, даннаго г. Нейманомъ, станутъ еще болѣе очевидными, если то опредѣленіе сопоставитъ съ опредѣленіями думъ, данными въ 90-хъ годахъ и позже людьми, спеціально посвятившими свои труды изученію думъ, людьми, имѣвшими подъ рукой большое количество матеріала и новые методы при разработкѣ эпоса.

Спустя 8 лѣтъ, т. е. въ 1893 году вышла въ свѣтъ работа г. Житецкаго: «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ». Въ работѣ не мало отводится мѣста опредѣленію думъ—первая глава (стр. 1—38) и четвертая (стр. 137—156) посвящены исключительно опредѣленію думъ. Опредѣленіе думъ г. Житецкимъ основывается на изученіи литературно-стилистическихъ особенностей думъ, содержанія и идейности ихъ. Характерныя литературныя особенности въ работѣ Житецкаго сводятся къ слѣдующему: глагольная риома (стр. 4); неравномѣрный объемъ стиховъ (стр. 5) точность изображенія (стр. 11); періодическая рѣчь (стр. 15); лирическое изліяніе (стр. 20). Содержаніемъ думъ можетъ служить: «продуманный разсказъ о событіяхъ козацкой эпохи (стр. 4 и 153); содержаніе всегда реальное» (стр. 11 и 151). Главная идея думъ, по мнѣнію Житецкаго,—«идея свободы отъ насилій всякаго рода надъ личностью человѣка» (стр. 153). На стр. 155 авторъ пытается дать общее опредѣленіе: «Думы не простыя пѣсни, навѣянныя мимолетными впечатлѣніями жизни, пропѣтыя для того, чтобы выразить приливъ или отливъ субъективныхъ ощущеній въ данную минуту. Думы предназначались для широкаго круга слушателей, которые искали въ нихъ серіознаго отвѣта на вопросы жизни семейной и общественной». Работа г Житецкаго

вызвала рядъ рецензій. Въ рецензіяхъ отмѣчается ненаучный характеръ опредѣленія г. Житецкаго.

На нашъ взглядъ первая часть опредѣленія г. Житецкаго, часть лучшая, поражаетъ лаконизмомъ, вторая и третья—многословіемъ, недостаткомъ, очень замѣтнымъ въ тѣхъ работахъ, гдѣ много мѣста отводится распознанію духа пѣсенъ и мотивовъ народнаго творчества: автору такихъ работъ приходится много фантазировать.

Если опредѣленіе думъ со стороны изученія литературной даетъ и намѣчаетъ характерные признаки думъ, то многословіе г. Житецкаго въ отысканіи психологіи затемняетъ опредѣленіе. Но какъ бы то ни было, въ наукѣ принято смотрѣть на опредѣленіе г. Житецкаго, какъ на самое полное. Въ этомъ фактѣ можно только видѣть живучесть еще романтическаго отношенія къ думамъ даже въ трудахъ ученыхъ. Работа г. Житецкаго, какъ было замѣчено ранѣе, вызвала рядъ рецензій. Благопріятная вообще для работы г. Житецкаго рецензіи г. Сумцова [1]) на видъ ставитъ г. Житецкому ненаучное опредѣленіе думъ. Къ сожалѣнію, г. Сумцовъ не могъ противопоставить ненаучному опредѣленію думъ г. Житецкаго научное опредѣленіе. Г. Сумцовъ указываетъ промахи въ работѣ и высказываетъ свои disiderata. Пр. Соболевскій въ своей рецензіи нѣсколько суровъ по отношенію г. Житецкаго. Опредѣленіе думъ г. Житецкимъ онъ считаетъ неудавшейся попыткой и находитъ, что авторъ работы не могъ провести грани между думами и пѣснями. Неудачному опредѣленію г. Житецкаго пр. Соболевскій противопоставлялъ свое, которое нельзя назвать удачнымъ: оно страдаетъ расплывчатостью. Пр. Соболевскій къ думамъ относитъ тѣ пѣсни, которыя въ настоящее время стали собственностью бандуристовъ и мужиковъ. Дума, по мнѣнію пр. Соболевскаго, своими литературными особенностями неустойчивостью риѳмы выдѣляются изъ массы произведеній малорусской народной музы. Въ общемъ, дума, по мнѣнію рецензента, представляетъ народную эпическую пѣсню.

---

[1]) Кіевская Старина 1895 г. кн. I.

Рецензія пр. Соболевскаго помѣщена въ журн. «Живая Старина» 1893 г., вып. II. стр. 249—253. Къ опредѣленію думъ подходили съ разныхъ точекъ зрѣнія. И. Франко [1]) козацкій малорусскій эпосъ считаетъ оригинальнымъ со стороны формы, содержанія и колорита. Драгомановъ [2]) думы сближалъ съ эпическими произведеніями разныхъ народовъ. Заключительной работой, посвященной опредѣленію думъ, является работа пр. Дашкевича: «Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ югославянами въ литовско-польскій періодъ ея исторіи, между проч.—въ думахъ». Въ данной работѣ пр. Дашкевичъ подъ думами подразумѣваетъ: «не только козацкія, но и другія историческія пѣсни, отличающіяся эпическимъ характеромъ и напряженіемъ скорбнаго чувства» (стр. 4). Главнымъ предметомъ думъ, по мнѣнію пр. Дашкевича, «служили на первыхъ порахъ бѣдствія времени, когда онѣ слагались (стр. 16). Отличительной чертой думъ пр. Дашкевичъ считаетъ грустный тонъ» (стр. 18). Опредѣленіе пр. Дашкевича нельзя назвать удачнымъ. Отъ опредѣленія требуется точность или, по крайней мѣрѣ, указаніе на характерныя черты опредѣляемаго предмета. Въ опредѣленіи пр. Дашкевича нѣтъ ни того, ни другого. Грустный тонъ не является специфической особенностью думъ. Максимовичъ вполнѣ былъ правъ, заявляя, что малорусская народная поэзія, большей частью, проникнута грустнымъ настроеніемъ.

Приведенный рядъ попытокъ опредѣлить думы даетъ слѣдующіе выводы. Въ опредѣленіи думъ намѣчается два направленія: галицко-польское и малорусское. Въ галицкой и польской этнографіи подъ думами подразумѣвали и подразумѣваютъ пѣсни историческаго содержанія, въ самомъ широкомъ значеніи этого слова, и эпическаго склада; въ малорусской же этнографіи—пѣсни, относящіяся къ извѣстному періоду малорусской исторіи, пѣсни, отличающіяся отъ другихъ родовъ народной малорусской поэзіи

[1]) Жите и слово т. I. 1894 г. стр. 300.

[2]) Розвидки М. Драгоманова, т. III, стр. 24, 1904 г.

литературными особенностями. Преимущество въ опредѣленіи думъ, въ смыслѣ точности, можно наблюдать въ малорусской этнографіи. Фактъ этотъ объясняется постояннымъ стремленіемъ малорусскихъ этнографовъ классифицировать памятники народнаго поэтическаго творчества. Не всегда согласное опредѣленіе думъ малорусскими этнографами, а также учеными, коренится, по нашему мнѣнію, въ неудовлетворительной разработкѣ малорусскаго языка, а въ частности языка думъ и пѣсенъ. Научное изученіе малорусскаго языка и языка думъ — единственный путь къ правильному и точному опредѣленію думъ. Въ настоящее время изъ всѣхъ приведенныхъ опредѣленій думъ найболѣе точнымъ и удовлетворительнымъ является опредѣленіе г. Неймана, приведенное выше.

Г. Нейманъ съ возможной точностью указалъ характерныя черты думъ, знаніе которыхъ даетъ возможность всякому интересующемуся малорусской народной поэзіей отличить думу въ ряду прочаго пѣсеннаго матеріала. Опредѣленія, предшествующія работѣ г. Неймана и слѣдующія за нею, страдаютъ, въ большинствѣ случаевъ, общимъ характеромъ. Камнемъ преткновенія при опредѣленіи думъ часто являлось сильное увлеченіе художественными достоинствами думъ и стремленіе разгадать психологію и мотивы творчества. Г. Неймана нельзя упрекнуть ни въ томъ, ни въ другомъ. Думы у него служили объектомъ изученія. Имъ было отмѣчено все необходимое для опредѣленія думъ. Съ другой стороны, установленное количество думъ г. Нейманомъ не разнится отъ количества думъ, установленнаго лучшими издателями и редакторами малорусскихъ думъ Антоновичемъ и Драгомановымъ. Въ силу высказанныхъ соображеній на счетъ вообще опредѣленій думъ и опредѣленія, даннаго г. Нейманомъ, въ данной работѣ я нашелъ самымъ удобнымъ присоединиться къ опредѣленію г. Неймана.

Изслѣдованія малорусскихъ думъ.

Изслѣдованіе малорусскихъ народныхъ думъ шло параллельно съ ихъ изданіемъ. На арену изслѣдованія малорусская

дума выступаетъ первоначально подъ названіями: «историческая пѣсня» и «поэма». Первый издатель и изслѣдователь думъ, кн. Цертелевъ, въ «Разсужденіи о малороссійскихъ пѣсняхъ», приложенномъ къ изданію думъ 1819 г., думы называетъ историческими пѣснями и поэмами. Думы для него интересны «касательно прошедшаго», но видно, что авторъ еще не вполнѣ убѣжденъ въ исторической важности думъ. Болѣе увѣренно изслѣдователь говоритъ о художественныхъ достоинствахъ думъ: онъ въ думахъ отмѣчаетъ реализмъ и вѣрность изображенія, образность, глубину чувства. Въ примѣчаніяхъ къ тексту думъ замѣчается попытка изслѣдователя хронологически обосновать думу: отнести ея содержаніе къ извѣстной эпохѣ. Историческій интересъ къ думамъ вполнѣ сознательный выступаетъ въ работахъ слѣдующаго за кн. Цертелевымъ изслѣдователя думъ Срезневскаго. Срезневскій, первый изъ изслѣдователей думъ, положилъ начало историческому изслѣдованію думъ. Думы для Срезневскаго являются историческими памятниками. Въ предисловіи къ «Запорожской старинѣ», изданной въ 1833 году, Срезневскій указываетъ на важность изученія думъ желающимъ ознакомиться съ бытомъ, нравами, обычаями и подвигами народа (стр. 5). Преданіямъ, къ каковымъ Срезневскій относитъ думы, онъ отдаетъ предпочтеніе передъ лѣтописями. Онъ далѣе указываетъ въ предисловіи на историческую важность думъ для изученія внѣшней и внутренней исторіи малорусскаго народа (стр. 16). Классификація думъ Срезневскимъ сдѣлана на основаніи ихъ содержанія. Пріемы историческаго изслѣдованія Срезневскаго сводятся къ повѣркѣ преданій лѣтописями и къ сопоставленію преданій (стр. 9). Историческое изслѣдованіе думъ Срезневскимъ на практикѣ сводилось къ сопоставленію данной эпохи козацкой исторіи въ изображеніи думъ съ данными историческими, т. е. лѣтописями. Изслѣдователь сопоставляетъ фактъ, разсказанный въ думахъ, съ тѣмъ же фактомъ лѣтописнымъ, не пускаясь въ критику. Каждая группа пѣсенъ и думъ, изданныхъ Срезневскимъ, сопровождалась историческими объясненіями, которыя составляли книгу историческихъ справокъ къ тексту пѣсенъ и думъ. Меньше Срезневскаго интересовали

литературныя особенности думъ. Но онъ говоритъ также о важности изученія думъ и съ этой стороны (стр. 14—15). Одностороннее изученіе думъ привело Срезневскаго къ многимъ ошибкамъ, какія были указаны позднѣйшими изслѣдователями. Въ погонѣ за историческимъ пѣсеннымъ матеріаломъ, при отсутствіи литературной критики и критики вообще, Срезневскій внесъ въ свое изданіе много пѣсенъ, ненародное происхожденіе которыхъ было доказано слѣдующими изслѣдователями пѣсенъ и думъ. На высотѣ объективнаго научнаго изслѣдованія думъ Срезневскому мѣшало стоять приподнятое восхищеніе памятниками народной старины, являющееся господствующимъ въ то время. Ранѣе Срезневскаго въ роли изслѣдователя думъ выступилъ Максимовичъ. Работы же, имѣющія отношенія къ изслѣдованію, появились позже 1-го выпуска «Запорожской старины», поэтому разсмотрѣніе дѣятельности Максимовича мы перенесли позже разсмотрѣнія работъ Срезневскаго.

Изъ предисловій къ изданіямъ 1827 и 1834 года видно, что Максимовичъ является восторженнымъ поклонникомъ народнаго творчества. Онъ вѣритъ, что при посредствѣ народной поэзіи возродится «поэзія истинно русская». Указывая на историческую важность думъ, какъ памятниковъ прошлой исторіи, Максимовичъ не оставляетъ въ сторонѣ литературной оригинальности думъ. Изученіе литературныхъ особенностей думъ у Максимовича проглядываетъ въ его предисловіи къ изданію 1834 года. Характеристика думъ, данная въ этомъ предисловіи, основывается на литературномъ изученіи предмета. Тотъ же литературный пріемъ изслѣдованія Максимовичъ предпринимаетъ при разсмотрѣніи «Слова о полку Игоревѣ», имѣющаго, по мнѣнію Максимовича, литературную связь съ думами (Собр. соч. 1880 г. т. Ш, стр. 498—563). Въ работахъ Максимовича наблюдаются первыя попытки сравнительнаго изученія малорусской поэзіи: онъ сопоставляетъ малорусскую поэзію съ сербской и великорусской. Въ исторіи изученія думъ и вообще малорусской поэзіи замѣчательными работами Максимовича, оказавшими большое вліяніе на дальнѣйшее изученіе малорусской поэзіи, являются «Филологическія

письма къ Погодину» (Соб. соч. М. 1880, ст. 183 — 312). Переписка между Максимовичемъ и Погодинымъ возникла по поводу гипотезы Погодина о происхожденіи малорусскаго народа. Теорія Погодина сводилась къ слѣдующему: малорусскій народъ не туземнаго происхожденія; онъ выходецъ изъ Карпатъ на томъ основаніи, что у него не сохранилось въ памяти и въ устномъ творчествѣ никакихъ свѣдѣній о древнѣйшей русской эпохѣ. Въ памяти у малорусскаго народа удержались событія 15 вѣка и далѣе. Максимовичъ доказывалъ противное, привлекая для доказательствъ матеріалы лѣтописные, литературные. Эта гипотеза Погодина была блестяще опровергнута только въ послѣднее время Веселовскимъ (южно-русскія былины). Помимо этихъ работъ, опредѣляющихъ значеніе Максимовича въ исторіи изслѣдованія, укажемъ на рядъ поставленныхъ вопросовъ Максимовичемъ, которые опредѣляли путь дальнѣйшихъ изслѣдованій. Изъ вопросовъ, близко касающихся изслѣдованія думъ, Максимовичемъ были поставлены: происхожденіе думъ, содержаніе ихъ, періодъ ихъ разцвѣта и упадка; значеніе думъ въ жизни народа. Эти вопросы какъ бы намѣчали путь историко-бытовому пріему изслѣдованія. Слабость критики, какъ слѣдствіе романтическаго отношенія къ народности, одинъ изъ замѣтныхъ грѣховъ изслѣдованій Максимовича. Максимовичъ допустилъ въ изданіе думъ и пѣсенъ ненародныя произведенія. Издатель «Малороссійскихъ и червонорусскихъ народныхъ думъ и пѣсенъ» Лукашевичъ ограничивается только историческими замѣтками о лицахъ, дѣйствующихъ въ думахъ. Событію, получившему изображеніе въ думѣ, Лукашевичъ въ предисловіяхъ къ думамъ предпосылаетъ выписки изъ исторіи о томъ же событіи. Предисловіе Лукашевича къ «Червонорусскимъ думамъ и пѣснямъ» помѣщеннымъ во второй части его сборника, говоритъ больше о личныхъ чувствахъ автора, чѣмъ о думахъ. Романтическое отношеніе къ народности получаетъ научное обоснованіе въ работѣ Бодянскаго «О народной поэзіи славянскихъ племенъ», вышедшей въ 1838 году. Авторъ работы поэзію ставитъ въ зависимость отъ разнаго рода причинъ и старается доказать, что характеръ поэзіи каждаго сла-

вянскаго племени опредѣляется цѣлымъ рядомъ причинъ. О думахъ Бодянскій вспоминаетъ, говоря о поэзіи сербскаго народа. Онъ думы сопоставляетъ съ сербскими пѣснями, которыя, по его мнѣнію, уступаютъ думамъ «въ силѣ, драматическомъ движеніи и разнообразіи картинъ піитическихъ» (стр. 113). Слабость данной работы—въ приподнятомъ восхищеніи автора передъ памятниками народнаго творчества славянскихъ народовъ. Изслѣдованіе думъ въ 50-хъ годахъ представляетъ поворотъ въ сторону историко-бытового изученія памятниковъ народнаго творчества. Почва для новаго пріема, какъ было указано выше, была подготовлена работами Максимовича. Новый пріемъ изслѣдованія уживается съ романтическимъ отношеніемъ къ народной старинѣ. Литературное изученіе думъ отодвигается на второй планъ. Первое изслѣдованіе думъ путемъ примѣненія историко-бытового метода было сдѣлано Кулишемъ. Главная работа Кулиша, касающаяся думъ, появилась въ 1854—56 годахъ. «Записки о южной Руси» въ большинствѣ рецензій были признаны цѣннымъ вкладомъ въ малорусскую этнографію. Скептицизмъ по отношенію изданнаго Кулишемъ матеріала былъ высказанъ одной рецензіей (Извѣстія II отд. им. Ак. наукъ 1857 г. стр. 314—315). Изъ ряда рецензій на работу Кулиша приводимъ нѣкоторыя мѣста изъ рецензіи, по нашему мнѣнію, ближе всѣхъ стоящей къ правильной оцѣнкѣ пріемовъ изданія и изслѣдованія памятниковъ народнаго творчества («Современикъ» 1857. г. т. LVI отдѣлъ «библіографія» стр. 11—21). Въ данной рецензіи въ заслугу Кулишу ставится изображеніе процесса, «которымъ зарождаются и сохраняются на цѣлые вѣка произведенія народной словесности». По мнѣнію рецензента, «памятники изустной словесности всегда должно разсматривать въ тѣсной связи съ другими явленіями народнаго быта»; рецензентъ замѣчаетъ этотъ пріемъ въ работѣ Кулиша. Отмѣченные рецензентомъ пріемы изданія и изслѣдованій Кулиша даютъ намъ право отнести Кулиша къ группѣ изслѣдователей думъ, примѣняющихъ историко-бытовое объясненіе памятниковъ народнаго творчества. Изъ вопросовъ, имѣющихъ отношеніе къ изслѣдованію думъ, Кулишемъ разрѣшены слѣдующіе: причины от-

сутствія думъ въ правобережной Малороссіи; кто былъ слагателемъ думъ; въ честь кого слагались думы. Разсматривая рядъ замыканій невольницкихъ думъ, Кулишъ приходитъ къ заключенію, что творцами этихъ думъ являлись сами невольники или люди, попробовавшіе «турецкой каторги» (стр. 215, т. I). Отвѣты Кулиша на поставленные вопросы имѣютъ общій характеръ. Отсутствіе литературной критики у Кулиша сказалось на изданіи имъ псевдонародной думы. Болѣе плодотворенъ въ исторіи изслѣдованія думъ былъ Костомаровъ. Изученію и изслѣдованію малорусскихъ историческихъ пѣсенъ и думъ, кромѣ рецензій, посвящена его работа 1880—1883 годовъ «Малорусская исторія въ памятникахъ пѣсеннаго творчества». Пріемы изслѣдованія Костомарова памятниковъ народнаго творчества опредѣляются его взглядомъ на исторію, высказаннымъ въ автобіографіи: найти и уловить особенности народной жизни частей Русскаго государства составляло для меня задачу моихъ занятій исторіею («Литер. наслѣдіе» стр. 114). При такой точкѣ зрѣнія исторія представляется развитіемъ народной жизни въ различныхъ ея проявленіяхъ. Жизнь народа находитъ отраженіе въ исторической пѣснѣ и думѣ; къ изслѣдованію ея и перешелъ Костомаровъ. Изслѣдованіе думъ Костомаровымъ ведется по опредѣленной схемѣ. Привлекая къ разсмотрѣнію думу, Костомаровъ перечисляетъ извѣстные ему варіанты думъ, даетъ пересказъ варіанта или варіантовъ съ бытовыми объясненіями отъ себя, иногда и съ историческими. Редакцію думъ сводитъ къ сравненію варіантовъ въ отношеніяхъ ихъ къ послѣдовательности и логичности повѣствованія; послѣдовательный разсказъ событія въ варіантѣ опредѣляетъ давность варіанта. Подобный пріемъ изслѣдованія думъ Костомаровымъ вызвалъ позже вполнѣ справедливое замѣчаніе Неймана въ томъ духѣ, что Костомаровъ не изслѣдовалъ думы, а пересказывалъ. Изъ другихъ работъ, имѣющихъ отношеніе къ изслѣдованію думъ, слѣдуетъ остановиться на работѣ, лучше сказать на рецензіи, посвященной сборнику Антоновича и Драгоманова (Вѣст. Европы 1874 г. кн. 12). Въ данной рецензіи авторомъ высказано нѣсколько дѣль-

ныхъ замѣчаній относительно характерныхъ признаковъ псевдонародныхъ думъ. Мысль о близости думъ съ сербскимъ эпосомъ, высказанная Максимовичемъ и Бодянскимъ, находитъ мѣсто въ замѣткахъ Костомарова («Литер. Наслѣдіе» стр. 279). Рядъ приведенныхъ работъ обнаруживаетъ у изслѣдователей наклонность къ выясненію исторической и бытовой основъ думы. Въ этомъ направленіи работа велась болѣе или менѣе успѣшно. Открытой изслѣдованію оставалась литературная форма думъ, занимая второстепенное мѣсто въ указанныхъ выше изслѣдованіяхъ. Изслѣдованію ея посвящена работа великорусскаго ученаго Буслаева «Объ эпическихъ выраженіяхъ въ украинской поэзіи» (Москвитянинъ 1850 г. ст. 18 кн. 2). Изученіе думъ съ литературной стороны приводитъ Буслаева къ разсмотрѣнію поэтическихъ пріемовъ думъ, которыя, по его мнѣнію, общи памятникамъ эпическаго творчества разныхъ народовъ. Относительно эпическихъ выраженій малорусской поэзіи Буслаевъ дѣлаетъ такое замѣчаніе: «Краткое историческое обозрѣніе эпическихъ выраженій украинской поэзіи увѣряетъ насъ въ древнѣйшемъ ихъ происхожденіи» (стр. 35). Въ работѣ сдѣлано кромѣ того нѣсколько любопытныхъ указаній на близость украинскихъ пѣсенъ съ пѣснями Эдды и «Словомъ о П. И.». Между малорусскими пѣснями и пѣснями Эдды Буслаевъ видитъ «поразительное сходство». Данная работа интересна тѣмъ, что посвящена исключительно изученію литературныхъ особенностей думъ и пѣсенъ. Въ «Вѣстникѣ Импер. Рус. географич. Общества» за 1854 г. кн. 5. Ламанскимъ была дана рецензія на сборникъ Метлинскаго. Въ рецензіи находимъ научную попытку освѣтить малорусскій народный эпосъ (подъ этимъ названіемъ великорусскими учеными понимаются думы). Авторъ данной работы изслѣдуетъ думы и со стороны содержанія, и со стороны ихъ литературной формы. Изслѣдованіе думъ Ламанскимъ сводится къ слѣдующему. Извѣстныя ему думы по сборнику Метлинскаго дѣлитъ онъ на двѣ группы: группа думъ съ выдержаннымъ эпическимъ характеромъ и группа думъ, близко стоящая по содержанію къ дѣйствительному событію. Первая группа думъ, изображающая борьбу козаковъ съ татарами и турками, по мнѣнію

изслѣдователя, сохранила эпическій характеръ и она древнѣе второй группы думъ, обнимающихъ эпоху борьбы козачества съ Польшей. Думы послѣдней группы Ламанскій считаетъ болѣе реальными по содержанію и болѣе проникнутыми субъективизмомъ, чѣмъ думы первой группы. Изъ дѣленія видно, что авторъ въ группировкѣ думъ руководствовался слѣдующимъ соображеніемъ: меньшая вѣрность исторической правдѣ въ думѣ—характерный признакъ ея древняго происхожденія. Автора интересовала первая группа думъ, разсмотрѣніе которой приводитъ его къ слѣдующимъ выводамъ. Невозможно безъ натяжекъ отнести содержаніе думъ этой группы къ опредѣленному времени. Думы «Про Самійла Кішку», «Бурю на Черному мори», «Иванъ Коновченко» Ламанскій считаетъ чисто эпическими произведеніями. Дума «Про Самійла Кішку», по мнѣнію Ламанскаго, вполнѣ законченное эпическое произведеніе. «По древности въ слогѣ и содержаніи совершенно сказочная». Въ данной думѣ авторъ открываетъ эпическіе пріемы: мелочныя описанія, повторенія, своеобразіе выраженій, разработка эпическихъ мотивовъ—сонъ. Сложеніе думы объясняетъ какъ результатъ цѣлаго ряда удачныхъ бѣгствъ изъ неволи. Сомнѣвается въ томъ, чтобы исторически можно было объяснить участіе Самуила Кишки въ данной думѣ. Въ думѣ «Буря на Черномъ морѣ» отмѣчаетъ своеобразное изображеніе природы въ ея отношеніяхъ къ человѣку. Бурей, по замѣчанію Ламанскаго, отмѣчается какъ бы грѣховность героя. Данное замѣчаніе Ламанскаго нашло сторонниковъ среди изслѣдователей этой думы. Предметомъ думы,—Ламанскій полагаетъ,—послужила сила материнской молитвы. Данный мотивъ онъ находитъ и въ другихъ думахъ. О думѣ «Иванъ Коновченко» отзывается какъ объ эпической, прекрасно изложившей семейную сторону быта малорусскаго народа. Цѣнность даннаго изслѣдованія станетъ очевидной при сопоставленіи данной работы съ работами другихъ изслѣдователей малорусскихъ думъ. Съ другой стороны, цѣнность опредѣляется рядомъ любопытныхъ соображеній относительно думъ, какія нашли повторенія въ трудахъ по изслѣдованію думъ въ послѣднее время. Завершеніемъ работъ,

посвященныхъ историческому изученію думъ, является работа Антоновича и Драгоманова «Историческія пѣсни малорусскаго народа» въ двухъ томахъ. Данная работа была представлена на одно изъ засѣданій Археологическаго Съѣзда, бывшаго въ Кіевѣ въ 1874 г., и повела къ живому обмѣну мыслей относительно высказанныхъ изслѣдователями соображеній. Не безъ ея воздѣйствія были прочитаны рефератъ Ор. Миллера «Малорусскія народныя думы, и кобзарь Вересай» (Древняя и новая Россія 1875 г. кн. 4 отъ стр. 348) и статья Русова «Остапъ Версай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ». Въ рефератѣ Ор. Миллеръ проводилъ мысль о южно-русскомъ происхожденіи былинъ, замѣстителями которыхъ на югѣ являются теперь думы. Думы по мнѣнію Ор. Миллера, имѣютъ историческую основу; смѣняются исторической пѣснью. Содержаніемъ первыхъ думъ, онъ полагалъ, служило столкновеніе съ турками и татарами. Переходя къ отдѣльнымъ думамъ, Ор. Миллеръ думу «Иванъ Коновченко» сближаетъ съ былиной о Ермакѣ; въ думѣ «Буря на Черномъ морѣ» главной идеей считаетъ наказаніе за гордость; думу «Побѣгъ 3 братьевъ изъ Азова» представляетъ варьяціей сказочнаго мотива о трехъ братьяхъ. Русовъ думы называетъ произведеніями героической эпохи малорусскаго народа. Главной идеей думъ считаетъ идею семейной и общественной жизни. Драматизмъ думъ объясняетъ разрывомъ человѣка съ семьей и обществомъ (статья Русова см. «Записки» Юго-запад. отдѣлъ Геогр. Об. т. I г. 1873).

Обратимся теперь къ разсмотрѣнію работы Антоновича и Драгоманова. «Историческія пѣсни Малорусскаго народа» представляютъ съ внѣшней стороны знакомое явленіе: мы находимъ предисловіе передъ изданіемъ пѣсенъ, примѣчанія къ изданному тексту каждой пѣсни или думы. Новое въ работѣ—привлеченіе къ изданію пѣсеннаго матеріала, собраннаго предшествующими издателями въ промежутокъ времени отъ 1819 по 1873 годъ.

Изданіе текста пѣсенъ въ работѣ Антоновича и Драгоманова впервые сдѣлано критически. Издатели изъ знакомаго имъ матеріала по предшествующимъ изданіямъ выключили цѣлый рядъ пѣсенъ и думъ, признавъ ихъ псевдонародными.

Издателямъ не удалось дать объясненія, чѣмъ руководствовались они, относя думу въ разрядъ поддѣльныхъ,—такъ и не удалось представить въ заключеніе своей работы перечень поддѣльныхъ думъ и пѣсенъ, что они имѣли въ виду (Пред., стр. 21). Приложенные къ каждой думѣ комментаріи представляютъ послѣднее слово историко-бытового изученія думъ.

Историческіе комментаріи, въ большинствѣ случаевъ, носятъ научный характеръ. На ряду съ историко-бытовыми комментаріями къ думамъ, издателями примѣняется историко-литературный комментарій къ нѣкоторымъ думамъ: отмѣчаются параллели къ данной пѣснѣ въ поэзіи другихъ славянскихъ народовъ; даются указанія на сходство нѣкоторыхъ мѣстъ въ различныхъ пѣсняхъ и думахъ. Правда, примѣненіе даннаго метода въ работѣ Антоновича и Драгоманова еще слабо. Изданный пѣсенный матеріалъ Антоновичемъ и Драгомановымъ служилъ лучшимъ опроверженіемъ теоріи Погодина. Собранныя пѣсни, по мнѣнію издателей, служили подтвержденіемъ непрерывности малорусскаго народнаго творчества съ отдаленной поры дружинно-княжеской. Не трудно замѣтить, что данная работа, какъ со стороны примѣненія историческаго и историко-бытового методовъ при объясненіи думъ, такъ и по опредѣленной цѣли изданія, имѣетъ связь съ предшествующими работами малорусскихъ изслѣдователей и издателей думъ. Односторонность изученія малорусскаго народнаго творчества не уберегла издателей отъ натяжекъ при выясненіи историческаго содержанія нѣкоторыхъ пѣсенъ.

Примѣненіе историко-литературнаго выясненія нѣкоторыхъ пѣсенъ и думъ, правда въ очень слабомъ видѣ, является новизной въ исторіи изслѣдованія, и съ этой стороны открывается новый періодъ въ исторіи изученія памятниковъ народнаго творчества. Вопросъ о старомъ эпосѣ Малороссіи послѣ работы Антоновича и Драгоманова начинаетъ останавливать на себѣ вниманіе изслѣдователей. Въ 1877 г. въ «Славянскомъ ежегодникѣ» ак. Ягичъ въ статьѣ «О славянской народной поэзіи» предполагаетъ возможнымъ существованіе былинъ на Югѣ Руси, основываясь на упоминаніи былинъ въ «Словѣ о Полку И.», которое

считаетъ думой. Думы Ягичъ считаетъ остаткомъ болѣе обширнаго эпическаго творчества. Окончательное рѣшеніе вопроса о первоначальномъ эпосѣ малорусскаго народа было дано А. Веселовскимъ въ работѣ «Южно-русскія былины». Дальнѣйшія работы по изученію малорусскихъ думъ носятъ характеръ экскизовъ; къ разсмотрѣнію этихъ работъ мы обращаемся теперь. Въ 1882 и 1883 годахъ въ «Филологическомъ Вѣстникѣ» появилась работа Потебни о малорусскихъ народныхъ пѣсняхъ. Въ данной работѣ Потебней сдѣлано замѣчаніе о думѣ «Буря на Черномъ морѣ». Происхожденіе данной думы Потебня относитъ къ концу 16 в. Онъ не соглашается съ мнѣніемъ Веселовскаго о доживаніи южнаго Алексѣя Поповича въ образѣ Олексія Поповича въ малорусской думѣ. Данную думу Потебня сближаетъ съ болгарской пѣснью о Станковичѣ Дукѣ, содержаніе которой приводитъ въ своей работѣ. Къ изслѣдованію думъ тѣсно примыкаетъ работа проф. Дашкевича «Былины объ Алешѣ Поповичѣ и о кончинѣ богатырей» («Чтенія» Общ. лѣтоп. Нестора 1889 года, кн. 3). Авторъ данной работы допускаетъ предположеніе о существованіи былинъ на Югѣ Россіи. Вымираніе общерусскаго эпоса на югѣ относитъ къ 40 годамъ 17 столѣтія. Подъ вліяніемъ новыхъ историческихъ условій, былины, по мнѣнію проф. Дашкевича, стали переходить въ думы, которыя являются продолженіемъ стараго эпоса. Проф. Дашкевичъ останавливается на разсмотрѣніи думы объ Олексіѣ Поповичѣ и приходитъ къ такому заключенію: «Такимъ образомъ, при болѣе внимательномъ разсмотрѣніи, дума объ Алексѣѣ Поповичѣ и о бурѣ на Черномъ морѣ въ образѣ Олексія и плаванія по Черному морю приближается къ былинамъ и, повидимому, заключаетъ передѣлку былиннаго образа, сохранившую много чертъ стараго эпоса» (Примѣч. къ стр. 61). Въ 1905 году появилась работа проф. Дашкевича, спеціально посвященная изслѣдованію думы про бурю на Черному морі— «Олексій Поповичъ думы «Про бурю на Черному морі». Въ данной работѣ авторъ развиваетъ уже ранѣе высказанную мысль о родствѣ былиннаго Алексѣя Поповича съ Олексіемъ Поповичемъ думы. «Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ представляетъ передѣлку

повидимому, былиннаго образа, сохранившую много чертъ стараго эпоса».

Приведя результаты изслѣдованій данной думы разныхъ ученыхъ, проф. Дашкевичъ полагаетъ, что высказанные взгляды на думу «Буря на Черномъ морѣ» даютъ представленіе о думѣ, но не даютъ представленія о генезисѣ ея. Сюжетомъ данной думы, по мнѣнію Дашкевича, могла послужить жалостная повѣсть о печальномъ исходѣ предпріятія и вмѣстѣ о спасеніи большинства участниковъ его отъ гибели или неволи. Основой думы послужилъ походъ Зборовскаго въ 1551 году, одинъ изъ участниковъ котораго могъ дать первыя очертанія думы. Нравоучительный элементъ думы — позднѣйшее явленіе, слѣдъ вліянія «старцiв». Печальный финалъ похода могъ быть скрашенъ въ половинѣ XVII вѣка; къ тому же времени появились легенды о бурѣ на Черномъ морѣ и о чудесномъ спасеніи плавающаго судна. Эпизодъ покаянія въ думѣ проф. Дашкевичъ считаетъ позднѣйшимъ и не берется опредѣлить время внесенія даннаго эпизода въ думу въ виду неполноты матеріала. Введеніе въ думу Алексѣя Поповича произошло, по мнѣнію изслѣдователя, на лѣво-бережной Украинѣ въ царскую эпоху. Буря на морѣ могла представить символически исходъ похода и могла вызвать представленіе о грѣшникахъ на морѣ, и по аналогіи положенія Алеши Поповича въ былинахъ о морскомъ походѣ, грѣшникомъ въ думѣ могъ быть представленъ Алеша, который могъ и не быть историческимъ лицомъ.

Переходъ былиннаго Алеши Поповича, по мнѣнію проф. Дашкевича, облегчался близостью запорожцевъ и донскихъ козаковъ. Установивъ генезисъ думы, проф. Дашкевичъ предполагаетъ вліяніе и другихъ матеріаловъ, накопленныхъ въ народной памяти въ теченіе многихъ вѣковъ, на выработку образа Алексѣя Поповича. Дума, по мнѣнію изслѣдователя, представляетъ сложное произведеніе народнаго творчества. Другой работой пр. Дашкевича, посвященной думамъ, является работа 1904 года—«Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ юго-славянами въ литовско-польскій періодъ ея исторіи, между прочимъ—въ думахъ».

Проф. Дашкевичъ въ данной работѣ отмѣчаетъ рядъ вліяній, сказавшихся на выработкѣ малорусскихъ думъ. Названіе и технику произведеній, получившихъ названіе думъ, объясняетъ вліяніемъ отношеній, какія установились между южной Русью—съ одной стороны, и румынами, болгарами и сербами—съ другой. Проф. Дашкевичъ отмѣчаетъ существованіе пѣсенъ подъ названіемъ думъ у румынъ и болгаръ. На технику думъ, по мнѣнію пр. Дашкевича, «могъ отчасти повліять древне-русскій эпосъ княжескаго періода» (стр. 11). Не будемъ вдаваться въ оцѣнку предположеній, высказанныхъ авторомъ данной работы. Авторъ данной работы имѣлъ въ виду не изслѣдованіе, а указаніе «чисто историческихъ данныхъ о возможныхъ путяхъ юго-славянскаго вліянія» (19 стр.)

Въ 1883 году въ «Кіевской Старинѣ» кн. 7 явилась работа г. Науменка «Происхожденіе малорусской думы о Самуилѣ Кишкѣ». Основной мыслью данной работы является мысль о необходимости факта, какъ дѣйствительности, для созданія народно-эпическаго произведенія. Обращаясь къ думѣ, г. Науменко говоритъ: «Дума о Самуилѣ Кишкѣ», по моему мнѣнію, должна быть отнесена къ тому роду пѣсенъ, въ основѣ которыхъ находится историческій фактъ, соединенный съ такимъ же историческимъ фактомъ, только относящимся совсѣмъ къ другимъ лицамъ, и наконецъ пополненный вышеуказанными типическими подробностями». Изслѣдователь переходитъ къ разсмотрѣнію историческихъ данныхъ о Самуилѣ Кишкѣ и находитъ, что они говорятъ только о плѣненіи Самуила Кишки и то разнорѣчиво. Содержаніе же думы говоритъ только о бѣгствѣ, являющемся главнымъ содержаніемъ думы. Г. Науменко признаетъ фактомъ только плѣненіе Самуила Кишки. Появленіе же думы, изображающей возвратъ изъ плѣна Самуила Кишки, объясняетъ существованіемъ разсказовъ о Самулѣ Кишкѣ, которые пріурочили къ Самуилу Кишкѣ фактъ бѣгства изъ неволи другого лица, поразившаго бѣгствомъ изъ неволи народную фантазію. Такимъ лицемъ, по мнѣнію г. Науменка, могъ быть Симоновичъ, бѣжавшій изъ неволи съ другими плѣнниками, убивъ пашу и ограбивъ галеру. Разсказъ этотъ нахо-

дится въ итальянской брошюрѣ, изданной въ Римѣ въ 1643 г. Данный разсказъ, по мнѣнію г. Науменка, имѣетъ много общаго съ думой о Самуилѣ Кишкѣ, въ основаніе которой онъ легъ. Процессъ пріурочиванія къ Самуилу Кишкѣ бѣгста Симоновича происходилъ слѣдующимъ образомъ: разсказъ Симоновича переходилъ отъ однихъ къ другимъ; имя Симоновича исчезало, и самъ разсказъ пріурочивался къ Самуилу Кишкѣ, память о которомъ была свѣжа. Сопоставляя разсказъ и думу, г. Науменко отмѣчаетъ между ними сходство и близость, что приводитъ его къ слѣдующимъ выводамъ: 1) плѣненіе С. Кишки — фактъ историческій; бѣгства изъ плѣна не было. 2) О плѣненіи С. Кишки ходили пѣсни. 3) Разсказъ Симоновича о бѣгствѣ пріуроченъ къ С. Кишкѣ, о которомъ существовали разсказы. 4) Разсказы о С. Кишкѣ, воспринявъ новый мотивъ, пополнялись подробностями и обще-эпическими пріемами, пока не создали данной думы. Изслѣдованіе думы г. Науменка въ настоящее время требуетъ пересмотра въ виду очень интереснаго варіанта, записаннаго Мартиновичемъ. Варіантъ Мартиновича даетъ кромѣ описанія бѣгства Самуила Кишки описаніе взятія его въ плѣнъ (Кіев. Ст. 1904 г.).

Изученіе малорусскихъ думъ въ связи съ памятниками народнаго творчества славянскихъ племенъ намѣчается очень рано. К. Бродзинскій думы сравниваетъ съ сербскими пѣснями; онъ думамъ отдаетъ предпочтеніе предъ сербскими пѣснями въ красотѣ и художественности. Склонность къ сопоставленію думъ и сербскихъ пѣсенъ мы замѣчаемъ въ работахъ Максимовича, Бодянскаго, Костомарова. Но данные писатели не шли далѣе общихъ сопоставленій. Первыя научныя попытки сравнительнаго изученія малорусскаго эпоса и сопоставленія его съ пѣсеннымъ матеріаломъ другихъ славянскихъ народовъ находимъ въ работѣ Антоновича и Драгоманова. Продолжателемъ даннаго изученія является Потебня, о которомъ мы упоминали выше, Халанскій и Сумцовъ, причемъ послѣдній, изслѣдуя думы, часто привлекаетъ и западный эпосъ. Работа Халанскаго 1885 года «Великорусскія былины Кіевскаго цикла» намѣчаетъ рядъ параллелей мотивамъ великорусскаго эпоса въ народномъ сербскомъ эпосѣ. Въ данной

работѣ авторъ мимоходомъ дѣлаетъ замѣчанія и о думахъ. Проф. Халанскій сопоставляетъ думу объ Иванѣ Коновченкѣ съ былиной объ Иванѣ Даниловичѣ; между ними онъ находитъ сходственныя черты, какія приводятъ его къ слѣдующему соображенію: «Сравненіе думы съ великорусской былиной даетъ основаніе полагать, что заключенный въ ней поэтическій образъ былъ созданъ раньше времени козачества. Онъ вѣроятно принадлежалъ Руси до-татарской. Во времена козачества онъ только получилъ новое примѣненіе, былъ истолкованъ сообразно историческимъ обстоятельствамъ». Данную былину и думу Халанскій сопоставляетъ съ пѣснью о Секулѣ (ст. 49). Пересматривая былину объ Алешѣ Поповичѣ, проф. Халанскій останавливается на разъясненіи Олексія Поповича Пирятинскаго. Онъ не соглашается съ соображеніемъ относительно происхожденія Олексія Поповича Пирятинскаго, высказаннаго Безсоновымъ (Изд. пѣсенъ, соб. Кирѣевскимъ IV т. приложенія). Совпаденіе нѣкоторыхъ чертъ Алеши Поповича былевого и Олексія Поповича считаетъ случайными. Сравненіе думы съ эпизодомъ былинъ о Садкѣ, по мнѣнію Халанскаго, тоже не говоритъ о близости ихъ. Дума и былина могли, говоритъ авторъ, возникнуть подъ вліяніемъ книжныхъ житійныхъ сказаній (стр. 69).

Въ дополненіе къ сказанному о думѣ про Алешу Поповича проф. Халанскимъ мы прибавимъ нѣсколько словъ отъ себя. Непривлекательными чертами въ Алешѣ Поповичѣ Пирятинскомъ являются неуваженіе къ старухамъ, жестокость по отношенію къ дѣтямъ, неуваженіе къ церкви. Правда, въ думѣ Алексѣй Поповичъ кается въ грѣхахъ. Насъ при изученіи думъ объ Алексѣѣ Поповичѣ и вообще думъ интересовали эти черты; онѣ не находятъ объясненія ни въ жизни, ни въ исторіи малорусскаго народа. Если признать общеніе южной Руси съ южными славянскими племенами, чему свидѣтельства находимъ въ работѣ проф. Дашкевича, происхожденіе чертъ Алеши Поповича станетъ понятнымъ. Эти черты находимъ у героя одной сербской пѣсни о паденіи города Сталака. Герой города Сталака Федоръ Сталакъ, видя неминуемую гибель города, кается въ своихъ грѣхахъ, какіе упоми-

наются въ покаяніи Алеши Поповича Пирятинскаго. Далѣе, пѣсня эта разрабатываетъ мотивъ, какой разработанъ въ былинѣ о гибели русскихъ богатырей, а въ большинствѣ былинъ похвальба Алеши Поповича влечетъ гибель. Представленіе объ грѣховности Алеши, повидимому, очень древнее. Оно создалось подъ вліяніемъ сербской пѣсни и своеобразно было разработано въ былинахъ и думѣ; причемъ Олексій Поповичъ думы стоитъ ближе къ герою сербской пѣсни.

Мы оставляемъ въ сторонѣ крупную работу пр. Халанскаго «Южно-слав. сказанія о Кралевичѣ Маркѣ», гдѣ авторъ дѣлаетъ рядъ интересныхъ сопоставленій сюжетовъ великорусскаго эпоса съ сюжетами эпоса сербскаго, и остановимся на разсмотрѣніи отдѣльныхъ небольшихъ работъ относительно малорусскихъ думъ. Въ работѣ «Южно-славянскія пѣсни о смерти Марка Кралевича» проф. Халанскій говоритъ о возможности вліянія южно-славянскаго эпоса на козачество, которое могло его заимствовать, ссылаясь на показанія польскихъ историковъ о пребываніи въ Польшѣ и въ Украинѣ гайдуковъ, гусляровъ, о существованіи сербскихъ юнацкихъ пѣсенъ въ Польшѣ и на Украинѣ. Разбирая одну изъ пѣсенъ о смерти Кралевича Марка изъ сборника Караджича, проф. Халанскій сближаетъ ее съ малорусской думой «Хведоръ Безрідний». Сближеніе основываетъ на томъ, что Марко и Федоръ думы названы безридными.

Историко-сравнительное изученіе эпоса, осложненное отчасти методомъ литературныхъ заимствованій, находимъ въ работахъ проф. Сумцова, посвященныхъ изученію малорусской поэзіи. Мы оставляемъ въ сторонѣ множество замѣтокъ о думахъ проф. Сумцова, разсѣянныхъ въ его многочисленныхъ работахъ по изученію малорусской поэзіи, и остановимся на болѣе крупной. Въ статьѣ «Культурныя переживанія» («Кіевская Старина» 1889 кн. 3) проф. Сумцовъ сопоставляетъ думу о смерти козака бандуриста съ герцеговинской пѣснью «Bo lan Iovo i tambura». Данную пѣсню онъ считаетъ источникомъ думы о козакѣ бандуристѣ (стр. 643—648). Спеціальная работа проф. Сумцова по изслѣдованію малорусскаго эпоса посвящена думѣ «Про бурю на Черному морі», любимому предмету

изслѣдованій. Вдаваться въ подробности данной работы, послѣ разсмотрѣнія работы проф. Дашкевича о той же думѣ, мы не считаемъ нужнымъ. Отмѣтимъ только основную точку зрѣнія проф. Сумцова на происхожденіе и основу данной думы. Первообразомъ данной думы, по мнѣнію проф. Сумцова, могъ быть скандинавскій разсказъ о требованіи морскимъ царемъ жертвы, дополненный впослѣдствіи легендарными разсказами о чудесахъ св. Богородицы. Данная работа проф. Сумцова помѣщена въ Кіевской Старинѣ 1894 г. кн. 7. Рецензенты данной работы разошлись съ проф. Сумцовымъ въ опредѣленіи источника думы «Буря на Чорному морі». Г. Франко болѣе близкими къ думѣ считаетъ средневѣковые разсказы. Повѣсть, помѣщенную въ Четьяхъ-Минеяхъ и прологахъ, о наказаніи грѣшника на морѣ считаетъ самой близкой къ думѣ. Источникомъ данныхъ повѣстей этого рода г. Франко считаетъ библейскій разсказъ объ Іонѣ. Драгомановъ отличаетъ христіанскій характеръ пѣсенъ, разрабатывающихъ тотъ же мотивъ, что и дума «Буря на Чорному морі». Судить о первообразѣ данной думы Драгомановъ не рѣшается. (Рецензіи помѣщены: «Жите и слово» 1894 г. т. I, стр. 300—2—3). Пересмотръ высказанныхъ соображеній о данной думѣ сдѣланъ въ работѣ проф. Дашкевича, о которой мы уже говорили ранѣе. Самой цѣнной работой относительно думы «Буря на Чорному морі» является работа проф. Дашкевича. Если въ основаніи думы могъ лечь и другой фактъ, а не тотъ, который указываетъ проф. Дашкевичъ, отъ этого изслѣдованіе не теряетъ цѣнности. Генезисъ изслѣдованія думы, предложенный проф. Дашкевичемъ, не вызываетъ возраженій.

Переходимъ къ разсмотрѣнію работъ, посвященныхъ изслѣдованію думъ «Иванъ Богуславецъ», «Маруся Богуславка», «Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова», и закончимъ свою работу обзоромъ трудовъ, посвященныхъ изученію малорусскаго эпоса въ его цѣломъ. Дума «Иванъ Богуславецъ», какъ ее называютъ нѣкоторые изъ малороссійскихъ изслѣдователей этнографовъ, находилась подъ большимъ сомнѣніемъ относительно ея народнаго происхожденія у Антоновича и Драгоманова, которые считали ее пѣсней и внесли въ свое изданіе

съ оговоркой (I т. ст. 242—3). Позже у Драгоманова не разсѣялись сомнѣнія относительно народнаго происхожденія этой пѣсни (Жите и Слово» 1895 годъ т. 3 стр. 350—8). Спеціальнаго изслѣдованія данная дума не имѣла. Нѣкоторыя замѣчанія о ней сдѣланы г. Марковымъ въ статьѣ «Изъ исторіи русскаго былевого эпоса» («Этнографическое Обозрѣніе» 1904 г. кн. 3). Разсматривая былину о Глѣбѣ Володаевичѣ, г. Марковъ отмѣчаетъ сходство былины съ думой «Иванъ Богуславецъ». Думу данную онъ сопоставляетъ съ думой о Марусѣ Богуславкѣ и указываетъ на совпаденіе нѣкоторыхъ деталей въ обѣихъ думахъ Отсутствіе въ думѣ про Марусю Богуславку мотивовъ, разработанныхъ въ думѣ про Ивана Богуславця, объясняетъ тѣмъ, что первая дума явилась переработкой второй. Авторъ послѣ данныхъ замѣчаній представляетъ процессъ созданія двухъ думъ въ такомъ видѣ: источникомъ думы про Ивана Богуславця была былина о Глѣбѣ Володаевичѣ; дума «Маруся Богуславка» представляетъ передѣлку пѣсеннаго матеріала о плѣнницахъ, воспринявъ нѣкоторые мотивы изъ думы про Ивана Богуславця. Изслѣдованію думы «Маруся Богуславка» посвящена работа Томашивскаго 1901 года «Маруся Богуславка въ украинской литературѣ». Оставивъ въ сторонѣ введеніе автора, мало дающее новаго, перейдемъ къ выводамъ изслѣдованія. Въ думѣ авторъ открываетъ три отдѣльные мотива: 1) турецкая (неволя) темница и 700 козаковъ въ ней 30 лѣтъ, 2) приходъ Маруси и разговоръ про «Велыкдень», 3) освобожденіе козаковъ изъ неволи. Между ними существуетъ связь, что даетъ возможность сдѣлать предположеніе изслѣдователю о творчествѣ одного поэта (стр. 6). Вступленіе къ думѣ г. Томашивскій считаетъ оригинальнымъ, заключеніе-же механически пришитымъ и взятымъ изъ думъ-плачей. Разбирая думу въ цѣломъ, изслѣдователь допускаетъ, что дума «Маруся Богуславка», вслѣдствіе плохой разработки нѣкоторыхъ мотивовъ, не является полной, не дошла къ намъ въ цѣлости и представляетъ «частину» какого-то большого невольницкаго цикла. Г. Томашивскій считаетъ нужнымъ сопоставить думу «Маруся Богуславка» съ думой «Иванъ Богуславецъ» и приходитъ къ тому выводу, что, кромѣ «імен ге-

роїв і факту потурчення», между думами ничего нѣтъ общаго. Переходя къ опредѣленію источниковъ думы «Маруся Богуславка», г. Томашивскій склоняется къ тому, чтобы источникомъ думы считать бродячіе сюжеты, которые наслаивались въ думѣ на фактъ изъ родной жизни, представляющій изъ себя остовъ. Кромѣ того, въ работѣ Томашивскаго разсѣяно много интересныхъ замѣчаній, поражающихъ своей новизной. Слабость данной работы, по нашему мнѣнію, лежитъ въ отсутствіи генезиса думы. Процессъ сложенія думы перевелъ бы автора отъ общихъ соображеній на болѣе научную почву разрѣшенія вопроса о данной думѣ.

Къ ряду изслѣдованій-экскизовъ относится работа Андріевскаго «Козацкая дума о трехъ братьяхъ Азовскихъ», вышедшая въ 1884 г. Авторъ устанавливаетъ 3 редакціи извѣстныхъ ему варіантовъ думъ. Эти три редакціи считаетъ развѣтвленіемъ первой редакціи основной, «которая была еще кратчайшей, чѣмъ теперешняя краткая». Основная часть думы, по мнѣнію изслѣдователя, заканчивается изображеніемъ смерти козака на Савуръ могилѣ. Въ общемъ думу Андріевскій считаетъ пѣснью о младшемъ братѣ, которая пѣлась въ назиданіе слушающимъ (стр. 67). Сложилась дума между 15 и 16 вѣками подъ вліяніемъ трагической участи бѣглецовъ, которая давала обширный матеріалъ для творчества и въ бытовомъ отношеніи, и въ психологическомъ. «Вотъ этимъ бытовымъ матеріаломъ, этимъ трагизмомъ положенія бѣглецовъ и вызываемою имъ борьбою противоположныхъ чувствъ и стремленій воспользовалось народное творчество для концепціи нашей думы, для постановки и обрисовки характеровъ ея, для проведенія въ среду слушателей извѣстной общей мысли и нравоучительной тенденціи» (стр. 24). Главная мысль думы, по мнѣнію автора, мысль объ эгоистическихъ вожделѣніяхъ, не разбирающихъ средствъ для своего осуществленія. По географическимъ даннымъ думы Андріевскій даетъ карту бѣгства трехъ братьевъ и по даннымъ думы время бѣгства относитъ къ веснѣ. Данная работа Андріевскаго является первой и единственной попыткой освѣтить эту думу съ популярно-научной точки зрѣнія,—говоритъ

проф. Сумцовъ въ своей работѣ «Современная малорусская этнографія». Онъ рекомендуетъ при изученіи данной думы пользоваться историческими указаніями Антоновича и Драгоманова, филологическими—Потебни и географическими—Андріевскаго. По его мнѣнію, думу эту нужно разсматривать, какъ типическое воспроизведеніе частныхъ случаевъ ухода изъ неволи; число братьевъ считать числомъ эпическимъ, часто употребляющимся народнымъ творчествомъ въ пѣсняхъ и сказкахъ. Г. Нейманъ открываетъ нѣкоторыя погрѣшности Андріевскаго въ объясненіи нѣкоторыхъ данныхъ думы и находитъ ошибочнымъ сведеніе географической терминологіи къ современной картѣ.

На нашъ взглядъ думы, воспроизводящія только типически частные случаи, представляютъ лишь интересъ литературный. На нихъ особенно ясно отпечатлѣваются пріемы народнаго творчества и его характеръ. Заключительной частью нашей работы будетъ обзоръ трудовъ, посвященныхъ изученію малорусскаго эпоса въ его цѣломъ.

Въ этомъ направленіи мы знаемъ три работы послѣднихъ годовъ: работу Неймана «Dumy ukraiński», помѣщенную въ «Ateneum'ѣ» 1885 года, т. IV; работу Лисовскаго «Вопросъ о происхожденіи малорусскихъ думъ» 1891 г., и работу г. Житецкаго 1892 г. «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ».

Въ работѣ Неймана «Dumy ukrainski» находимъ первый опытъ литературнаго изученія думъ. Авторъ данной работы, въ краткихъ чертахъ познакомивъ читателей съ бандуристами, которые, по его мнѣнію, ведутъ происхожденіе отъ древнихъ бояновъ, съ ихъ судьбой и судьбой ихъ музыкальнаго репертуара, переходитъ къ разсмотрѣнію думъ. Думы, полагаетъ Нейманъ, родились и умерли съ козачествомъ. На основаніи содержанія думъ извѣстныя ему думы онъ дѣлитъ на 4 группы. Далѣе переходитъ къ разсмотрѣнію думъ со стороны ихъ содержанія и со стороны ихъ формы. Остановимся на выводахъ автора относительно литературныхъ особенностей думъ. Думы, по мнѣнію автора, имѣютъ мало общаго съ пѣснями. Дума по формѣ представляетъ нѣчто среднее между прозой и поэзіей. Мысль оказывала вліяніе

на стихъ, то удлиняя, то сокращая его. Нѣсколько стиховъ часто оканчиваются одной риѳмой. Риѳма въ думахъ неустойчива,— вводятся и бѣлые стихи. Логическое построеніе думы дѣлаетъ думу законченной. Въ зависимости отъ эпическаго содержанія, по мнѣнію Неймана, создалась и важная форма думы. Эпическій характеръ думы не мѣшаетъ присутствію въ думахъ чувству и мыслямъ пѣвца, находящимъ выраженіе въ эпитетахъ. Эпитеты въ думахъ Нейманъ дѣлитъ на двѣ группы: эпитеты постоянные и эпитеты случайные. Первые эпитеты свойственны всѣмъ родамъ малорусской поэзіи, напримѣръ: сине море и т. д. Вторая группа эпитетовъ является принадлежностью опредѣленныхъ лицъ. Эпитеты повторяются въ думахъ, какъ повторяются и цѣлыя выраженія, цѣльные образы и мѣста. Кромѣ того, Нейманъ отмѣчаетъ рядъ выраженій, какія находятся въ разныхъ думахъ и являются передъ какимъ нибудь опредѣленнымъ дѣйствіемъ или фактомъ; пользованіе сравненіемъ отрицательнымъ. Нѣкоторыя изъ замѣчаній Неймана о думахъ были подтверждены и развиты въ работѣ г. Житецкаго. Работѣ г. Житецкаго предшествовала работа Лисовскаго «Опытъ изученія малорусскихъ думъ» 1890 г. Авторъ въ основаніе своей работы положилъ мысль о непрерывномъ развитіи думъ. Думы первоначально развились изъ пѣсенныхъ мотивовъ. Опредѣлить точно время перехода пѣсни въ думы авторъ не берется точно; переходъ этотъ онъ относитъ къ 16 вѣку. Въ 16 вѣкѣ дума складывается въ опредѣленную форму, полнаго развитія достигаетъ въ 17 вѣкѣ Процессъ перехода пѣсни въ думу основывается на разложеніи куплетной риѳмы въ пѣснѣ, на вторженіе въ пѣсню глагольной риѳмы, какая шла за внесеніемъ въ пѣсню повѣствовательнаго дѣйствія. Литературное изученіе думъ Лисовскимъ дало слѣдующіе результаты: въ думахъ господствуютъ слитныя предложенія, глагольная риѳма, точность языка, отрицательныя сравненія, повторенія, умѣстность эпитетовъ, спокойствіе и плавность повѣствованія, соотвѣтствіе частей думы. Явившись передѣлкою пѣсенъ, думы въ раннюю пору раздвоились по характеру творчества на думы эпическія и думы лирическія.

Между ними существовало литературное взаимодѣйствіе. Въ центрѣ первой группы думъ Лисовскій считаетъ думу о Самуилѣ Кишкѣ; въ центрѣ второй группы думъ ставитъ «Невольницкіе плачи». Къ первой группѣ относитъ слѣдующія думы: думы эпохи Хмельницкаго—«Голота», «О козацкой жизни», «Ганжа Андыберъ» и «Иванъ Коновченко»; ко второй группѣ думъ относитъ «невольницкіе плачи»—думы о трехъ братьяхъ и бытовыя. Къ этому ряду онъ относитъ и думу «Хведор Безрідний». Первая группа думъ отличается, по мнѣнію автора, живымъ и бодрымъ чувствомъ, вторая—скорбнымъ. Источникомъ думъ первой группы авторъ ставитъ думу о Самуилѣ Кишкѣ, эпическій и историческій характеръ которой создалъ рядъ думъ реалистическаго характера. Думы этой группы постепенно теряли эпическій характеръ, пріобрѣтая все болѣе и болѣе реальную окраску отъ разработки сюжетовъ историко-политической жизни народа. Вторая группа думъ, перечисленная нами выше, по мнѣнію автора, развивается подъ воздѣйствіемъ «невольницкихъ плачей», въ которыхъ «субъективныя чувства объективируются путемъ повѣствованія». Главный характеръ думъ—скорбное чувство. Тоска по родинѣ въ «невольницкихъ плачахъ» привлекаетъ тоску по роду и нравоучительный элементъ. Разработка данныхъ мотивовъ, по мнѣнію автора, и составляетъ главное содержаніе думъ этого рода. Какъ думы первой группы, такъ и думы второй развивались въ тѣсномъ кругу однородныхъ думъ, на что указываютъ ссылки автора при отдѣльномъ обзорѣ каждой думы одной изъ двухъ группъ. Высказанные взгляды автора на происхожденіе думъ и на ихъ генезисъ, подкрѣпленные рядомъ примѣровъ изъ думъ, представляютъ глубокій интересъ. Мы не видимъ данныхъ сомнѣваться ни въ безпрерывномъ развитіи думы, ни въ раздвоеніи думъ по ихъ тону на эпическія и лирическія.

Замѣтки автора о литературныхъ особенностяхъ думъ нашли подтвержденіе въ работѣ г. Житецкаго «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ», къ разсмотрѣнію которой мы теперь и переходимъ. Данная работа построена на одномъ положеніи—о вліяніи школьной литературы на думы. Работа раздѣлена на 6 главъ. Первая глава

посвящена изученію стилистическихъ особенностей думъ. Въ этой главѣ г. Житецкій развилъ и дополнилъ замѣчанія, высказанныя уже ранѣе Нейманомъ и Лисовскимъ. Высказался г. Житецкій въ томъ направленіи, что своеобразность языка и поэтическаго стиля думъ находится въ зависимости отъ книжной литературы. Во второй главѣ говорится о странствующихъ школьникахъ и малорусскихъ виршахъ нравоучительнаго, нравоописательнаго и историческаго характера. Житецкій въ этой главѣ даетъ картину постановки школьнаго дѣла въ Малороссіи. Школьное дѣло находилось въ рукахъ недоучившихся академистовъ и семинаристовъ, которые, оставивъ школьную скамью, не оставляли любви къ виршамъ. Попадая въ крестьянскую среду, они несли съ собою вирши, видоизмѣняя содержаніе ихъ въ связи съ запросами слушателей. Содержаніе виршъ было разнообразнаго характера. Вирши данныя могли распространиться въ народѣ, и складъ ихъ и языкъ могъ повліять на языкъ и поэтическій стиль думъ. Въ четвертой главѣ г. Житецкій дѣлаетъ предположеніе о томъ, что нѣкоторыя думы использовали пѣсенный матеріалъ и явились какъ бы переработкой пѣсенъ. Въ пятой главѣ о творцахъ думъ авторъ полагаетъ, что творцами думъ были «старці», проживающіе въ шпиталяхъ при церквахъ и школахъ, гдѣ стояли близко къ церковникамъ, отъ которыхъ заимствовали литературные мотивы и перарабатывали ихъ по даннымъ народной жизни. Въ 6 главѣ приводится старая запись думъ Котляревскаго. Проф. Сумцовымъ была дана обстоятельная рецензія на трудъ г. Житецкаго. Отмѣчая недочеты работы г. Житецкаго, проф. Сумцовъ говоритъ: «г. Житецкій часто смѣшиваетъ двѣ по существу различныя точки зрѣнія—историко-литературную и историко-бытовую, не довольствуется ролью историка литературы и вторгается въ исторію быта, иногда безъ достаточныхъ фактическихъ основаній» (стр. 104). Мы вполнѣ раздѣляемъ эту точку зрѣнія проф. Сумцова и считаемъ, что это смѣшеніе методовъ важный недостатокъ работы г. Житецкаго. Противъ положенія г. Житецкаго о школьномъ вліяніи на думы, по нашему мнѣнію, говорятъ думы, происхожденіе которыхъ нужно отнести къ очень ранней порѣ. Мы въ вопросѣ

о происхожденіи и генезисѣ думъ склонны стать скорѣе на точку зрѣнія Лисовскаго. Проф. Соболевскій въ рецензіи на работу г. Житецкаго не соглашается съ основнымъ положеніемъ изслѣдователя. Неустойчивость риѳмы, неравномѣрность стиха, постановка сказуемаго на концѣ стиха, по мнѣнію рецензента, являются свидѣтелями народно-оригинальнаго творчества думъ, а не наоборотъ. То, что г. Житецкимъ принималось въ думахъ за искусственное, по мнѣнію рецензента, нужно считать архаичнымъ. Консерватизмъ къ матеріалу у нищихъ не допускалъ, по мнѣнію рецензента, воздѣйствія вирши. (Рецензія пр. Сумцова «Замѣтки о малорусскихъ думахъ и духовныхъ виршахъ» находятся въ 24 книгѣ «Этнографическаго обозрѣнія». Рецензія проф. Соболевскаго въ «Живой Старинѣ» 1893 г. выпускъ 2-й стр. 249—253.

Въ данной главѣ своей работы мы представили только рядъ трудовъ, посвященныхъ изслѣдованію малорусскихъ думъ и занявшихъ то или другое мѣсто въ исторіи изслѣдованія думъ. Случайныхъ замѣтокъ о думахъ, которыхъ, къ сожалѣнію, гораздо больше, чѣмъ изслѣдованій, мы не приводили. Указанія о пропускѣ нами какихъ либо трудовъ, посвященныхъ изученію думъ, мы примемъ съ большой благодарностью.

Е. Ткаченко-Петренко.

З переписки Хведора Квітки з Антоном Головатим.

Подаючи нижче листи Хведора Квітки, батька українського письменника, до Антона Головатого, другого кошового отамана козачого війска Чорноморського, ми гадаємо, що вони мають подвійний інтерес: біографичний і історичний. Перший — для біографії знаменитого українського письменника, життя і літературна діяльність котрого доси ще не розглянута як слід, докладно і ріжнобічно, і вимагають ще пильного аналізу над собою. З цього боку листи Хв. Квітки дають де які цікаві відомости для характеристики тієї соціальної обстанови, серед якої жив син автора листів, знаменитий потім український письменник, і в якій формувалися його соціальні та національні симпатії. Значіння переписки Хв. Квітки з Антоном Головатим, як історичного документа, полягає в тім, що вона містить в собі досить цінні відомости для історії колонізації кубанських степів, «пожалованных» царицею Катериною II козачому війску Черноморському, виясняючи разом з цим і певну активну роль в цій справі Хв. Квітки.

Переписка обіймає собою період од 1789—1795 рр. і знайдена була мною в архівах Кубанського (бувшого Чорноморського) війска, почасти в «дѣлах» військового судді Антона Головатого, почасти-ж в «дѣлах» кошевого отамана Війска Чорноморського за помічені нами роки. Листи Хв. Квітки знайдено в оріґіналах,—листи Головатого въ копіях, які сливе завсігди робились ним при листуванню з ріжними особами, часто-густо і в

чисто особистих справах. На підставі цих листів не можно з певністю вияснити питання про те, коли саме познайомились між собою Хв. Квітка і Головатий, на якому грунті і т. д. Але з певністю можно сказати, що знайомство це було досить трівке, а відносини між обома—щирі і приятельські. В кожнім разі листи, які подаємо, ствержують свідоцтво Гр. Хв. Квітки про приятелювання, «короткое знакомство», між Головатим та батьком українського письменника, з тією тільки ріжницею, що встановляють факт «короткаго знакомства» не до 1792 року, як свідчить лист Г. Х. Квітки до проф. М. А. Максимовича од 3 октября 1839 р. (Див. ст. д. В. Науменка «Къ пятидесятилѣтію со дня смерти И. П. Котляревскаго». „Кіевская Старина“ 1888 года, т. ХХШ, стр. 381), а значно раніш, властиво до 1789 р.

Відчуваючи одне до одного щиру приязнь, обидва приятелі, крім чисто особистих справ, порушають в переписці і справи більш загального і важливого значіння. І як тоді увагу українського громадянства приваблювала в значній мірі справа переселення «бувших запорожців» на Кубань, ініціатором та головним організатором якої був А. Головатий, то цілком зрозуміло, що переписка уділяє останній певне місце і увагу. Хв. Квітка виступає тут гарячим прихильником ідеї колонізації «бувших» запорожців на Кубань, і коли на дорозі до цієї мети повстають нежданні перепони та труднації в формі, напр., формально-законного протеста з боку поміщиків на діяльність козачого уряду війська Чорноморського, який, не маючи права приймати до себе «в сословіе козаков» кріпаків, або недавно закріпощенних вільних запорожців, всеж таки приймав їх, то робить досить енергійні заходи перед своїм приятелем, щоб цей якось з свого боку полагодив справу безборонного перехода крепаків в число козаків «вільного» війська чорноморського. Само собою зрозуміло, що поодинокі прохання Квітки в таких справах падали на гарний грунт і знаходили у Головатого відповідну прихильність та активну допомогу. Особливо цікавим з цього боку являється лист Головатого до Хв. Квітки од 1792 року (да-

та листа в тій копії його, яка мається в військовому архиві Чорноморського війська, не показана) Із цього листа видко, що Головатий досить тактовно і уміло обходив ті формальні перепони, ті Сцілли та Харібди, серед яких йому доводилось чинити, щоб побільшити число черноморських козаків між иншим і кріпаками українських поміщиків. Примушений з одного боку виконувати ріжні «укази» та «предписанія» вищого центрального уряда та й свого безпосереднього начальства не приймати до себе у військо ріжних «бѣглыхъ» запорожців, записанних, після зруйнования Січі запорожської за поміщиками і позбавленних уже, таким чином, прав вільного переходу,—Головатий одписує по начальству, що він, мовляв, точно виконує такі «укази» та «предписанія», а з другого боку сам чинить відповідні заходи, щоб улегшити можливість вільного більш-менч переходу закріпощеного панами-поміщаками елемента в «сословіе козаков», додержуючи, таким чином, принціпу: і «невинність» перед формальним законом «соблюсти» і капитал, в формі залучення до козачого війска нових членів, придбати. Така політика Головатого в данній справі являється характерною не тільки для його, а й для цілого уряда Черноморського війська, особливо в перші 10—20 років після переселення на Кубань. Численні скарги поміщиків і кошовому отаману війска, і військовій канцелярії, і, нарешті, вищому урядові на те, що, мовляв, у військові «скрываються» їхні кріпаки, та щоб їх, «бѣглых», було повернено назад, здебільшого не мали реальних і бажанних для них наслідків. Виносячи формальні резолюції про «розыск бѣглых» од поміщиків «людей», уряд війска здебільшого тільки цим і обмежувався, бо мав на увазі, як мога побільшити кількість війска, і радо приймав до останнього всіх, хоч би вони й не мали для цього формального права. Справжній «розыск» не чинився просто через те, що це було не на руку загальній політиці в цій справі вищих урядовців війска, а з другого боку через те, що нижча військова адміністрація охоче ховала «бѣглих», до яких відчувала щиру приязнь і прихильність, як до жертв огидливого їй поміщиць-

кого гніту над близькими їй і по національности, і покласовому становищу, а часто і по родинним звязкам, людей.

На прикінці нашої уваги до переписки Хв. Квітки з А. Головатим ми мусимо зазначити, що переписка ця, хоч і як вона не велика, але всеж містить в собі де які цінні і невідомі доси в літературі факти з життя батька українського письменника — Гр. Хв. Квітки. Біографи останнього між иншим тільки згадували про його. Так само мало відомостів знаходимо ми і в історичній літературі про ті часи, коли жив батько знаменитого українського письменника. Із цих відомостів тільки й можно довідатись, що Хв. Квітка був «богатый помѣщикъ, никакого официальнаго положенія не занималъ, а извѣстенъ былъ, какъ гостепріимный хозяинъ, умѣвшій жить въ ладу съ людьми» («Григорій Федоровичъ Квитка» 1778—1843 г. Біографическій очеркъ. Составилъ и издалъ А—ръ. Одесса 1878). Данилевський, в своїй «Украинской старинѣ» оповідає, що Хв. Квітка був «хлѣбосолом». Проф. Богалій в першому томі своєї поважної праці «Исторія Харьковскаго университета» подає звістку, що Х. Квітка був дуже прихильний до просвіти взагалі, а особливо до ідеї заснування в Харькові Університета. Він був одним із перших харьківських дворян та горожан, що підписали для цієї справи 1000000 карб. Аналогічні відомости про Хв. Квітку уміщено і в «Краткой исторіи Харьковскаго университета за первыя сто лѣтъ существованія» (1805—1905) — составленной професорами Д. И. Багалѣемъ, Н. Ѳ. Сумцовымъ и В. П. Бузескуломъ. Цікаву звістку про Хв. Квітку подає ще й д. Лащенко в додатку до Харьківського календаря за 1889 рік,—«Харьковскій Сборникъ»,—про те, як він клопотався, щоб взяти назад із Куряжського манастиря свого сина Григорія, потім українського письменника, коли цей останній поступив послушником і хотів уже було зовсім постригтися в ченці. Коли ще пригадати коротеньку звістку із цітованої вже нами статьї В. Науменка «Къ пятидесятилѣтію со дня смерти И. П. Котляревскаго» (Кіевская Старина 1888 г. т. XXIII стр. 381). то оце, здається і все, що ми маємо в літературі про батька визначного українського письменника.

Гадаємо, що «переписка», яку ми подаємо в цій книжці «Украіни», додасть де-що нового до того, що доси відомо було нам в цій справі з літературно-історичних джерел.

С. Петлюра.

Лист Хв. Квітки до А. Головатого.

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Я донесъ къ вамъ черезъ курьера, что я посилалъ къ господину Лисовицкому съ вашими писмами нарочного; оной вчера возвратился, и господинъ Лисовицкій пишетъ ко мнѣ симы словами, что поручено ему отъ васъ здѣлать иконостасъ, на который онъ договорилъ мастеровъ, рѣжчика за триста, а живописца за тысячу рублей, но какъ де видно изъ вашихъ писемъ, что вы отаковой ценѣ сомнѣваетесь, изволите писать, чтобъ согласивши оныхъ мастеровъ прислать къ вамъ, чего де здѣлать никакъ нѣлзя, ибо ни одинъ на то не соглашаетца, чтобъ за восемъ сотъ верстъ ехать договариватца на своемъ коштѣ, и что онъ господинъ Лисовицкой рѣжчику о семъ и говорилъ, но онъ де сказалъ, что онъ чрезъ это понесетъ великія убиткы и вразсужденіи де нонѣшного году какъ хлѣбъ дорогъ да еще ево и мало, домашнихъ оставитъ не можетъ, что онъ о рѣжчику пишетъ, и о живописцу пишетъ такъ же,—живописецъ же, который де Татяна Івановна подрядила, и нынѣ въ Харьковѣ жеветъ въ домѣ Рощина, то и проситъ меня, чтобъ я оного спросилъ, не согласится ли онъ поехать къ вамъ на почтовыхъ и что вы прогоны возвратитъ изволите, при томъ увѣдомляетъ господинъ Лисовицкой меня, что онъ васъ о всемъ увѣдомитъ чрезъ питейную контору, да и опять къ вамъ писать будетъ. По таковому господина Лисовицкого ко мнѣ отзыву я симъ вамъ докладываю,—хто такой рѣжчикъ и гдѣ оной находится, я не знаю, чтожъ касается до живописца, то хотя его такъ же не знаю, но работу его видѣлъ и работа достойная, и правда, что онъ живетъ въ Харковѣ теперъ, я бы объ немъ вамъ изъ сымъ бы писмомъ донесъ, но на сей разъ онъ

изъ Харкова на время въ отлучкѣ, и скоро возвратитца, а сколь скоро приедетъ, я снимъ переговорю и всѣ мѣры употреблю убѣдитъ его къ вамъ поехать и что успѣю, на первой почтѣ вамъ обстоятельно и донесу.

Теперъ батюшка прибѣгаю къ вамъ съ прозбою, а именно: чрезъ курьера я писалъ къ вамъ о двухъ поручая милости вашей— объ одномъ приложилъ и атестаты, но здѣлать съ нимъ милость, въ томъ есть и будетъ воля ваша, чтожъ касаетца до описуемаго ниже, то осмѣливаюсь васъ всенижайше просить съ тѣмъ, что пусть будетъ моя сия прозба послѣдняя, когда вамъ покажетца скучно да я и прошу здѣлать изъ сымъ послѣднимъ милость, а послѣ мнѣ уже и запретѣте писмомъ васъ проситъ, то уже я такъ буду и знаты, толко бога ради сего не оставте, милость сотворите—есть дѣло богу приятное, пока движимся, толко й нашего. Харковскаго жителя, доброго человѣка и чесного, именно Игната Савича Заславскаго не оставте, батьку, здѣлайте сотникомъ, ей человѣкъ добрый и будетъ все равно, что мнѣ здѣлаете милость и то и ему, да не можно ли означить, что онъ и прежде былъ въ кошу, а я вѣчно вашимъ благодарнымъ и преданный вашъ Федоръ Квитка.

Іюня 19 дня 1789 года. Харковъ.

P. S. При самомъ запечатываніи сего писма, увѣдомился я, что живописецъ въ Харьковъ приехалъ, то я къ нему и ездилъ, онъ изъ Москвы и уже нѣсколько лѣтъ живетъ въ Харковѣ, видѣлъ я его работу тѣхъ иконъ большихъ, которые онъ списывалъ изъ присланныхъ къ Григорію Романовичу Шидловскому изъ Петербурга, — работа его отлично хороша и ничемъ подленникамъ не уступаетъ, онъ мнѣ сказалъ, что господина Лесевицкаго супруга ево договаривала на вашъ иконостасъ, и онъ обявилъ ей желаніе дѣлать за тысячу рублей, но желаетъ лучше въ натурѣ осмотрѣтъ мѣру одного оного, то надѣетца и уступитъ, и охотно къ вамъ сохлашается ехать, но изясняетца, что онъ какъ еще недавно самъ здѣлался хозяиномъ, то и небогатъ и проситъ, чтобъ пожаловали ему прогоны, то онъ поедетъ, а услыша отъ мене, что вы требовать изволите, чтобъ рѣзчикъ явился у васъ, то

онъ сказалъ, что естли де того, которого Михайло Юрьевичъ приторговалъ, неуговорю, то де надѣетця можно и другово сискать: а я совѣтую сего живописца не упускать, бо буде иконостасъ на славу, а якъ пойдетъ самъ, то вамъ донесу тогда способъ, что и весьма не дорого обойдетца. Я тогда съ нимъ буду писать о томже къ вамъ.

(Кн. дѣлъ Войск. Арх. Черном. коз. войска 55. Общ. оп. 308. Св. 17, л. 134).

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Имѣя вѣрную оказию, непреминаю васъ увѣдомитъ, что сынъ вашъ, слава Богу здоровъ [1]), ежели пришлете денегъ немного, то будетъ для него не худо, онъ же учитца хорошо; мыжъ, слава Богу, все по старому благополучны и желаемъ васъ благополучныхъ же скоро увидѣть; писалабъ и Маръя Васильевна, [2]) но теперъ дома нѣтъ. Я толко одинъ на куренѣ, въ протчемъ съ истиннымъ почтеніемъ всегда пребуду вашъ Милостиваго Государя покорнѣйшій слуга Федоръ Квитка. Іюля 10 дня 1791 году.

На оборотѣ цього листа маеться така приписка:

«Сего податель—помѣщикъ нашего округа и силно добрый человѣкъ; покорнѣйше просимъ въ его нуждѣ помогти ему, добро дѣлать— есть всегда добро, въ чемъ и надѣемся на васъ».

(Кн. Дѣл. Войск. Арх. Черном. коз. войска 26; об. оп. 126: св. 8. 90 і об.).

---

[1]) Річ іде про сина А. Головатого Олександра, який учився в Харькові і за яким доглядав Хв. Квітка. Про те, як пеклувався Хв. Квітка про сина Головатого, коли цей малим юнаком одбирав науку въ Харькові, найкраще свідчить ось цей уривок з листа сотника Юзбаша до Головатого (іюля 1791 року): «Федоръ Ивановичъ Квитка имѣетъ прямо дружеское о вашемъ сынѣ попеченіе, и въ праздничное время къ себѣ въ село Основу беретъ и экипажъ за нимъ присылаетъ, и на кажной праздникъ просилъ, чтобъ его отпускали...» (Кн. дѣлъ Войск. Арх. Черном. каз. войска 26. Общ. оп. 126, св. 8; л. 88.) *С. П.*

[2]) Жінка Хвед. Квітки.

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Писмо отъ васъ, увѣдомляющее о побѣдѣ непріятеля прошедшаго мѣсяца 28 дня я имѣлъ честь получить, за которое всепокорнѣйше благодарымъ, деньги я господину Буксгевдену [1]) всѣ уже заплотилъ за Олександра Антоновича; осмѣливаюсь васъ всепокорнѣйше проситъ сего подателя священника и нашего округа помѣщика дворянина сына Семенъ Щербина отправляетца къ вамъ стѣмъ, чтобъ принять въ Черноморскихъ войскахъ службу, вы многимъ дѣлали добро; не оставте и ему подать руку помощи; пускай и здѣсъ ваше имя славитца милостми такъ, какъ уже въ другихъ мѣстахъ; я жъ систиннимъ моимъ почтеніемъ и преданностию навсегда пребываю вашъ Милостиваго Государя покорнѣйшій слуга Федоръ Квитка. Іюля 21 дня 1791 года. Основа.

P.S. Увѣдомляю васъ, что сынъ вашъ не толко здоровъ и благополученъ, но харашо и учитця. Что я толко одинъ къ вамъ пишу, то причина тому та, что я одинъ толко на куринѣ, а протчие розъехалися и ябъ поехалъ, да не домогаю; братъ Ілия Івановичъ на сѣнокосѣ и «мертвенъ дрига», тамъ же зо всѣмъ моимъ потрохомъ», (Ibid. л. 85 і об.).

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Чрезъ господина Глинскаго ваше писмо я имѣлъ честь получить и приономъ сто пятдесятъ рублей денегъ, въ разсужденіи жъ вашего требованія, чтобъ Александру Антоновичу быть на особой квартирѣ изъ *человѣкомъ*, я о семъ съ господиномъ Буксгевденомъ, сколько возможно убѣждая его, говорилъ, но ни подъ какимъ видомъ не соглашаетца и говоритъ, что ежели Александру Антоновичу на особой квартирѣ стоять, то онъ Г. Буксгевденъ не желаетъ больше обучать сына вашего, почему я видя его

---

[1]) Буксгевденъ Густавъ Борисовичъ—учитель сина Головатого.

упрямость, которая, я думаю, больше отъ того происходитъ, что за квартиру и за человѣка болше ему денегъ не будетъ, то я и рѣшился оставить Александра Антоновича по прежнему; какъ вы обѣщаете и сами вскорѣ быть въ Харковѣ, то о семъ и его уговорилъ, чтобъ подождать вашего приезду, а тогда какъ вамы будетъ положено, останетца въ волѣ вашей, а дабы снимъ на цѣлой годъ договора[1]), то я рѣшился денги ему выдать по прежнему договору и толко лишъ денегъ выдать за треть года въ надеждѣ той, что между симъ временемъ вы самы изволите въ Харковъ приехать, чего съ радостию ожидаемъ.

А до того всеусерднѣйше вам весъ нашъ курень кланяетца и проситъ продолжать вашы ласки, а мы будемъ оние всячески заслуживать и всегда пребуду вашего милостиваго государя покорнѣйший слуга Федоръ Квитка. Октября 15 дня 1791 году. (Ibid. л. 166).

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Удостоенйе принятиемъ меня въ сотоварищество числитца въ войскѣ Черноморскомъ поставляю себѣ за особливую честь, обязанъ благодарностию я и Захару Алексѣевичу[2]) непремину и писать оную. Но все сие отношу вамъ, а потому всепокорнѣйше благодаря вамъ, равно и за всѣ оказываемыя вами намъ благосклонности непремѣнно усугублю мое къ вамъ усердие и преданность.

Дѣти ваши съ Иваномъ Алексѣевичемъ отъ насъ выехали благополучно, а хотя было Александръ Антоновичъ при отездѣ и заболѣлъ лихорадкою, но не сомнѣвайтесь; сие послѣдовало отъ невоздержанія, напался было у свою волю на виноградъ, однакожь сие прошло, хотя чрезъ то у меня также и въ домѣ преосвященнаго въ Бѣлѣгородѣ лишнее немного и прожили, о чемъ, я уповаю, Иванъ Алексѣевичъ въ приложенныхъ при семъ писмахъ пишетъ.

---

[1]) Певно пропущено слово «не ребити».—Через пропуск фраза немае ніякого смислу.

[2]) Чепіга—перший кошовий отаман Війська Чорноморського.

Препровождаю къ вамъ писмо и отъ Михайла Юриевича Лисевицкаго: въ его атестатѣ имя его не такъ поставлено было, то я осмѣлился почистить, сию смѣлость взялъ я на себя по довѣренности, яко и я войсковой старшина, за что не положите гнѣву, Михайло жъ Юріевичъ сей атестатъ при прошеніи въ намѣстническое правление представилъ, обявляя, что онъ вступилъ въ службу Черноморскую; и въ самомъ дѣлѣ, батьку, сей добрый человѣкъ, готовъ изъ женою и здѣтми переехать въ Финагорию, такъ уже и расположился, толко, батку, позволте вамъ донести объ немъ прозбу. Онъ силно добрый человѣкъ и со всѣмъ лусомъ(?) переходитъ на житло къ вамъ. Но бѣдный нещасливъ, треба ему, батку, помогты, якъ бы у васъ ему земелка да де було рыбку ловить, щобъ паршы трохи обкидаты, бо такъ приходитъ, що два правлятъ, а третому нѣчого дать, а сего ему, кромѣ васъ, батку, нѣкто не зробитъ, якъ хочется, такъ и помагайте, а вамъ Богъ поможетъ.

Та ще батку поговорѣмъ лишъ мы и о козацкой славѣ, бо слава буваетъ двояка.

Около насъ у Екатеринославскомъ намѣстничествѣ тамъ не люде живутъ, а бѣсы. партийка гайдамакъ Екатеринославскихъ, ободравшы одну помѣщицу назывались черноморцамы, а на сихъ дняхъ на одного подъ Водолагамы багатого выкупщика ночю напала партия болше сорока человѣкъ, узяли однихъ грошей 17 тысячъ, кромѣ де чого другого, а называлы себе Черноморцамы. Я зная, что сие пустое и ни на кого недумаю, якъ на Екатеринославскихъ весма распущенныхъ и развратныхъ обывателей и якъ воны теперъ Черноморцамъ приятелѣ, то нарочне такую славу будутъ дѣлать. Узятъ надобно, батку, мѣры брехню вивести и козацкую славу защититъ. Я що одъ собакъ, такъ одъ харковцовъ оборонявся, нападаютъ на меня, се говорятъ:—все вашой команды пораютця: я имъ доказывалъ, что Черноморцамъ сего здѣлать не можно, потому что они уже въ Финагории о чемъ и донесенія, какъ и имъ извѣстно, чрезъ господина Чепѣгу здѣлано, которой отъ Ея Величества і майоромъ пожалованъ, то уличаютъ меня тимъ, що они въ чупринахъ, то я принужденъ на сие сказать

такъ: Мировичъ былъ съ косою, то поетому, хто косу носитъ, то и всѣ Мировичи; такъ сему быть неможно и такъ то симъ то тимъ отгризаюсь, а треба батку, що небудъ робиты, щобъ козаки не несли безвинно поговору.

Да еще, батку, приходятъ ко мне люде дуже хорошии, просятца въ Черноморскую службу, а сие дѣлаютъ оны, ежели припомните, какъ вы изволили быть у насъ, и просился одинъ, то вы сказали: современемъ можете являтца у Квитки, ему де дастца наставленіе о семъ, то посему и приходятъ, но я не имѣя о семъ ничего, ихъ отправилъ, то о семъ прошу, якъ вы прикажете меня снабдитъ.

Жинка моя, слава Богу, здорова, въ Петербурхѣ загуляласъ О пожалованныхъ 22 сентября списокъ къ вамъ доставляю и я совсѣмъ своимъ потрохомъ свидѣтельствую вамъ и милостивой государинѣ Улянѣ Григорьевнѣ [1]) наше усерднѣйшее почтение, и скоторымъ навсегда вашъ милостиваго государя покорнѣйшій слуга Федоръ Квитка.

Октября 28 дня 1792 году Харковъ.

(Кн. дѣл. Войск. Арх. Черном. коз: войска 26. 126, 8, 433 и 439).

На цього листа Квітчиного Головатий прислав відповідь, «черновая» якої зберіглась в архиві Чорноморського війська. Ось вона:

Милостивый Государь мой Федоръ Ивановичъ!

Писмо ваше съ приложеніями я получилъ; за оказанное усердіе войскамъ, равно за изъявленную благоприятность при отъездѣ дѣтей моихъ въ Петербургъ также и за защиту справедливо предъ недоброжелателями козацкой славы приношу мою благодарность и сердечно радуюсь о благополучномъ вашемъ и всехъ домашнихъ здоровьи, увѣдомляю при томъ васъ о Михайлѣ Юрьевичѣ г-нѣ Лисовицкомъ, что я за осмотрѣниемъ на предбудущую весну на новодарованной сему войску землѣ не оставлю

[1]) Жінка Головатого.

дать ему хорошій способъ [1])... къ хозяйству знать; а касательно до казаковъ являющихся къ нему [2]) с прозбами о записаніе ихъ въ Черноморское войско, то я къ нему писалъ о записываніи являющихся изъ бывшихъ дѣйствительно запорожскихъ козаковъ угнѣтаемыхъ чрезъ разніе способы помѣщиками и не допускаемыхъ раньше поступать на службу, *но чтобъ сіе было не такъ предъ публикою гласно, а сколько можно поскрытнье* и коликое число таковыхъ записано будетъ, с показаниемъ ихъ жительства прислать ко мнѣ списокъ, а ежели являтимутся и до васъ таковие, какъ и вы въ вашемъ писмѣ писали, то равнымъ

---

[1]) Далі йдуть закреслені 2 слова, яких ніяк не можна було прочитати. С. П.

[2]) Лист Лісовицького до Головатого в цій справі остільки цікавий, що ми вважаемо потрібним подати його тут: Милостивый государь Антонъ Андрѣевичъ! Въ дополненіе писаного уже отъ меня къ вамъ писма предропровождаю и сие.

Въ разсуждение принявшей мною службы, не угодно ли вамъ милостивый Государь, поручитъ мнѣ Комисию о сыскѣ прежде бывшихъ Запорожцевъ, коихъ въ Константиноградскомъ уѣздѣ весьма довольное число, ибо въ бытность мою въ Константиноградѣ многие, узнавши обо мнѣ, приходили и сослезами просятъ о своемъ вызволении, сказывая, *што ихъ помѣщики совсѣмъ разорили, обобравши все, што они имѣли*, но я отозвался тѣмъ, што я не имѣю никакого повелѣнія; но естли вы, милостивый Государъ, препоручите мнѣ сию должность, то первое—служба моя будетъ видна въ Кошѣ, другое—(о)свободятца и люде бѣдные страждущие подъ игомъ тяжкимъ, третое—случающиеся жъ тутъ многие разбои относятця генерално на щетъ Черноморцевъ, а сие дѣлаетця отъ Екатеринославскаго намѣстничества, *ибо тамъ многие и помѣщики взялись за сей легкій хлѣбъ и подъ именемъ Черноморцевъ дѣлаютъ пакости*; яже, собравшисъ—буде отъ Коша повелѣно будетъ, могу самъ по веснѣ и доставить ихъ на назначенное мѣсто, а тѣмъ самимъ и докажу войску мою услугу. За симъ съ моимъ къ вамъ истиннымъ почитаннемъ честь имѣю пребывать Милостиваго государя вашимъ покорнимъ слугой Мих. Лесевицкой (ibid л. 447 і 450) 28 октября 1792 г. Харковъ.

Курсів мій. С. П.

образомъ, поступите съ присылкою списка козаковъ, о чемъ я къ Захарію Алексѣевичу писалъ.

Между тѣмъ покорнѣйше васъ прошу оставленную Иваномъ Алексѣевичемъ г-номъ Юзбашею мою повозку по вашей усердности приказать подчинить, и что за это издержано, изволите получить отъ имѣющаго прибыть свойственнаго моего попутчика Петра Чигринца чемъ много одолжите остающагося при пожеланіи вамъ всякаго благополучія и преданностью. Мой милостивый государь... Антонъ Головатый (Ibid. л. 436).

Высокомилостивой Г-дарь Антонъ Андреевичъ!

Вопервихъ поздровляю васъ со всѣмъ домомъ съ святою четиредесятницею, которую желаю отъ всего сердца въ ненарушимомъ здравіи и благополучіи препроводить и страстямъ христовимъ поклонитца, за симъ о себѣ осмѣливаюсъ донести, что я еще по власти всевишняго живъ и здоровъ нахожусъ и впредъ уповаю на милость Его.

Матушка, что вамъ въ писмѣ пишетъ, тому естъ такъ точно: меня полстило на то то самое, что она хоть богатого отца, но все то богатство пренебрегла, а приняла чрезъ мене христіянскую веру, съ тѣмъ, чтобъ быть мнѣ женою, я вижу, что сіе здѣлала она чрезъ меня; боюсъ Всевишнего, чтобъ меня за сіе не наказалъ, естли Её оставлю, вознамѣрился на Ей сочитатся бракомъ; прійшло мнѣ на мислъ то, что можъ за сіе меня богъ не оставитъ.

Засимъ еще вамъ скажу, что когда меня военая колегія производила въ полковые Квартермистры, то сказала равнятца мнѣ съ моими съверстниками, сверетникижъ мои и до сихъ поръ еще въ кадецкихъ чинахъ находятца, и по сему видно мнѣ до мого настоящаго чина служитъ лѣтъ десятъ, въ такомъ разѣ прошу васъ, какъ отца, пособитъ мнѣ въ семъ, я же не сискиваю болѣе средства къ моему пособию какъ только къ графу Суворову, но писатъ вамъ писмо, чтобъ принялъ меня въ свой штатъ, и

онъ точно сіе здѣлаетъ и потребуетъ меня съ полку, ибо онъ теперъ и надъ тѣми полками, кои находятся въ Полщи: и что обявляя надѣюсъ наваше пособіе, какъ на родного отца, ибо мнѣ нѣ на кого болше надежди полагатъ, какъ ни на васъ. Засимъ пожелавъ вамъ всѣхъ благъ; и остаюсъ по гробъ моей жизни вашъ высокомилостивого г-даря покорнѣйшій слуга Федоръ Квитка. (Кн. 49; об. оп. 271 св. 15 л. 5—6).

г. 17 марта 1794 г.

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Писмо ваше, при которомъ и къ Михайлу Юрьевичу вашежъ приложено, я имѣлъ честь получить, все по предписаному отъ васъ буду старатца какъ можно выполнить лучше, дай Богъ, чтобъ я въ чемъ нибудь успѣлъ удовлетворить благодѣяніямъ вашимъ по прозбамъ моимъ. Поздравляю васъ съ приездомъ къ вамъ Александра Антоновича, я отъ козака, которой привез вовну, услышалъ, что Александръ Антоновичъ приехалъ издоровъ, чрезъ тогожъ козака получилъ же я и писмо къ Михайлѣ Ивановича буту(?) затемь я великіи ваши благодѣянія и хотябъ не смѣлъ васъ болше утруждать, но благотворение другимъ бѣднымъ, я батечку имѣю, еще трудить васъ о двухъ: объ одномъ и прилагаю при семъ копию съ атестата и изъ его пашпорта, а о другомъ послѣ сего буду трудитъ какъ успѣю въ чемъ нибудь въ вашихъ приказаніяхъ и ежели будетъ милость, то и прозбы пришлю, ежели можно, то не оставте сего принять и пожаловать прислать пашпортъ, а о другомъ, о которомъ и намѣреваюсь васъ просить, всенижайше прошу увѣдомить, не обезпокаиваю ли я васъ таковыми прозбами и ежели обезпокоиваю, то прошу якъ батька здѣлать письмомъ вашимъ вовся отакыхъ дѣлахъ запретитъ писатъ, щобъ було чимъ и отговариватись, а то лихо маю, поганый обычай—не вмѣю отъ бѣдныхъ людей отговариватись, и отбиватись. Моя Марья Васильевна и всѣ мои домашніи вамъ усерднѣйше также и Александру Антоновичу кланяемся, Марья Васильевна вновь потому сама не пишетъ, что не оченъ здорова

Къ Михайлу Юриевичу пошлю нарочного съ вашимъ писмомъ я ваше писмо не скоро получилъ, а тобы уже по оному што нибудь и отвѣчалъ, я съ истиннимъ почтеніемъ и преданностию всегда имѣю честь быть вашъ Милостиваго Государя покорный слуга Федоръ Квитка.

Іюня 1 дня 1795 года Харковъ.

P.S. Сего батку Пилипа чемъ нибудь напишите, а о другомъ получа вашъ милостивый отвѣтъ буду тогда и просить.

(Кп. д. Войск. арх. 55. «Дѣло Войск. Суд. Гол—го о причисленіи въ Черноморское войско разного званія людей и просьбы о награжденіи чинами съ выдач. аттестат. за службу въ семъ войскѣ». Об. 308, св. 17, л. 79, 87).

Листъ Головатого до Хв. Квитки. (Копія з черновой).

Милостивый Государь мой Федоръ Ивановичъ!

Всерадостнѣйшимъ свѣтлаго воскресенія Христова праздникомъ поздравляя васъ съ почтенною фамиліею вашею желаю въ полномъ здравіи и благоденствіи радостно препроводить оной.

Получа приятнѣйшее ваше писмо съ прозбою харковскаго жителя Андрея Артюхова, посылаю отъпускной пашпортъ въ домъ впредь до востребованія.

А о ценахъ вина горячего докладываю Вамъ. что здѣсъ нельзя продать къ выгодѣ вашей по четыры рубля вѣдро, ибо почитая сверхъ того пошлину, какова откупщикомъ таврическимъ взымается, есть оной доволно и дешевле.

Благодаря покорно за ваше усердіе, простирающее къ моему удовольствію, прошу заказать здѣлать не шесть а двенадцать попонъ подъ моимъ вензелемъ на славу козацьку, полученіе коихъ и доставленіе ко мнѣ препоручаю живущаго въ Мерефѣ священника Щербины сыну: (порутчику Семену Щербинѣ), о чемъ и письмо мое отправте въ скорости, дабы оное тамо могло его застать, буде же онъ уехалъ сюда, то пришлите, черезъ кого заблагоразсудите.

Получилъ я по препорученности моей отъ Михаила Юрьевича планъ долженствуемому въ выстроенной мною церквѣ иконостасу очень по моему желанію, но только въ ширину и вишину превозвышаетъ мѣру, а по сему безличнаго осмотра того мастера и начинать нелзя, покорно прошу присовокупить и вашъ на сіе Богуугоднсе дѣло трудъ, пригласить того мастера чрезъ Черкаскъ въ Екатеринодаръ приехать ко мнѣ нащотъ моихъ прогоновъ въ оба пути, для снятія вернѣйшой сметы и договора со мною, на проездъ же его и спросите пожалуста отъ Его Превосходительства Федора Ивановича подорожную до рѣки Еи, и отоль по нашимъ мѣстамъ безъ прогоновъ ко мнѣ; потребуйте въ Михаилы Юрьевича билетъ, данной мною ему, а дабы онъ уговорилъ того мастера къ вамъ и ко мнѣ приехать и билетикь вамъ доставилъ. особо пишу къ нему.

Затѣмъ съ истиннѣйшимъ моимъ почтеніемъ и преданностію пребываю. Милостивый Государь мой Антонъ Головатый.

Апреля 1795 года.

(Кн. дѣл. Войск. арх. Черн. коз. войска. об. л. 308, св. 17; л. 22).

П. А. Кулишъ и „Кіевская Старина“ подъ редакціей Ѳ. Г. Лебединцева.

Вышедшая въ 1874 году „Исторія Возсоединенія Руси“ П. А. Кулиша положила пропасть между авторомъ и украинскимъ литературно-научнымъ міромъ. Поворотъ, который Кулишъ дѣлалъ въ этой книгѣ въ сторону петербургскаго правительства, а затѣмъ послѣдовавшій далѣе поворотъ въ сторону Польши были такъ странны, такъ мало объяснимы для современниковъ на почвѣ чистой идейности, что писателя, имѣвшаго большія заслуги передъ родиною, стали обвинять въ побужденіяхъ личнаго характера. Возникли столь упорные слухи о качествѣ неожиданной эволюціи Кулиша, что даже такой корректный и осторожный писатель, какъ А. Н. Пыпинъ, еще при жизни автора „Записокъ о Южной Руси“ сдѣлалъ намекъ по этому поводу весьма недвусмысленнаго характера: „Въ послѣднія десятилѣтія,—писалъ Пыпинъ,—въ его идеяхъ стали совершаться такіе крупные и на литературной почвѣ трудно объяснимые повороты, что становится невозможнымъ представить его дѣятельность съ какимъ-нибудь цѣльнымъ характеромъ“ [1])

Вполнѣ понятно при этомъ, что въ обществѣ, гдѣ не было призрака свободы печати, и гдѣ о самыхъ невинныхъ вещахъ часто приходилось говорить втихомолку, передставлялась полная

[1]) Исторія русской этнографіи, III, 189.

возможность развитія всякихъ слуховъ насчетъ свойства перемѣны въ мысляхъ Кулиша. Когда люди вступали въ общественную жизнь крадучись, трудно было иной разъ опредѣлить, кто и куда направляетъ свои шаги, и поле для подозрѣній открывалось вольное. Такъ должно было быть и съ Кулишомъ. Во всякомъ случаѣ, пока фактически не доказаны тѣ обвиненія Кулиша въ общественной непорядочности, какъ напр., будто Кулишъ предлагалъ свои услуги министерству внутреннихъ дѣлъ, мы предпочитаемъ думать о покойномъ писателѣ скорѣе лучшее, чѣмъ худшее, и потому наравнѣ со своими соображеніями склоняемся къ предположенію, которое высказалъ о Кулишѣ Пыпинъ.

Пыпинъ думалъ въ цитированной нами книгѣ, что политико-національная неустойчивость Кулиша заключалась во всемъ его духовномъ складѣ. Кулишъ не былъ ученымъ, для котораго истина, какова она ни есть, разъ она доказана, должна быть неизмѣнна; онъ былъ диллетантъ-романтикъ 30-хъ 40-хъ годовъ. Романтизмъ могъ внушать великую любовь къ народности, но въ то же время могъ допускать такіе налеты на своей идейной поверхности, которые стояли въ противорѣчіи съ самою сущностью любви къ народности. Это было тѣмъ болѣе возможно, если сама личность не отличалась большою устойчивостью. А такимъ намъ представляется Кулишъ.

Это былъ честолюбивый эгоистъ, поставившій себя средоточіемъ всей своей жизни. Данный типъ встрѣчается довольно часто. Такіе люди въ душѣ презираютъ всѣхъ окружающихъ, хотя сами не сознаютъ за собою на это права: они склонны ко лжи и способны говорить совершенно не то, что думаютъ. Если подобный человѣкъ дѣйствуетъ въ сферѣ обыденной жизни, онъ ставитъ себѣ опредѣленную цѣль достигнуть извѣстнаго служебнаго или общественнаго положенія и достигаетъ этого всѣми средствами, какія найдутся въ его распоряженіи. Нельзя смѣшивать честолюбивыхъ эгоистовъ съ карьеристами. Карьеристъ также идетъ къ опредѣленной цѣли, но съ сознаніемъ своей силы, на которую и опирается въ своихъ дѣйствіяхъ. Карьеристъ можетъ достигнуть высшихъ для себя благъ и остаться честнымъ человѣкомъ; чес-

толюбивый эгоистъ ничѣмъ не брезгуетъ и за честностью не гоняется. Онъ можетъ сегодня же поклониться тому, что вчера топталъ въ грязь. Если подобный человѣкъ дѣйствуетъ въ обыденной жизни, его честолюбивыя стремленія и вся его „политика“ бываютъ ясны для всѣхъ знающихъ его, и отъ него слѣдуетъ сторониться, такъ какъ такой человѣкъ можетъ причинить много непріятностей и даже зла. Но если честолюбивый эгоистъ дѣйствуетъ въ сферѣ умственной жизни, тутъ его разгадать трудно, и только рѣзкіе шаги его могутъ показать истинную подоплеку подобнаго дѣятеля. Въ умственной сферѣ такой человѣкъ ставитъ себѣ болѣе широкія задачи: быть знаменитымъ, быть пророкомъ, владѣть умами современниковъ. Онъ всегда ищетъ подходящаго момента, который можетъ его выдвинуть, и, стараясь уловить такой моментъ, способенъ быстро перемѣнить свою прежнюю позицію. Все это дѣлается вполнѣ сознательно, но, можетъ быть, не всегда достаточно обдуманно, поспѣшно. Но нельзя думать, что у честолюбивыхъ эгоистовъ, дѣйствующихъ въ высшей, интеллектуальной области жизни, нѣтъ никакихъ убѣжденій. Какъ у людей мыслящихъ, у нихъ есть извѣстное положительное идейное сознаніе, которое никогда не умираетъ въ нихъ, но которому они не придаютъ никакой цѣнности. Поэтому писатель или ученый типа честолюбивыхъ эгоистовъ, когда лжетъ, отлично сознаетъ это, но тутъ же старается выгородить себя.

Честолюбивымъ эгоистомъ намъ всегда представлялся Гоголь, несмотря на всю любовь, которую мы питаемъ къ геніальному юмористу. Какъ ни обидно сознавать въ великомъ писателѣ такой несовершенный характеръ, тѣмъ не менѣе надо признать, что многое въ его художественномъ творчествѣ стоитъ въ зависимости отъ этого характера. Человѣкомъ такого же склада намъ представляется и Кулишъ, но онъ не былъ геніаленъ и не создалъ ничего великаго, и потому повороты фронта, которые онъ продѣлывалъ такъ часто, затмѣвали собою его прежнюю полезную научную и литературную дѣятельность. Мы нарисовали характеръ честолюбиваго эгоиста, какъ онъ намъ встрѣчался въ жизни, какъ онъ понимаемъ нами сообразно съ извѣстными фактами изъ жиз-

ни Гоголя. И по отношенію къ Кулишу мы находимъ подтвержденіе нашему описанію во мнѣніи человѣка, знавшаго его дружески близко и очень долго, его научнаго и нѣкогда идейнаго соратника—Н. И. Костомарова.

Въ одномъ изъ своихъ писемъ къ первому редактору покойной „Кіевской Старины“ Ѳеофану Гавриловичу Лебединцеву Костомаровъ говоритъ о Кулишѣ по поводу статьи о немъ въ „Новомъ Времени“ и характеризуетъ своего невѣрнаго друга: „Я прочиталъ въ „Новомъ Времени“ о Кулишѣ и въ недоумѣніи, кто перещеголялъ кого въ подлости: Кулишъ или С.....? Кулишъ разыгрываетъ въ миніатюрѣ Мазепу; наплевавши на родную украинскую рѣчь и обмазавши грязью Шевченка, онъ заискивалъ у москалей, думалъ—ему отъ нихъ соболи придутъ, какъ говорили старые гетманы,—а какъ увидалъ, что тамъ его не очень—то высоко цѣнятъ, ударился въ другую сторону и подлаживается къ полякамъ!... Зная Кулиша, какъ рѣдкій его зналъ, въ теченіи лѣтъ тридцати слишкомъ, я скажу, что это человѣкъ съ необузданнымъ самолюбіемъ; ему хочется быть чѣмъ-то необыкновеннымъ, быть силою, духовнымъ могуществомъ. И къ досадѣ его ни у своихъ малороссовъ, ни у москалей (великороссовъ) не получилъ онъ за собой признанія такой власти, какой ему хочется. Съ досады, какъ Геростратъ, онъ пытается зажечь храмъ народной славы подъ гулъ вражескихъ рукоплесканій. Но эти рукоплесканія скоро умолкнутъ. Поляки, вѣрные ихъ всегдашнимъ обычаямъ, ихъ натурѣ легкомысленной, отвернуться отъ него, можетъ быть еще и облаютъ, и тогда бѣдный Пантелеймонъ останется ни въ сихъ, ни въ тыхъ, на посміхъ и своимъ и чужимъ!“

«Прочитавши «Діло» и «Крашанку» я, можетъ быть, выступлю противъ Кулиша, съ тѣмъ, чтобы показать свѣту: що воно есть таке за звір!» [1])

---

[1]) Письмо отъ 18 апрѣля 1882 года.

Исполненіемъ даннаго намѣренія была статья Костомарова: «П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность» въ февральской книжкѣ «Кіевской Старины» за 1883 годъ.

Характеристика Кулиша, сдѣланная Костомаровымъ, мѣтко очерчиваетъ писателя и совершенно подтверждаетъ наше мнѣніе о его личности.

Съ цѣлью присоединить къ нравственному портрету Кулиша, хотя мелкую, но отвѣчающую дѣйствительности черту его характера мы приведемъ два письма Кулиша къ Ѳ. Г. Лебединцеву, какъ редактору «Кіевской Старины», относящіяся къ 1885 году.

Раздѣлялъ ли самъ Лебединцевъ рѣзкое отношеніе къ Кулишу, которое явилось въ литературныхъ кругахъ послѣ выхода его «Исторіи Возсоединенія Руси», или только желая свободы мнѣній, допускалъ говорить въ «Кіевской Старинѣ» что угодно, хотя, надо замѣтить, онъ былъ редакторомъ самовластнымъ, какъ свидѣтельствуютъ многія сохранившіяся письма сотрудниковъ журнала, но только въ «Кіевской Старинѣ» время отъ времени въ статьяхъ различныхъ авторовъ стали появляться полемическіе выпады противъ Кулиша, иногда весьма рѣзкаго свойства.

Однимъ изъ первыхъ и наиболѣе полемическихъ выступленій противъ литературной дѣятельности Кулиша была статья Н. П. въ іюньскомъ номерѣ перваго (1882) года изданія журнала. Статья Н. П. представляетъ рецензію на двѣ книжки Кулиша, вышедшія во Львовѣ въ томъ же году, а именно—на «Хуторну поэзію» и «Крашанку». Всѣ научныя построенія Кулиша были названы рецензентомъ «историко-соціологическими абсурдами». При этомъ статья заключала не только разборъ этихъ «абсурдовъ», но также нѣкоторые намеки и прямо-таки обвиненія въ литературной непорядочности автора книжекъ. Такъ Н. П. бросалъ Кулишу слѣдующее тяжелое для украинскаго писателя обвиненіе: «Кулишъ даетъ понять читателю, что цензурныя стѣсненія послѣдняго времени были причиною удаленія его изъ Россіи за границу, въ Галицію, хотя мы замѣтимъ, что никто не мѣшалъ ему писать и печатать здѣсь свою пресловутую «Исторію Возсоединенія Руси» и почти одновременно предлагать сво-

имъ землякамъ перелицовать эту «Исторію» въ ихъ пользу, подъ условіемъ уплаты ему по 100 руб. с. за каждый печатный листъ». Далѣе опять слѣдовали прозрачные намеки на литературную продажность Кулиша: «Каждая изъ метаморфозъ г. Кулиша, каждое изъ его крайнихъ мнѣній имѣютъ свои зачатки во всей предыдущей его литературной дѣятельности и періодически выступаютъ наружу, съ большею или меньшею силою, подъ вліяніемъ перемѣны вѣтра и даже мѣстожительства».

Въ томъ же году нападки на Кулиша встрѣчаются въ августовской [1]) и въ сентябрьской книжкахъ «Кіевской Старины», гдѣ была помѣщена статья Ив. Новицкаго: «По поводу народной пѣсни о взятіи Торческа или же Азова». Авторъ довольно тонко и не безъ остроумія назвалъ Кулиша глупцомъ: «На слова г. Кулиша, — говоритъ Новицкій, — изслѣдующаго факты всегда не иначе, какъ подъ угломъ зрѣнія извѣстной тенденціи, несовсѣмъ удачно ссылаясь при томъ же на слова Пушкина, что «только глупецъ не перемѣняетъ никогда своихъ убѣжденій», полагаться далеко не всегда можно.

Костомаровъ въ упомянутой статьѣ: «П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность» также не безъ рѣзкости предупреждалъ Кулиша отъ его недостойныхъ увлеченій: «Если писатель, — говоритъ онъ, — пріобрѣвъ довѣріе къ себѣ своихъ читателей, вздумаетъ возвѣщать имъ совершенно противное тому, что они прежде привыкли слышать отъ него, и все это дѣлаться будетъ съ гордымъ самомнѣніемъ, что читатели его глупцы, которымъ можно что угодно выставить за правду, и они по прежней привычкѣ станутъ и этому вѣрить, то онъ можетъ быть жестоко наказанъ за свою гордыню: исчезнетъ прежнее къ нему довѣріе, испарится любовь къ нему, и вмѣсто прежнихъ похвалъ и восторговъ посыплется на него рядъ упрековъ и презрительныхъ насмѣшекъ, а то еще и хуже,—его забудутъ, на него не станутъ обращать никакого вниманія».

---

[1]) А. К—скій: «Кобзарь Остапъ Вересай».

Неблагосклонное, но вполнѣ корректное замѣчаніе по поводу «Исторіи Возсоединенія Руси» сдѣлалъ также Ф. Николайчикъ въ статьѣ: «Первыя козацкія движенія въ Рѣчи Посполитой» въ мартовскомъ номерѣ 1884 года.

Понятно, что вся эта полемика, переходившая иной разъ литературные предѣлы, должна была раздражать Кулиша, такъ какъ лица его характера, какъ мы понимаемъ его, если и не отличаются особенною щепетильностью, то боятся, видя неудачу во мнѣніяхъ о себѣ окружающихъ. При томъ же Кулишу въ это время было больше шестидесяти лѣтъ: въ этомъ возрастѣ, естественно, сила внутренняго сопротивленія слабѣетъ въ человѣкѣ. Но Кулишъ ни словомъ не обмолвился на нападки «Кіевской Старины», пока въ іюльской книжкѣ журнала за 1885 годъ не появилась маленькая замѣтка: «Случай изъ жизни Костомарова», подписанная буквою N. Замѣтка появилась по поводу воспоминаній Кулиша о Костомаровѣ, напечатанныхъ въ томъ же году въ журналѣ «Новь» (№ 13). Въ этой замѣткѣ N. передаетъ, что Кулишъ, «по признанію яко бы скончавшагося историка, великій человѣкъ», встрѣтился какъ-то съ Костомаровымъ въ Императорской Публичной Библіотекѣ вскорѣ послѣ выхода въ свѣтъ злосчастной «Исторіи Возсоединенія Руси». Оба писателя давно не видѣлись, и Кулишъ поцѣловался съ Костомаровымъ, думая, очевидно, при этомъ, что послѣдній не читалъ его книги, въ которой были рѣзкія выходки противъ историка. Но Костомаровъ сказалъ на это: «Лобзаніемъ ли, отче Пантелеймоніе, предаешь сына человѣческаго»?—«Кулишъ, продолжаетъ далѣе N., по разсказу Костомарова, постарался тотчасъ же ступеваться. Незабвенный нашъ историкъ передавалъ мнѣ этотъ маленькій эпизодъ изъ своей жизни съ игривымъ описаніемъ подробностей, обстановки и, передавая, онъ обыкновенно хохоталъ до упаду».

Это выставленіе въ смѣшномъ видѣ, и при томъ яко-бы со стороны бывшаго друга, переполнило чашу терпѣнія Кулиша, и онъ, даже не разузнавъ хорошенько, какъ зовутъ редактора «Кіевской Старины», пишетъ ему слѣдующее письмо, въ кото-

ромъ видно плохо сдерживаемое раздраженіе и слабо скрываемое презрѣніе и къ самому редактору, и къ своимъ врагамъ.

Милостивый Государь Ѳеофанъ Григоріевичъ.

Въ Вашемъ прекрасномъ журналѣ попадаются выдумки относительно моей личности, показывающія, что Вы знаете меня только издали. Напримѣръ Петровъ, истощивъ свое остроуміе въ оскорбительныхъ для честнаго писателя намекахъ, пишетъ, будто бы я предлагалъ землякамъ переложить «Исторію Возсоединенія Руси» на малорусскій языкъ, если они заплатятъ мнѣ по 100 р. съ печатнаго листа. Лучше бъ онъ объяснилъ публикѣ, почему онъ, при жизни автора, напечаталъ въ своей книгѣ неизданное его стихотвореніе, или почему Чалый обнародовалъ въ своемъ сочиненіи письма мои и моей жены, или почему Ильницкій утаилъ мои рукописи и отправилъ въ Женеву къ Драгоманову? Это былъ бы интересный соціалогическій этюдъ.

Въ подражаніе Петрову, нѣкто N, пользуясь Вашимъ довѣріемъ, сдѣлалъ «Кіевскую Старину» органомъ самой гнусной клеветы. Позвольте надѣяться, что Вы не откажетесь напечатать прилагаемое опроверженіе, въ видахъ излеченія нашей [1]) украинской братіи отъ іезуитства, которое оно ненавидитъ и которому однакожъ часто, въ своемъ ослѣпленіи псевдопатріотизмомъ, подражаетъ.

Примите, Милостивый Государь, увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи П. Кулишъ. 1885, іюля 27. Борзна.

Отвѣтъ Кулиша на замѣтку N подъ заглавіемъ: „Брошенный изъ-за угла камень“ былъ помѣщенъ въ сентябрьской книжкѣ того же года. Кулишъ указываетъ на то, что онъ самъ послалъ къ Костомарову свою книгу, и владѣющіе библіотекою покойнаго историка могутъ видѣть на книгѣ надпись автора, указы-

---

[1]) Послѣ этого слова стоитъ въ письмѣ зачеркнутое слово: пишущей.

ваетъ на какое-то свое письмо къ Костомарову и на тѣхъ общихъ знакомыхъ, у которыхъ Костомаровъ вмѣстѣ съ нимъ бывалъ по дружески въ гостяхъ, хотя и не называетъ ихъ имена. Все это должно, по мнѣнію Кулиша, доказывать, что Костомаровъ всегда хорошо относился къ нему. Доказательства слишкомъ слабыя и притянутыя къ дѣлу не безъ усилія. Его воспоминанія о Кулишѣ, гдѣ въ широкой степени сказалось честолюбіе автора, произвели совсѣмъ не тотъ эффектъ, какого ожидалъ Кулишъ, и увидѣвши неудачу, онъ хотѣлъ какъ-нибудь выгородить себя, не имѣя болѣе серьозныхъ подтвержденій дружбы съ Костомаровымъ въ послѣднее время жизни историка. Легковѣсность этихъ подтвержденій ясна, а мы при томъ знаемъ мнѣніе Костомарова о Кулишѣ, и поэтому въ данномъ случаѣ опроверженіе послѣдняго совершенно не рѣшаетъ дѣла. Такъ и Гоголь, потерпѣвъ неудачу со своими «Выбранными мѣстами изъ переписки съ друзьями», на которыя онъ возлагалъ много честолюбивыхъ надеждъ, силился оправдаться передъ Бѣлинскимъ и такъ-же неудачно.

На Лебединцева жалоба Кулиша произвела, очевидно, непріятное впечатлѣніе. Ему не хотѣлось возбуждать въ комъ-либо враждебное чувство къ своему журналу и, желая какъ-либо загладить полемическія выступленія сотрудниковъ, Лебединцевъ посылаетъ Кулишу весь комплектъ номеровъ «Кіевской Старины». На это послѣдовало новое примирительное письмо Кулиша къ Лебединцеву.

Милостивый Государь Ѳеофанъ Григоріевичъ,

Вы прислали намъ ни за то, ни за се полный экземпляръ «Кіевской Старины», содержащій въ себѣ много весьма для насъ [1]) интереснаго (о позорномъ для русской прессы по отношенію ко

---

[1]) Кулишъ имѣетъ въ виду себя и свою жену Анну Михайловну Кулишъ, извѣстную въ литературѣ подъ псевдонимомъ Ганны Барвинокъ.

мнѣ умалчиваю). Не хочу быть у Васъ въ долгу, и посылаю Вамъ драгоцѣнный документъ—копію съ неизвѣстной еще автобіографіи Шевченка, для помѣщенія въ Вашемъ журналѣ.

Примите увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи П. Кулишъ.

1885, сент. 10. Х. Мотроновка.

Вниманіе Лебединцева, какъ видимъ, пріятно подѣйствовало на Кулиша, и онъ, перемѣнивъ гнѣвъ на милость по отношенію къ нему, посылаетъ ему «драгоцѣнный документъ» — автобіографію того самаго Шевченка, котораго онъ, по выраженію Костомарова, «обмазалъ грязью, поэзію котораго въ «Исторіи Возсоединенія Руси» назвалъ «пьяною музою». Эта «Автобіографія Т. Гр. Шевченка», писанная для «Народнаго Чтенія», была помѣщена въ ноябрьской книжкѣ 1885 года. Этимъ былъ исчерпанъ возникшій инцидентъ вслѣдствіе неудовольствія Кулиша на «Кіевскую Старину», редакторъ которой Ѳ. Г. Лебединцевъ своею предупредительностью сумѣлъ смягчить неблагопріятное впечатлѣніе, произведенное журналомъ въ старомъ писателѣ.

Владиміръ Даниловъ.

Історічні зразки українського літературного єднання.

Не раз можно було почути нарікання, жалі і скаргу на те, що українці йдуть в розтіч та в суперечки і через те зменьшають свої і без того надто слабі сили. Здається, що з найбільшою гарячністю нарікав небіжчик Кониський; далі в останні часи подібна струнка бренить в деяких полемичних статьях д. М. Грушевського і д. Грінченка. Як Кониський, так і дехто з новійших письменників, брак єднання, звичайно, злучали з загальним оспальством і недбалостью українського суспільства. Ось-як писав колись Кониський: «Зауважте на відносини публіки до українського письменника»: яке б нещастя не впало на його, нехай він пропадає з голода, холода—публіці про те байдуже! На доказ згадаймо сумні факти з життя Кузьменка, Кулика, Свідницького, Новицького і т. і. і т. і. Чи хто підтримав хоч би морально в тяжку годину життя? Така байдужість, одпаче, не таке ще велике лихо як ростіч і спильне саможерство між письменниками: придавить яке нещастя письменника, сторонній чоловік пройде повз його мовчки, а йтиме свій брат письменник, так ще і притисне... Українським письменникам бракує перш за все спокійної теплої хати, супротилежної тому спокою і теплу, на яке багата тюрма! Здається цього самого досить на те, щоб між нами, не було пекельної ростічі і спільного самопоїдання. А від цього нічья повага не поменшала» [1])...

[1]) «Зоря» 1893, 314.

Як дивитись на ці жалі та скарги? чи здатись на віру, чи сумлівавись в їх грунтовності? Яка індівідуальна в них підвалина. Багато питаннів вирина за всіми ціми думками і розібратись в них докладно далеко не так легко, як то здається з першого на них погляда. Життя людське має чимало заплутаних клубків, і такі питання з їх числа.

Відома річ, що ступінь загальної суспільної освіченості і гражданського самопізнання має тут велику вагу, і те, зза чого так журяться де-які українські письменники, є в значній мірі відгук загальних тяжких обставин життя. Досить згадати, як плакався колись на публіку і письменників геніальний Пушкин, як пізнійш шукав прихильного читача другий славнозвістний російський письменник—Салтиков. Де ти, читаче, озовися? гукав він на кінці свого трудовницького життя. Добре відомо, як колись ворогували Тургенєв і Достоєвський, Тургенєв і Некрасов, як Буренін поїдом їв безсчасного, хворого Надсона, скільки посвисту і зневаги бачив мягкий Тургенєв,—коли все це згадати, то великоруське письменське саможерство чого доброго переваже і покриє собою саможерство письменників українських.

Нічого таїти, водиться і за українцями цей грішок. Щоб не путаться дуже в примірах, обмежуемось тільки двома, з двох противолежних кінців України. Сумно здавалось, наприклад. читати гострі напади на професора Огоновського в кінці його життя. Людина, очевидячки, мнягка, освічена, з чималими науковыми послугами, Огоновський ледве-ледве боронив себе од таких нападів, де його крутили на всі боки, зачипаючи навіть його наукову чесність, і все-ж після його —щоб тамні казати—зосталось досить користних наукових праць про українську мову і письменність. Або в цім році вийшла книжечка поезій Христі Алчевської, людини ще зовсім молодої, талановитої і з добрими почуттями. Хоч її поетичний скарб не дуже багатий, але в йому є чимало добрих перлин, а в невеличкій українській критичній літературі вже зганьбили книжечку в лоск, як нікчемну, зовсім не розбіраючи, де пшениця і де кукіль, і німало не турбуючись про те, щоб допомогти молодій людині в поліпшенню її сімпатичного дарування.

Мимохідь і образливо було тільки кинуто, що її вірші «кострюбаті», «чудненькі», що в політичних темах «вступні статьї в газетах» кращі, та і годі; але є в її віршах справжна поезія, є живе співчуття природі, зустрічаються вирази палкого серця; про це ні словечка. Хиба така прикра відозва надасть письменникові любови до рідного слова? хиба вона науче його чому-небудь користному? Невже українська словесність так багата, що тепер подавай тільки Шевченка, а усякого не Шевченка зараз геть в потилицю.

А так, старій і молодій людині, одному після довгих наукових праць в кінці життя, другій — на зорі життя і на перших кроках поетичної творчості прийшлось довідатись українського літературнаго «саможерства», як казав Кониський.

Але вже Кониський казав, що «він знав де-що краще, якісь то факти супротилежних відносин»—цеб то прихильних і взаємно обовязкових. На жаль, він не вказав ні одного такого факта, а тільки мимохідь висловився, що такі факти «поодинокі», що то «роскішні квітки серед густого бурьяна». Добра назва для добрих відносин.

І ось мені прийшла охота зібрать декілька таких гарних квіточків, сподіваючись, що, може факти цього роду не так вже «поодинокі», що поодиноким не зостанеться цей початок маленького збірничка пахучих квіток літературного життя, і підуть додатки не тільки на папері та в дрюку, але в самім житті, в побільшенні протилежних саможерству відносин.

В XVI і ще більше в XVII віках українські письменники вже гуртувались докупи. Здається, що в XVI в. вони більш придержувались брацтв і в них танули. В старих актах південної Русі-Украіни є свідоцтво про часті і меткі літературно-наукові зносини головних українських брацтв і схованних за ними письменників, найбільше для підбора книг і др. письменних доказів вартости православія і усіх злучених з ним в ті часи релігіозно-національних питаннів.

В XVII в., коли брацтва підупали, письменники гуртуються в невеличкі товариства і міцно піддержують один другого в тим

же напрямі религіозно-політичної літературної полемики. Головні наукові і літературні дїячи второї половини XVII віка — Лазарь Баранович, Іоанникий Галятовський, Иннокентій Гизель, Теодосій Софонович, Дмитро Туптало і Степан Яворський, з додатком білорусса Семена Полоцького, шли поруч, часто обмінювались листами і щиро допомогали один другому в наукових і літературних працях то радою, то книжками. Їх єднала спільна для них кієво-могилянська школа, спільні інтереси, а де-котрих— спочуття єдиного національного походження.

Взагалі літературне і наукове взаємне підтримання здавалось українським письменникам того часу дуже потрібним і користним, і вони дуже поривались до нього, особливо Лазарь Баранович. «Никогда—так він писав в 1669 р. Ин. Гизелю—не стыдился я отдавать свои сочиненія на судъ умовъ высшихъ и, начиная съ главы, отъ вашей пречестности, покорнѣйше прошу всѣхъ кіевскихъ отцовъ игуменовъ соблаговолить на досугѣ пересмотрѣть тетралки съ моими виршами (річ йде про «Lutnia Apollinowa»)... Если, по усмотрѣнію вашему, угодно будетъ что-либо выбросить, то я охотно готовъ повиноваться и очень буду благодаренъ за ваше предостереженіе».

В другий раз, коли Баранович підготовляв полемичну працю проти католиків, т. зв. «Nowa miara», в 1671 р. він писав Гизелю: «Мнѣ бы хотѣлось соображаться съ вами и отъ васъ, не краснѣя, поучаться. Лучше жъ намъ поправить свои труды тихонько между собою, нежели возьмутъ ихъ на зубы, а потому нужно ихъ хорошо выточить, такъ чтобы было, чѣмъ заняться, когда начнуть грызть; нужно такую имъ приготовить костку, чтобы имъ въ горлѣ стала» [1]).

Професор Максимович, коли Шевченко був ще живий, зьявляв йому свою щиру прихильність і бажав його літературної допомоги. Посилаючи в 1857 р. свій переклад «Слова о Полку Игоревѣ» він писав йому ось-що: «На половину здається гар-

[1]) Л. Барановичъ, Письма, 75, 156.

ненький, де що вже і сам полагодив, а що тобі не сподобається будь ласкав, напиши мені, коли буде досужно...» Опісля Максимович справив той переклад і надрюковав його р. 1859 в Москві в своїм збірнику «Украінець».

Трохи пізнійш, в 1858 р., коли Шевченко був в Москві, Максимович писав йому: «Посилаю тобі Жабомишодраківку — тії гекзаметри Думитрашкові, що я казав тобі, та ще і мої псалми. Будь ласков, подивися на ці псалми пильненько, і що в їх не доладу, одміть мені все до посліднього словця, З твоєї поради може і зможеться мені справити так, щоб і в люде не сором було показаться коли-небудь». Псалми, переложені українською мовою, були надрюковани Максимовичем в Москві р. 1859, числом 29 псалмів [1]).

Щоголів теж трохи користувався тим, що йому раяли його харьківські земляки і до котрих він инколи звертавсь. Згадую, що, по моїй раді, він скористував гарненьку нарідну байку про віщу бандуру в «Lud ukrainsky» Марцинковського-Новосельского. Треба зазначить, що небіжчик був людиной упертой і далеко не завжди згожувався з своїми приятелями. Перегледивши раз його рукопись збірника «Ворскло», я раяв одкинути де-які неладні вірші, напр. «До бурсаків», а в других повикидать де-які кінці, останні куплети, котрі вузькими морализаціями тільки шкодять доброму змісту, або яскравим штучним образом, але Щоголів думав своє і сливе нічого не викидав. Тутечки брала верх його неслухьяна стареча натура, а иноді його, нажаль, реакціонні погляди. В цій талановитій людині якось цікаво уживались щирий украінолюбець і знавець української мови і... завзятий читач і прихильник «Московскихъ Вѣдомостей».

Відома річ, що і сучасні письменники, а ще більш ті, нажаль дуже нечисленні вчені, які звертають увагу на Україну і украінознавство, тягнуться до єднання, та тільки старі форми особистих або личних приятельских товариств вже не можуть вдо-

[1]) Огоновський, Ист. литер. рук. в Зорі 1893, 236.

вольнять, хоч—само собою розуміється—що і ці форми дуже користні. Не маючи кращих, треба і їх міцно держатись і пильновать про їх розвиток. Як би там ні було і ні бувало, а гуртова справа, на грунті взаємного поваження і товариського підтриманья, завжди матиме велику вагу.

Але треба, і дуже треба, щоб обік з ціми приятельскими товариствами, без перешкод йшли і розвивались товариства суспільні, на грунті загальних краєвих потреб, напр. «Просвіти», з таким формальним устроєм, де не треба ні особистої приязні, ні особистої знайомости. Для розвитка таких товариств треба користуватись міцно ствердженими грунтовними законами громадянського упорядкування, а доки їх нема, особисті приязні товариства мають вагу, наче поодинокі віконця в сумних камьяних мурах.

Проф. **М. Сумцов.**

Памяти М. О. Маркович (Марко-Вовчок).

Газети подали звістку од 31 іюля, що на Кавказі померла відома українська письменниця Марія Олександровна Маркович (по другому чоловікові—Лобач), що придбала собі голосну славу в нашій літературі під псевдонімом Марко Вовчок [1]). Її «Народні оповідання» знає кожний освічений українець, а колись читала їх і російська публіка в перекладах, що появлялись окремими книжками і друковались по часописях. І поруч з широкою популярністю творів, особа їх автора багато останніх років зоставалась в тіні і тепер на стільки призабулась громадянством, що мало хто й знав, що Марко Вовчок ще живе; вістка про її смерть прозвучала наче якийсь анахронізм, пригадала щось давне, забуте. Яко письменниця, покійна Марія Олександровна придбала собі славу тільки своїми українськими творами; що ж до російських, яких вона написала значно більше, то вони й у свій час не мали великого успіху, а тепер їх і зовсім призабули. В цьому російські твори Марка Вовчка поділили долю російських писань Гребінки, Куліша та ин. українських письменників, що виступали одночасно й у російській літературі. Той факт, що покійна, будучи з роду росіянкою, вирісши в Орловщині й живучи на Вкраіні тільки на протязі шости років, та й то все по городах, змогла написати оповідання з надзвичайно докладним знанням життя українського селянина, тонким розумінням його психології, і—що найважніще—щиро народньою мовою, здавна інтригував

[1]) З листа, якого тільки-що ми одібрали од її чоловіка, дознаємось, що М. О. Маркович померла 28 іюля на дачі, біля Нальчика (Терськ. Обл.) після 7 місяців тяжкої хороби—невроз сердця. *Ред.*

земляків; багатьох наводило на сумнів те, що Мар. Ол. писала по українськи тільки до того часу, як жила з своїм чоловіком, відомим українським етнографом і кирило-мефодіевським братчиком, Опанасом Васильовичем Марковичем, а як покинула його, то перейшла на писання виключно російською мовою. Все це нахиляло до думки, що в українському писанні Мар. Ол. брав близьку співучасть Опанас Вас. Автор біографії Опан. Вас., д. М. З., признає навіть, що Мар. Ол. була всього тільки співробітником свого чоловіка, і що його, а не її, треба вважати за автора «Народніх оповідань» [1]). Опанас Вас. до кінця свого віку не роскрив таємничого псевдоніму, і сподівались, що може таки роскриє його Марія Олександровна; але й вона зійшла в могилу, унесши туда свою літературну тайну. Як би там ні було, авторство «Народ. оповід». треба признати подвійним—Марії Олександровни та її дружини.

Марія Олександровна Велінська (дівоча фамілія письменниці) походила з дворянської російської родини, скінчила дівочий інститут і жила в своїх родичів в Орлі. Сюди в кінці 1847 року було заслано під догляд губернатора за приналежність до кирило-мефодіевського братства молодого студента київського університета Опанаса Васильовича Марковича, а щоб доглядати було зручніш, його зроблено помічником правителя канцелярії губернатора. Палкий український патріот, щирий демократ, Маркович був красунь із себе, співав чудовим оксамітним баритоном і в товаристві відзначався самим веселим гумором. Не диво, що він сподобався красуні—Марії Велінській, і вона пішла за його заміж. В 1851 році Маркович покинув службу в канцелярії губернатора і в грудні того ж року був уже в Чернигові, де здобув посаду коректора «Черниг. губ. Вѣдом». Не довго прожили Марковичі в Чернигові; в 1853 році Опан. Вас. служить у Київі, а через рік у Немирові. Служба все припадала йому не до смаку, і він не міг вжитись на ній. В 1857 році в Пе-

[1]) М. З. Афанасій Васильевичъ Марковичъ. Черн. 1896, ст. 12.

тербурзі появилась книжка українською мовою «Народні Оповідання», видана Кулішем з його передмовою, а в Москві того ж таки року вийшли «Разсказы изъ народнаго русскаго быта», обидві книжки під псевдонімом «Марко Вовчок». «Народні Оповідання» звернули на себе загальну увагу. Українська критика в особі Куліша зустріла їх з ентузіязмом. Автор, як кажуть, влучив момент. Саме тоді, після кримської війни, прокинувся в громадянстві вільнолюбний рух і в повітрі вже почувалась близькість великої селянської реформи. Талановито написані оповідання з кріпацького життя саме відповідали настрієві й інтересу громадянства. Як кажуть сучасники, ні одна українська книжка не росходилась так, як оповідання Марка Вовчка. З великою похвалою відізвалась про «Народні Оповідання» і російська критика. Добролюбов присвятив їм широку статю в «Современникѣ», а Тургенєв переклав оповідання на російську мову. Цей переклад зробив на російську публіку враження, подібне до того, якеробив в своїм часі знаменитий роман Бічер-Стоу. Автором оповідань усі зацікавились.

Вихід «Народніх Оповідань» зробив перелом у житті Марковичів. Автором їх признавалась Марія Ол., і слава її почала рости дуже швидко. 1858 року Марковичі з малим сином Богдасем поїхали до Петербурга. По дорозі гостювали в брата Опанаса Вас. у Чернигівщині. Інтересні спомини зберіг про перебування Марковичів у родичів небіж Опанаса Вас., тепер відомий український белетрист Дмитро Маркович. Він був тоді малим хлопцем, але в його памяти живо захований образ Марії Ол. Д-ій Маркович описує її як повний контраст до надзвичайно рухливого й палкого Опанаса Вас.: «блондинка з сірими гарними очима, з рівними, плавними, спокійними рухами; в моменти різких поривів дядька Опанаса вона дивилась на його широко роскритими очима, не сміючись. Я пригадую її високою, з великою русою косою» [1])... В Петербурзі Марія Ол. попала в круг укра-

[1]) Кіев. Ст., 1893, IV, ст. 53.

інських і російських літератів, які радісно її привітали, Шевченко був од неї в захопленні і ставив її вище од усіх українських письменників. В своїй відомій поезії він возвеличив її як «кроткого пророка і обличителя жестоких людей неситих». З Тургеневим завязалась у неї щира приязнь. В сяйві літературної слави й успіхів Марії Ол. померк в сутінку Опанас Васильович. Куліш, що був свідком тріюмфу Марії Ол., згадує про ці часи в листі до Ом. Огоновського: «Тут закурили перед Вовчком фіміямом з десятьох кадильниць! Втішався Маркович жінчиною славою більш як дитиною. Марія ж була мовчуще божество серед хвалебного гимну: приймала славословіє земляків, яко дань достойну й праведну. Як хто приходив до неї з літературним візитом, бідаха Опанас не смів сідати з гостем в жінчиному кабінеті»... На ці часи припадає найбільш продуктивна робота Марії Ол. 1860 року в «Хаті» Куліша друкується оповідання «Чари», в «Основі» 1861 і 1862 років надрюковано шість оповідань; тута, між иншим, надрюковано одно з найкращих її оповідань—«Інститутка», де з особливою силою і в широкому масштабі змальовано відносини панів і селян в кріпацькій Україні; в 1861 році перший том оповідань вийшов другим виданням, в 1862 році вийшов другий том оповідань, в 1865 році появився третій.

В 1859 році Марковичі поїхали за кордон, але скоро Опанас Вас. повернувся звідти сам один. Більше з жінкою й сином він уже й не бачився. Хоча Опанас Вас. ще кілька років посилав за кордон гроші для сімьї і все виглядав її до себе, але так і не дочекався ні жінки, ні сина. Останні роки свого життя провів він у скрутних обставинах, розбитий морально, і помер 1867 року в Чернигові в земському шпіталі. Поховано його на громадський кошт.

Розійшовшись з Опанасом Вас., Марія Ол. покинула українську літературу і стала письменницею виключно російською. Широкі знайомости в літературних кругах і успіх перших оповідань одкрили перед Мар. Ол. двері до редакцій найкращих тодішніх рос. журналів. Разом з Д. Писаревим її запрошено до співробітництва в «Отеч. Зап»., де 1868 р. надрюковано її роман

«Живая Душа», «Записки причетника» (що вважається за найкращий її твір в російській мові) та ин. повісти. Окрім оригінальних повістей, Марія Ол. почала займатись перекладами. В 1902 році Марія Ол. прислала до редакції «Кіев. Стар». своє українське оповідання «Чортище» писане ще в 60 роки і присвячене Шевченкові. Останнім її твором взагалі, здається, есть маленьке оповідання, дрюковане позаторік в «Русской Мысли».

Решту своїх днів провела Марія Ол. в безвісти; вона вийшла в 70 роках у-друге заміж за д. Лобача і пробувала з ним у Ставропільській губернії. Обставини останніх років її життя зовсім невідомі.

Коли взяти на увагу час, коли появились «Народні Оповідання» і здобули широку славу, то в словах тих критиків, що рівняли враження од творів Марка Вовчка до враження од роману Бічер-Стоу, нема ніякого прибільшення. За для високого основного мотиву оповідань—теплої любови до меньшого брата-кріпака, задля правдивого змалювання його лихої долі, авторові прощались ріжні хиби, які зараз ясні кожному читачеві: сентіментально-піднесений тон, ненатуральність в змалюванні де-яких характерів і пригод, нахил до ідеалізації своїх героїв. Громадянський характер оповідань був положений на першому плані, і тому то в признанні великої ваги оповідань зійшлись Куліш і Добролюбов. Куліш ставив Марка Вовчка нарівні з Шевченком і Квіткою, зве її народним речником: «Не Марка Вовчка становлю я поруч із цими великими духами—сам по собі він іще не виявивсь—а велике його діло, яко речника народнього, котрий говорить не від себе. Не свої мислі він обявля нам, як Квітка; не своєю душею за народ боліє, як Тарас: писатель тут одступивсь геть, назад свого писання; а в писанні його сам народ, лицем до лиця, промовляє до нас словом своїм також, як у вищі свої години промовляв піснею» [1]). Од теплоти мови Марка Вовчка, говорить

---

[1]) Передмова Куліша до першого видання оповідань М. В., писана 1857 року. Цітуємо по виданню «Народн. Опов.» 1902 р.

сучасний критик [1]) в некролозі Марії Ол., таяли криги вікової байдужости до долі поневоленого народу. Її «кроткий» протест проти соціяльної неправди кріпаччини ставить Марію Ол. в ряді «апостолів людськости», борців за волю і братерство. Що становить особливу прикмету оповідань Марка-Вовчка — це їх чудова мова, найкращий зразок того, чим може бути жива народня мова в устах правдивого майстра-художника. Ця надзвичайно тонка, артистично-ніжна мова поруч з високим ідейним змістом забезпечили за Марком Вовчком імя класика в українському письменстві. На творах Марка Вовчка, так само як на творах Квітки і Шевченка виховувались покоління українських письменників, переймаючи і розвиваючи благородні традиції її оповідань. І Куліш був правий, коли пророкував в своїй передмові, що «такії оповідання, як Вовчкові, стануться з часом основою словесности нашої народньої, як росшириться вона і роскинеться на всі сторони пишними вітами».

Д. Д.

---

[1]) В. Чаговецъ, «Кіев. Мысль», ч. 192.

ОБРАЩЕНІЕ къ ЧИТАТЕЛЯМЪ

о собираніи украинскихъ похоронныхъ причитаній.

«Человѣчество идетъ впередъ; науки развиваются: весело жить!» Эти слова принадлежатъ нѣмецкому гуманисту Ульрихуфонъ-Гутену. Сильно, ярко выразилось въ нихъ настроеніе культурнаго человѣка, сознающаго постоянное и неуклонное движеніе жизни, развитіе и распространеніе научныхъ знаній и связанное съ ними совершенствованіе человѣка. Испытывать это настроеніе—радость для сознающей личности. Кто не можетъ испытать его, для кого умственныя завоеванія человѣчества такъ же безразличны, какъ безразлично то, идетъ ли сейчасъ гдѣ-либо въ Парагваѣ дождь или нѣтъ, въ томъ мертвый умъ, мертвый духъ. Но еще больше радости человѣку, когда онъ самъ участвуетъ въ движеніи жизни къ пріобрѣтенію бо́льшихъ духовныхъ богатствъ для человѣчества. Культурный работникъ, какъ бы ни были малы размѣры его труда, но, если онъ сознаетъ, что, дѣйствительно, хотя вдовицыну ленту положилъ въ духовную сокровищницу окружающихъ, можетъ, озирая свою прошедшую жизнь, сказать, какъ сказалъ знаменитый украинскій философъ Г. С. Сковорода: «Не всуе текохъ».

Не о славѣ говоримъ мы, не о популярности. Все это удѣлъ немногихъ. Мы говоримъ о культурной потребности развитаго человѣка по мѣрѣ силъ и возможности принять участіе въ общемъ достиженіи научныхъ пріобрѣтеній и совершенства жизни.

Для обыкновеннаго человѣка, кому палъ на долю скромный удѣлъ въ жизни, должно быть идеаломъ настроеніе Астрова изъ «Дяди Вани» Чехова: «Когда я прохожу мимо крестьянскихъ лѣсовъ,—говорилъ Астровъ—которые я спасъ отъ порубки, или когда я слышу, какъ шумитъ мой молодой лѣсъ, посаженный моими руками, сознаю, что климатъ немножко и въ моей власти, и что, если черезъ тысячу лѣтъ человѣкъ будетъ счастливъ, то въ этомъ немножко буду виноватъ и я».

Въ надеждѣ на то, что читатели «Украіни» и всѣ тѣ, кому попадутся эти строки, раздѣляютъ съ нами высказанныя выше мысли, мы обращаемся ко всѣмъ съ просьбою принять участіе въ научной работѣ, а именно—въ собираніи украинскихъ похоронныхъ причитаній для задумываемаго нами сборника причитаній. Составленіе подобнаго сборника было давнишнимъ нашимъ желаніемъ, и въ этомъ мы находимъ поддержку со стороны уважаемыхъ дѣятелей украинской этнографіи, какъ напр. г. В. Гнатюка.

У всѣхъ народовъ въ очень древнія времена существовалъ обычай причитать по покойникамъ. Причитанія существовали у древнихъ евреевъ, грековъ и римлянъ и существуютъ у славянскихъ народовъ. Великорусскія причитанія были собраны Е. Барсовымъ въ двухъ большихъ томахъ подъ названіемъ: «Причитанія сѣвернаго края», при чемъ, кромѣ похоронныхъ причитаній, тамъ помѣщены причитанія по рекрутамъ. Украинскія похоронныя причитанія существуютъ въ народѣ съ давнихъ поръ и извѣстны подъ названіями: «тужіння», «голосіння», «плачи». Но въ украинской этнографической литературѣ не было такого полнаго собранія похоронныхъ причитаній, какимъ въ литературѣ великорусской является сборникъ Барсова. Причитанія, правда, собирались, но мало, а изучались еще меньше, такъ какъ украинскіе этнографы не обратили на нихъ большого вниманія, считая ихъ однообразными. Вотъ тѣ сборники и изданія, въ которыхъ помѣщались украинскія причитанія: *Метлинскій*—«Южнорусскія пѣсни», *Чубинскій*—«Труды статистическо-этнографической экспедиціи въ Юго-Западный край»,—*Брайловскій*—«Причитанія южнаго края» въ «Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ»

1884 г., *Малинка*: «Малорусскіе обряды, повѣрья и заплачки при похоронахъ» въ «Этнографическомъ Обозрѣніи» 1898 г., № 3—4, *Милорадовичъ*: «Народные обряды и пѣсни лубенскаго уѣзда полтавской губ.» въ «Сборникѣ» Истор.-Филол. Общества при харьковскомъ университетѣ, *Шухевичъ*: «Гуцульщина», Ш ч. Въ такихъ большихъ собраніяхъ, какъ «Этнографическіе матеріалы» Гринченко и «Покутье» Кольберга, имѣется всего по одному причитанію. Самымъ большимъ и самымъ цѣннымъ изъ указанныхъ сборниковъ является сборникъ Милорадовича.

Свѣдѣнія о бытовой обстановкѣ, въ которой существуютъ причитанія, и объ ихъ поэтическомъ значеніи интересующіеся ими найдутъ въ нашихъ статьяхъ въ «Кіевской Старинѣ»: «Древнѣйшее малорусское причитаніе» (1904, XII), «Взаимовліяніе украинскихъ погребальныхъ причитаній и бытовыхъ пѣсенъ» (1905, Ш), «Носители похоронныхъ причитаній въ Малороссіи» (1905, IV), «Одна глава объ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ» (1905, XI—XII), «Символика птицъ и растеній въ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ» (1906, XII) и «Порівняння смерті і весілля в українських погрібових голосіннях» («Україна», VI).

Причитанія произносятся обычно женщинами. Поэтому поиски собирателя должны быть направлены именно въ эту сторону. При этомъ надо замѣтить, что причитанія представляютъ изъ себя импровизаціи и лучше удаются тѣмъ женщинамъ, которыя отличаются болѣе высокимъ поэтическимъ развитіемъ. Такихъ-то и надо искать на селѣ. Разспросивъ женщину, «тужила» ли она по комъ и когда, вообще наведя ее на извѣстный образъ мыслей, настроивъ ее въ опредѣленномъ направленіи, для лучшаго исхода дѣла слѣдуетъ прочитать женщинѣ одно-другое причитаніе, для чего въ концѣ мы приводимъ два причитанія. Замѣчено, что при записываніи этнографическихъ матеріаловъ изслѣдуемыя лица излагаютъ охотнѣе и свободнѣе свои знанія, когда услышатъ отъ изслѣдователя пѣсню, сказку, поговорку и т. д., смотря по тому, что записывается. Нѣкоторые понаторѣвшіе этнографы прибѣгаютъ даже къ способу состязанія въ

знаніи, напр., пословицъ, загадокъ и т. п. съ изслѣдуемымъ лицомъ, чтобы возбудить въ немъ чувство соревнованія и тѣмъ выпытать имѣющійся въ его памяти матеріалъ. Кромѣ того, часто чтеніе изъ книги пѣсни, сказки и пр. придаетъ этимъ произведеніямъ авторитетность въ глазахъ простолюдина, носителя народной поэзіи, который не цѣнитъ ихъ ни во что въ своемъ будничномъ дѣловомъ быту, и тогда онъ, почувствовавъ важность ихъ, соглашается изложить то, что хранится въ его памяти.

Все это необходимо принять во вниманіе, такъ какъ собиратели обычно бываютъ обезкураживаемы въ началѣ своихъ попытокъ отрицательнымъ отношеніемъ къ нимъ со стороны народа. На недоумѣнія же лицъ, которыхъ мы желаемъ изслѣдовать въ этнографическомъ отношеніи, и на вопросы ихъ, зачѣмъ намъ понадобились причитанія, слѣдуетъ отвѣтить приблизительно въ такомъ родѣ: «Ось як я вам розскажу про чорний народ — негрів, як вони живуть, це ж вам буде цікаво? Так буде цікаво знати, як живуть у нас на Вкраіні тим, хто у нас не бував, хто не чув наших пісень, голосінь, хто живе далеко відціль». Подобный отвѣтъ успокаиваетъ крестьянъ и даетъ опору ихъ мыслямъ, часто пугливымъ.

Но трудно все напередъ предусмотрѣть въ дѣлѣ записыванія этнографическихъ матеріаловъ. Это дѣло сложное. Для него прежде всего требуется безусловное, тонкое знаніе языка той мѣстности, въ которой мы записываемъ, чтобы не было ошибокъ въ языкѣ нашихъ записей, а затѣмъ, и это самое главное, необходимо умѣнье собирателя разговаривать съ простымъ человѣкомъ, слѣдствіемъ чего является довѣріе послѣдняго къ собирателю. Народъ исторически основательно не довѣряетъ „панамъ“, и склонить простого человѣка изложить свое духовное богатство— дѣло не такое легкое. Конечно, кто совершенно близокъ къ народу, а еще болѣе кто самъ вышелъ изъ народа и не потерялъ связи съ нимъ, тому давать какія либо совѣты въ нашемъ дѣлѣ излишне.

Но, если намъ удалось склонить изслѣдуемое лицо къ изложенію своего запаса поэтическихъ произведеній, то, не теряя

времени, слѣдуетъ исчерпать рѣшительно все, чѣмъ обладаетъ данная личность въ желательномъ для насъ смыслѣ. При этомъ, когда причитаніе будетъ записываться, то не надо останавливать и перебивать говорящее лицо, въ нашемъ случаѣ женщину. По окончаніи же записи слѣдуетъ попросить то же самое повторить и тогда вставить въ запись все, что въ ней не встрѣчается, но способствуетъ ея поэтической полнотѣ.

При каждой записи должно стоять точное обозначеніе мѣстности, гдѣ причитаніе записано, имя лица, отъ котораго оно записано, его возрастъ и краткая характеристика съ указаніемъ на выдающіеся факты жизни даннаго лица, если таковые были.

Записывать причитанія слѣдуетъ точно, ничего не прибавляя отъ себя. Всякое прибавленіе будетъ носить искусственный характеръ, и редакторъ замѣтитъ это. Также не слѣдуетъ ничего вычеркивать въ записи, такъ какъ такимъ образомъ мы искажаемъ произведеніе и можемъ сдѣлать его негоднымъ для печати.

Кромѣ записыванія причитаній, слѣдуетъ всегда поспросить, да и самому посмотрѣть, какъ совершается обрядъ похоронъ, какіе обычаи существуютъ при этомъ, какъ ведутъ себя домашніе, родственники и другія лица на похоронахъ. Особенно важно наблюсти погребеніе дѣвушки или парубка. Также необходимо узнать, нѣтъ ли обычая приглашать постороннихъ оплакивать покойника, и не было ли когда при погребеніи наемныхъ плакальщицъ.

Причитаніе въ народѣ можетъ встрѣтиться также не въ самостоятельной формѣ, а включено въ какой-либо разсказъ. Тогда слѣдуетъ записать такой разсказъ тѣми же словами, какъ его разказываютъ. Примѣръ такого разсказа мы также приводимъ въ концѣ.

Въ заключеніе мы считаемъ нужнымъ коснуться одного вопроса, на который насъ наводитъ практика. Приходилось иногда наблюдать, что нѣкоторыя лица изъ сельской интеллигенціи, понужденныя кѣмъ-либо къ записыванію этнографическихъ матеріаловъ на селѣ (чаще всего начальствующими лицами, какъ напр. священники и діаконы своимъ епархіальнымъ начальствомъ), по-

томъ не соглашались отдавать эти матеріалы въ распоряженіе научныхъ обществъ или спеціалистовъ безвозмездно. Поэтому мы напередъ оговариваемся, что никакой платы отъ насъ за доставленіе причитаній не будетъ. Мы обращаемся только къ лицамъ, которыя любятъ науку безкорыстно и охотно посвятятъ свой досугъ дѣлу, имѣющему не одно лишь научное, но національное значеніе. Имена же лицъ, доставившихъ свои записи, будутъ напечатаны въ предполагаемомъ сборникѣ.[1]) Записи, сдѣланныя точно, съ соблюденіемъ вышеизложенныхъ указаній (обозначеніе мѣста, лица) просимъ прислать по адресу: *Кіевъ. Троицкая площадь. Народный домъ. Редакція „Украины“. Для Владиміра Валеріановича Данилова.*

Причитаніе матери надъ сыномъ.

Синочек мій колосочок,
Побросав ти своїх діточок сиріточок.
Хто ж їх буде кормити,
Кому ти приказав їх питати
Вони ж маленькиї, дрібенькиї сиріточки.
Синочок мій дорогий,
Синочок мій милий!
Що ж ти це, синочок, зробив?
Як твоїй хозяйці з діточками горевати,
Як же їй їх питати?
Вона ж не здоляе коло них упадати.
Як твоїй хозяйці діло робити,
Коли твої діточки дрібниї?

---

[1]) Въ благодарность собирателямъ, если будетъ на то ихъ желаніе, мы можемъ высылать слѣдующія свои сочиненія: „Одна глава объ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ,“ „Землякъ и предтеча Гоголя“, „Новый сборникъ украинскихъ пѣсенъ“, „Символика птицъ и растеній въ украинскихъ похоронныхъ „причитаніяхъ“, „Лілея“ Шевченка и „Lilie“ Эрбена“, „Къ характеристикѣ литературной дѣятельности А. Н. Майкова.

Откуль тебе виглядати, мій синочок
Мій соколочок?
Соколе мій дорогий,
Соколе мій милий!
Сонечко моє праведнее,
Одкотилось ти од мене;
Одвалилось моє сердечко,
Зазнобилось моє сердечко по тебе, мій синочок.
Сину мій, хозяїну дорогий,
На кого покинув ти своїх коників?
Хто їх кормити да глядіти буде?
Виду я на двір, твої коники ржатъ;
Виду я в інбар, закроми твої пустиї.
Голубе мій дорогий,
Одлетаєш ти од мене далеко.

Причитаніе дочери надъ матерью.

Мамочка моя пчілочка,
Мамочка моя ластівочка,
Словечко моє вірнее,
Зозулечко моя луговая,
На що ти мене кинула?
Нема кому мині правди сказати,
Не на кого мині діток бросити маленьких,
Нема до кого мині прити,
Не з кім мині поговорити.
Откуда ти до мене прилетиш?
Із якої стороночки мині тебе виглядати?
Сонечко моє яснее,
Ручечки мої пишниї,
Ніжечки мої ходушечки!
Находились твої ніжечки,
Наробились твої ручечки!
Очечки твої карії,
Надивились твої очечки.
Штичка моя отлетная.

Одлетіла ти од мене, моя мамочко,
Не буду вже я тебе бачити.
Личенько твоє білее
Чому ти не встанеш
Да не замовиш словечка свого праведного?

Разсказъ, въ которомъ встрѣчается причитаніе.

Жінка по чоловікові журиться. Помер чоловік, жінка убрала його та й ну голосити: «Чоловіче мій, та дружина моя, ти ж було наореш і насіеш огірків, кавунців та динь... динь, динь, динь...» Як дійшла до динь, зачастила, у долоні та по хаті танцювати. («Сказки, пословицы и т. п., запис. въ Екат. и Харьк. губ.» И. И. Манжурою).

Владиміръ Даниловъ.

Де-що про „панів“ у колядках.

Мало вже зісталося старих пісень про те, як колись-то «гречні-молодці», вони ж і «пани» а то й богатирі «князі», були «осадчими» на Вкраіні, як вони «всажували» нові села й городи, або заводили по своїх городах на селах порядки удільно-князівської епохи. У І-му томі історичних пісень Антоновича та Драгоманова уміщені де-які щедрівки та колядки, натякаючи на те, як князі, княгині та княжата поводилися у своїх панствах, як «мужі—громада» пришукували собі таких панів, славних богатирів, що платять на місяць по сто червоних, або дають і зброю, і стріли, і човни, щоб їхати на тихий Дунай та під Царгород, бо й там є добрий пан, якому добре вірно служити. Усі ці богатирі чи пани, а то й «паничі» виїжджають у поле, у землі Волоську, Турецьку, Німецьку, щоб там набрати і волів, і коней, і грошей—на те, щоб

Воликами на хліб робити,
А грошиками—війську платити,
А коникаміз військом їх бити [1]).

[1]) Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. І. Кіевъ 1874. Стр. 6.

Звісно, у кого є кінь, то той вже сам—**кънязь**—König—Ritter, барон, і може вже грабувати ще більше коней і грошей і волів; але хто ж йому волами хліб робить? Певне—не сам, бо по других колядках ми бачимо, чому привчали матері своїх синів «гордих панів»:

Навчила ж мене рідная мати
В віграни грати, красно співати,
Три рази в ночі вставаючи,
А в вині все купаючи [1]).

Коли з військом своїм на війні такий пан награбить усякого добра, то, перебіраючи його, собі бере ліпших коників, дівчат, кращі сіделечка, гнуздечки, сукенки, чобітки, а поганшії віддає «служейкам». Коли йому вдасться від ворогів чужинців відбити свою землю з своїми городами, або селами, він порядкує чи так чи инак у ціх селах; напр., один з них, одборонивши свою землю,

Всадив же три села з людьми:
А одно село з старими людьми,
А друге село—з парубками,
А трете село—з панєночками.
Стариї люде—усім судили,
А парубочки—у війську служили,
А панєночки—шитінки шили [2]).

Трудно уявити собі такі три села, де в одному б сиділи тільки самі старі судді, у другому—парубки, а у третьому панєночки; але пісня цім визначає тільки, які категорії праці потрібні були пану-барону: з першої цітати бачимо, що йому треба було військо мати і землю кимсь обробляти; а з цієї другої виявляється, що не тільки військо потрібно панові—богатиреві,

[1]) ibid—стор. 8.
[2]) ibid. стор. 33.

а ще й судді і швейки. З зхожими ж завданнями стрічаємося й у другого пана, те ж з трьома селами, де живуть знов старі люде, парубки та дівчата:

Старими людьми село—порадне,
Парубочками село—горіжне
А дівочками село—весело [1]).

Тут парубки та старі люде обслужують тії ж функції оборожати село од ворогів та раду давати при унутрішніх неладах, а дівчатам ще призначається й веселити когось (може танцями та співами). А усе ж таки, як і з попередніх колядок, тут не видко, хто ж саме землю обробляє тими воликами, що пан собі навоює. Через це я думаю, незлишнім буде надрюкувати колядку, яку я записав ув с. Алешні Городнянського уїзду Чернігівської губернії на цю ж тему. Колядка адресується до пана-господаря, хоч тепер він вже не має в своїх городах та селах того феодально-удільного значіння, яке йому приписує колядка. Співається ця колядка так, що після кожної стрічки приспівується один і той же приспів з трох стрічок, які наказані тут тільки раз після першої стрічки.

А в нашаго пана вумная жана,

Бог яму дав!
Ня завідуйте, панове браття,
Дай Боже й вам!

Та й закупіла три гарадочки:
Шо первий горад—усе із панами,
Шо другий горад—усе з казаками,
Шо третій горад та все з мужиками.
Шо із панами—суди судити,
Шо з казаками—войска вадить.
Шо з мужиками—поле пахати.

---

[1]) ibid.—стор. 49.

Тут вже замість старих людей, що колись за раду радили та суди судили, зьявилися пани (тоб то старі тівуни, або сучасні судьї—земські начальники чи мирові посередники), замість парубків—козаки, але мабуть не ті, що їздять тепер по селах, а військо—проти чужинців-ворогів, як було у старовину; під кінець бачимо й роль мужиків: їх діло—«поле пахати», або як співають другі у тій же Алешні—«дела рабити».

У цій колядці бачимо й стару основу князівської епохи, коли пани та підпанки почали вислоюватися з масси народу та брати на себе політичні обовязки, і новійші додатки з побуту пізнійшого.

1907. **О. Русов.**

Ода Сафо в перекаді І. Котляревського.

В альманаху І. Бецького «Молодикъ на 1844 годъ» (Харьковъ, 1843, стр. 279—280, документъ 20) оголошено текст і лодано на прикінці книжки факсіміле автографа І. Котляревського: «Ода Сафо» (факсіміле — тільки для третьої строфи уривка оди). Ця «ода» — россійській переклад відомої поезії Сафо: «Ἴσος μοι κεῖνος φαίνεται θεοῖσι» [1]). Переклад той—зовсім таки не гарний... Цікавий він лишень як матеріал на доказ того, якою мертвотою мови віє од цього россійського перекладу та яка безодня між цією мовою та тією, якою написано «Перелицьовану Енеіду». Д. Кримський, з огляду на те, що «Молодик» на рік 1844—зовсім велика бібліографічна рідкість, передрюкував той переклад в «Літературно-Науковому Вістнику» за той рік (1906, кн. Ш, Наукові листки, стр. 516—517), але текст «Молодика» (в Ш строфі) він поправив по факсіміле. Я подаю текст точнісінько так, як в «Молодику».

---

[1]) Український переклад, між иншим, маємо в «Пальмовім гиллю», А. Кримського, Львов, стр. 57—58.

I

Щастливъ, кто близь тебя и о тебѣ вздыхаетъ!
Кто сладостью твоих плѣняется рѣчей:
Кого привѣтствуешь улыбкою своей!
Безсмертныхъ тотъ боговъ въ блаженствѣ превышаетъ.

II

Увижу лишь тебя, жаръ въ тѣлѣ ощущаю,
Палящій льется огнь по жиламъ всѣмъ моимъ:
Душа смущается, предавшись чувствамъ симъ,
Языкъ нѣмѣетъ мой и слова даръ теряю!

III

Темнѣетъ свѣтъ въ глазахъ: слухъ ничему не внемлетъ:
Потъ хладный на челѣ, блѣднѣю — чуть дышу,
Въ смятеніи, страшусь, въ безпамятствѣ дрожу,
И представляемо, что смерть меня объемлетъ.

Полтава
Апрѣля 8 дня 1817 г.

Д. Кримський виправив по факсіміле «и представляемо» на «и представляется» Під факсіміле стоїть, що автограф був власністю полтавця Г. Сплітсессера. Крім того, під «одою» намальовано молоденького голоусого бандуриста в бурсацькому одязі, і підписано старо-церковними уставними літерами: **кандюрнстъ**. Очевидячки й малюнок цей — з під пера І. Котляревського.

В рукописному відділі Румянцівської бібліотеки у Москві, серед паперів Бецького, есть між иншим і отцей переклад «оди» Сафо—ці самі три куплети. Писаний він на клаптикові чистого почтового паперу, — ніяких малюнків чи візерунків немає. Отже це не той автограф, що Бецький мав його од Сплітсессера. Та й взагалі—чи власноручне це писання Котлляревського? Правда,

рука—дуже похожа на руку Котляревського, але підпис під переглядом не Котляревській, а *Котляревскаго*, — що немов би свідчить про список з твору Котляревського, а друге ще й те, що в Ш-му куплеті, факсіміле якого ми маємо в «Молодику», в третьому рядку стоїть:

Въ смятеніи страшус*я*, — въ безпамятствѣ дрожу, — а за те в 4-му рядку не *представляемо*, а так, як і в факсіміле: *представляется*, і далі теж немає (,) — перед *что*... Крім того, в 1 купл. в 1 рядку стоїть: близъ, в 2 купл. в 1 рядку лишъ, а в 2 купл. в 4 рядку після «языкъ нѣмѣетъ мой» немає (,).

В каталог рукописів Румянцовського музея автограф цей заведено, як автограф Котляревського.

В. Доманицький.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Борис Грінченко. Перед широким світом. стр. 317. У Київі. 1907. ц. 1 карб.

Під таким заголовком д. Грінченко, досить відомий в українській літературі письменник, видав збірник своїх статей, які, на думку автора, характеризують «кілька моментів» культурно-національної свідомости нашого народу. При цих моментах, заявляє автор, «я був сам і бачив, як серед великої ворожої темряви помалу починала відгортатися вікова завіса і з-за неї виривалися перші проміння». Іллюстрації, подані автором, до пізнання цих моментів поділено в книзі на два розділа: в першому згруповано фактичний матеріал, котрий мусить характеризувати, як ставляться по наших селах до книги селяне. Відповідно до цього матеріялу він має й заголовок: *Книга на селі.* Тут подано відомости про читання селянам і самими селянами таких наших письменників: Мордовцева, Кропівницького, М.-Вовчка, Г. Барвінок, Кузьменка, Номіса, Ів. Левицького, Мирного, Квитки-Основьяненка, Ол. Стороженка, Ів. Котляревського, Гулака-Артемовського, Гребінки, Глібова, Макаровського, Руданського, Куліша, Шевченка та ин. Крім того уміщено в цьому ж таки отділі відомости про читання селянам і селянами де-яких історичних книжок, а також про три твори світової літератури: «Антігону» Софокла, «Вільгельма Телля» Шіллера і «Демона» Лермонтова. Другий розділ містить в собі почасти фактичний і, до речи сказати, досить убогий матеріал про українські театральні вистави на селі, почасти ж теоретично-публіцистичні замітки про те, яким мусить бути театр. Не обмежуючись подаванням

одного тільки фактичного матеріалу, д. Грінченко пояснює його, робить на підставі поданих ним відомостів певні висновки, характеристики і виступає не тільки регістратором фактів культурного розвитку наших масс, але й публіцистом, а подекуди і літературним критиком, особливо-ж публіцистом. Велика частина праці д. Грінченка присвячена властиво публіцистиці, а серед неї головне місце займають уваги і міркування автора про той напрям, якого мусить триматись українська інтеллігенція в своїй культурній роботі, або—загальніш—про дальший напрям української науки і культури. Питання це, як знаємо, першорядної ваги, але з праці д. Грінченка ми не бачимо, щоб він опанував ним як слід і сказав щось нове і переконуюче науковими аргументами.

Констатуючи ненормальний напрям «в інтеллектуальній роботі трохи чи не всіх европейських народів, а по части і в нашій українській», ненормальність якого виявляється в тому, що «інтелігенція, думаючи й роблючи, думає й робить про себе й на себе... не дбаючи про масси, а рахуючи тільки на людей свого кола...»,—автор каже, що «могло б бути й инакше», що напрям розвитку в науці і культурі міг би відбуватись і иньшим шляхом, більш корисним для широких масс народа. І на доказ можливости такого напрямку автор наводить приклад з життя старої Греції. «Адже старий грецький драматург, пишучи свою драму, грецький скульптор, роблячи свою статую, вони ж завсігди рахували на широкі масси... і ми бачимо, що Есхіл, Софокл, Арістофан говорили не до вибранної тільки купки людей, а до тих народніх мас, які під осяйним небом Еллади ловили чуйним ухом кожне слово укоханих письменників» (стр. 6). Приклад, наведений д. Грінченком, цілком недотепний. І Софокл, і Арістофан, і Есхіл ніколи «не рахували на широкі масси», принаймні в тім розумінні слова, як тепер. «Під осяйним небом Еллади ловили чуйким ухом кожне слово укоханих письменників» тільки упривильовані класси грецького громадянства, аристократія, вояки, буржуазний демос то що. Щож до широких масс народніх, то вони позбавлені були тієї втіхи, про яку так поетично говорить автор. Вже за тих часів грецької історії, про які згадує д. Грінченко, по всіх грецьких республіках істнував інститут рабства, і ті, що належали до цього інститута,—а це були численні *масси,* — не могли взяти активної участи ні в створенню науки, культури, ні зазнавати від неї тієї інтеллектуальної втіхи, яка випадала на долю упривильованних груп грецького громадянства. В літе-

ратурних творах Есхіла, Софокла і Арістофана ми не знайдемо ні одного натяку на те, що вони рахували на масси, просто через те, що крінацьке становище цих масс вважалось за нормальне, природне і незмінне. Од такого погляду не могли одмовитись навіть геніальні люде того часу, як от приміром Платон, Арістотель; перший в своїй знаменитій „Республиці“ — що являється нічим иншим, як ідеалізацією арістократичного ладу Спарти, признає необхідність в державних цілях рабства, другий в своїй „Політії“ просто заявляє: „природа творить одних людей для свободи, других—для рабства“. Таким чином, визнаючи соціальну нерівність ріжних групп громадянства, філософи і письменники старої Греції і в своїй культуртрегерський діяльности ніколи не були такими демократами, якими малює їх д. Грінченко. Само собою зрозуміло, що і напрям науки і культури вже за тих часів містив в собі ненормальний елемент, і провалля між арістократією-інтелігенцією і массами вже й тоді було дуже глибоке. Та й не могло цього провалля не бути, бо воно залежало не од доброї волі письменників того часу, а од причин соціального порядку: від класового поділу громадянства на группи, який, обхоплюючи собою всі боки життя, надавав класовий характер проявам його і в сфері науки і в сфері літератури, культури, творчости і т. д. Таким чином, категорична заява д. Грінченка, що з напрямком науки і культури „могло б бути й инакше“, не відповідає історичній дійсности. Очевидно, далі, що як напрям в розвитку громадянства на певні соціальні групи не зупинився, а прямує все далі, викопуючи все більше соціальне провалля між ріжними группами громадянства, то й напрям в розвитку науки, культури буде стояти в залежности від соціальної структури громадянства. Українське громадянство не є виемок, а через це і напрям в розвитку української науки буде містити в собі певний ненормальний і небажаний в інтересах соціально-покривджених групп нашого громадянства елемент. До якого часу стоятиме справа так, на це може бути де-кілько відповідів, над якими ми спинятися не будемо, але всеж таки мусимо зазначити, що та добра воля української інтелигенції, до якої апелює д. Грінченко, щоб піднести українську людність з боку культури, освіти і т. и., в значній мірі буде залежати од певних матеріальних обьективних умовин, од рівня політичного і національного розвитку її, од класової самосвідомости і розуміння нею тенденцій в соціальному розвитку українського громадянства. Про всі ці обьективні умовини автор нічого не згадує, а че-

рез це і всі його заклики да роботи на користь масс мають ідеалістично-платонічний характер і не зможуть ні задовольнити, ні дати переконуючих конкретних дирректив для діяльности свідомого своїх обовязків активного члена українського громадянства. Для того щоб працювати на користь широких народніх масс, треба знати, яким шляхом їти до цього, на що звертати увагу в своій діяльности, на які струни вдаряти, щоб збудити їхню свідомість, викликати їх на живу акцію і запалити в їхніх серцях полумя світа і знання. На превеликий жаль той фактичний матеріал, який умістив д. Грінченко в своій книзі, не дає бажаної повної відповіді на ці запитання і, користуючись ним, як ілюстраціями для характеристики тих «кількох моментів, як серед великої ворожої темряви помалу починала відгортатися завіса і з-за неї виривалися перші пвоміння», ми не можемо уявити, в яких саме пунктах скоріш всього відгорталася ця завіса, і які проміння ховала за собою. Дуже може бути, що тут треба винуватити не самого Грінченка, а обмаль літературного вкраінського матеріалу, з яким приступав він, разом з д-ою Загірнею, до просвітної роботи на селі. Але факт залишається фактом: картина села з його тяжким, безпросвітним життям, з його невмирущою надією на кращу будучність, на той світ, який засяє по темних хатах, змальована д. Грінченком не повно, а іноді просто неправдиво.

Перш усього ми не можемо погодитись з де-якими рисами тієї картини села і селянських інтересів, як їх малює сам автор в гл. «Кілька слів на початок». Так, напр., кажучи про заробітки селян на шахтах, автор зауважує, що молодіж ходила туди, крім того, що її тягли матеріальні злидні, ще й через те, що заробіток на шахтах «давав змогу повеселитися, погуляти»... «Тільки цю «культуру», повну горілчаного духу й цінізму, і приношено з шахт, ніяких инших культурних впливів не було» (стр. 9). Це, звичайно, вигадка, бо з історії визвольничого руху останніх років ми бачимо, що робітники тих самих шахт брали живу участь у ньому, виявляючи цим і певний політичний розвиток, і певну класову свідомість, і певне бажання брати участь в державній творчости. Хай цей розвиток шахтяного пролетаріяту виявився на скількісь років пізніш, але це не значить, що тоді коли здибувався мало не що-денно з робітниками на шахтах д. Грінченко, вони були тільки пьяницями та роспустниками. Колиб уважніш, лильніш приглядався д. Грінченко до робітничого життя на шахтах, він побачив би не тільки негативні боки його. А колиб він умів ро-

зуміти факти громадського життя в певному соціологичному світі і краще уявив собі ідею еволюції, прихильником котрої виступає, він би тоді певно згодився, що й та політична акція, в якій жваву участь брали робітники з шахт, перш ніж виявитися, фіксуватись, приняти реальні форми, мусила перебувати де який час в ембріональному становищі, мусила пережити перші стадії свого зросту і визрівання, а до тогож не десь в абстракції, в емпіреях, а в мозкові, в душі кожного робітника. Само собою зрозуміло, що робітники з того села, про яке каже д. Грінченко, не можуть бути виемком. Вже одне те, що ці робітники на шахтах працюють спільно, разом відчувають тягар того економичного становища, в яке вони попали, разом терплять від економичної експлоатації своїх хазяїнів, мусило спиняти їх увагу над цими реальними і дошкульними фактами соціально-економичної нерівности, а далі узагальнювати ці факти і робити з них певні висновки. В решті все це збуджувало їхню свідомість, і класову, і, звичайно, культурну. Певна річ, що підвищення і фіксірования свідомости села, з яким вони звязані тисячами інтересів, не могло, отже, не мати певного культурного впливу на селян. Це так природно, логично, і треба тільки дивуватись д. Грінченкові, що він не зауважив того, що мало місто в життю і культурному розвитку селян. «Я нічого не вигадав, каже автор, нічого зайвого но додав темними хварбами» в своїх оповіданнях «Серед чужих людей», «Каторжна», «Панько», «Батько та дочка», «Соняшний промінь», про той вплив, який мали ці шахти на селян. Віримо заяві автора. Ми так само віримо і тому талановитому і захоплюючому малюнкові з життя шахтярів, який подав нам Золя в своему «Germina», і дуже може бути, що дійсність, негативні сторони життя може були ще грубійші. Але мусимо протестувати проти д. Грінченка, коли він каже, що тільки одне це й було в життю робітників-шахтярів. Більш обьективний письменник, той самий Зола, разом з темними, тяжкими фактами з життя шахтярів, малює нам і перші світлі проміння життя робітничого, радісні риси і привабливі боки. Обьективні спостереження над цими фактами, перетворені в лабораторії артистичної субьективної творчости великого світового письменника, дають нам чудові образи світлих надій і нових творчих змагань покривджених, приневолених людей, дають нам ілюстрації культурного зросту їхнього, і хоть ще панує морок деградації, темряви і деморалізації, що виросли, як рослина з землі, з соціального ладу і соціального поневолення одних другими, але на темному фоні зарисо-

вуються світлі проміння, і удари кирок та молотів під землею доносяться вже до нас, як вістники побіди культури.

Такі-ж позитивні риси з життя шахтярів, разом з негативними, побачимо в творах Грушецького, Джеромського і инших письменників. І хоч можно закинути їм, що вони занадто подекуди «згущають хварби», але зробити їм закиду, що вони за цим темним фоном не добачають ясних ліній, що вони прокгавили, незначні може, але все таки позитивні світлі моменти і риси,—ми не можемо. Д-ію ж Грінченкові, не як красному письменнику (тут щеб можно йому вибачити, зважаючи на те, які цілі ставить письменник, створюючи певний малюнок життя), а як публіцистові, цей закид в праві зробити кожен читач, кожен, хто вимагае од публіциста обьективности і вмілої оцінки того, про що останній пише, а надто тоді, коли ця оцінка набирае таких, як у д. Грінченка, категоричних і аподиктичних рис.

Далі, звертаючись до самого матеріалу, поданого автором в отділі «*Книга на селі*», мусимо зазначити брак в ньому політичного і соціального елементу. Про книжечки з таким змістом автор не подае сливе ніяких відомостів; ті-ж відомости, які маються, занадто уривчасті, ляпідарні і обмежені так до кількости, як і до якости. Це—дефект, і дефект великий, матеріалу, поданого автором, бо через його залишається невиясненною, принаймні в книзі Грінченка, одна із великих сторін народнього життя, а саме: сфера політичних і соціальних поглядів села. На брак такого матеріалу приходиться тим більше пожалкувати, що сам автор констатуе надзвичайну заінтересованість його авдиторії книжечками на політичні та соціальні теми (109 стр.). Та й читаючи селянам переважно книжки поетичного або науково-популярного змісту, автор не познайомив селян з такими чудовими творами з української літератури, як великий соціальний роман Білика та Мирного «Хіба воли ревуть, як ясла повні?», вірші з соціально-політичним змістом Шевченка і инших вкраінських письменників. Можно з певністю сказати, що читання таких творів в значній мірі збогатило б фактичний матеріал, поданий Грінченком, і дало б нам багато дуже цікавих фактів про те, як ставляться селяне до кращих наших письменників, що реагували в своїй творчости на найближчі і наболілі народньому серцю струни. З другого боку такі факти могли б збогатити і арсенал відомостів про рівень соціальних поглядів та інтересів села. Та всеж, як не убогий той літературний матеріал в книзі Грінченка, про який іде зараз річ, на підставі його можно зробити висновок, що ступінь популярности письменника українського

і його творів серед наших мас стоїть в залежности од тих тем, про які він пише, од тих питаннів, які він розвязує в своїх творах. Слухачі з авдиторії д. Грінченка вороже ставились до Стороженка з його наскрізь панськими тенденціями і з захопленням стежили за боротьбою «Миколи Джері» Левіцького, спочуваючи йому і оправдуючи ті методи боротьби, яких він вживав. Ми не помилимось, коли скажемо, що ступінь популярности письменника стоятиме в логичній залежности від його демократизму, від його політичних сімпатій і того, пронятого любовью до соціально-покривджених людей, становища, на якому стоятиме письменник.

Ми не будемо спинятись над характеристикою всього матеріалу, який зібрав Грінченко в своїй книзі, і аналізувати його особистих вражінь з життя на селі й читання селянам книжок українською мовою. Не дивлячись на ті дефекти, про які ми згадували вище, цей матеріал всеж цікавий, і можно тільки побажати, щоб слідком за д. Грінченком пішли й иньші спостерегачі народнього життя. Та тільки той метод, яким вони повинні користуватися в цій справі, повинен відзначатися більшою ясністю і класіфіцірованністю. Виводи, які робить д. Грінченко з читання селянами або селянам тієї чи иньшої української книжки, мають той дефект, що автор мало каже нам про те, до якої соціальної группи належить його читач або слухач. Ігнорувати цього момента діяч культурний і письменник не може, бо инакше всі його виводи мають занадто-субьективний і через це невірний характер: соціальним становищем певного індівідуума определяється комплекс його літературних вподобань, його естетичного смаку, не кажучи вже про політичні погляди, взагалі цілий його світогляд. Коли б цього момента д. Грінченко не ігнорував, певна річ, фактичний матеріал його книги значно виграв би і з боку ріжномаітости, і з боку інтереса: він ще більше б открив нам ту завісу, за якою ховалася народня темрява і з якої почали тепер визирати світлі проміння народної свідомости і культурного зроста вкраінських мас. І коли б д. Грінченко додержував цієї вимоги, його висновки відзначилися б більшою логичностю, реальністю, не були б такими занадто вже загальними та схематичними, якими вони видаються нам тепер, і, нарешті, він не впадав би в такі lapsus-и, які з ним часом трапляются. Так приміром, кажучи про матеріал, зібраний ним для характеристики „книги на селі“ ще за 10—15 років назад, він силкується запевнити нас, що висновки, зроблені ним на підставі того матеріалу, будуть справедливі і для на-

щого часу. Не дивлячись на те, що за цей час перейшла сила подій страшних і великих, розбуркуючи народню думку..., «Сілянська маса, каже автор, що до тієї речі, яку зачеплено в цій книзі — красне письменство й наука—зосталася такою самісінькою тепер, як і перед десятьма-пьятнадцатьма роками». А так стоятиме справа,—пояснює далі автор,—через те, що свідомість селянина «розвивалася тільки в одному напрямку — в напрямку справ політичних» (стр. 247). До більш поверховного розуміння істоти, змісту увільничого руху, революційних подій останніх часів не можно було додуматись! Могутня сила таких часів тим і характеризується, що вона відбувається не тільки в сфері політичних форм державного ладу; ні, своїм руйнуючим подихом вона вривається у всі сфери людського життя, знищуючи до щенту одне, вносячи дух новаторства, корективи або реформи в друге, переоцінюючи старі «цінности» в усіх сферах життя і науки, особливо ж тієї галузі її, яку принято, по науковій класіфікації, звати гуманітарною.

Цей руйнуючий процес відбувається, звичайно, помітніш всього в площині політичних інтересів громадянства, але захоплює й инші, а як головним активним діячем увільничих рухів виступає масса народня, то очевидно, що й свідомість її росте під час таких рухів не тільки в сфері вузької політики, цеб-то придбання та встанови певних горожанських прав, але й в сфері культурних інтересів. Це ясно, як світ. І на доказ цього досить пригадати тільки численні заяви наших вкраїнських масс про те, щоб встановлено було загальну освіту, народню мову в школах, щоб скасовано було цензуру, а заведено волю друку,—досить, кажу пригадати це, щоб побачити фактичну невірність характеристики революційної течії наших часів і категоричного твердження д. Грінченка, про те, що «хоч могучий подих визвольної бурі сколихнув народне море, та всі його хвилі він направив в один бік», цеб-то в бік політики. Перед «широком світом» говорити так—занадто сміло!

Є в книжці д. Грінченка ще один момент, над яким варто було б спинитися. Це питання про народ і інтелігенцію. На протязі цілої книги автор завше вертається до цього питання, кличе інтелігенцію до праці в інтересах народніх мас, каже про необхідність одної літератури і для інтелігенції і для народу, визнає необхідність знайомства з боку народніх мас з життям інтелігенції, але читач так таки після прочитання книжки і не знає, що розуміти під інтелігенцією і який зміст вкладати в це слово. Автор признає право керувати в справі всенародньої просвіти тільки за справжньою національною

інтелігенцією. Але кого розуміти під цією «справжньою інтелігенцією»— не поясняє. А як інтелігенція не уявляє з себе чогось суцільного, чогось однакового по соціяльному становищу, по світогляду, то, очевидно, що кожна группа її буде думати, що їй належить право «керувати в справі всенародної просвіти і провадити її відповідно до поглядів тієї соціальної группи, з якої вона походить, або інтересам якої служить. Взагалі той поділ української людности на группи, який встановляє д. Грінченко, занадто вже шаблонний і... не науковий.

Д. Грінченко ділить людність на два табори: інтелігенція—з одного боку, і народні маси—з другого. Між ними викопано глибочезне провалля, засипати яке мусить інтелігенція головним чином через культурно-просвітну роботу: «був такий час, каже автор, коли цієї безодні не було, або вона була дуже не велика; це було тоді, як і пан і мужик розумів релігію одним розумінням, і віра в відьом складала частину с цього розуміння; як пан і мужик знав тільки одну поезію— народню, тільки одну науку—ту, що її вчила сама природа» (стр. 4). Сказано поетично, але досить темно. Необхідно було б навести більш точні історичні дати, бо ті риси світогляду української масси, які навів д. Грінченко, характеризують її в ріжні моменти історичного істнування: і тоді, коли ще не було соціальної нерівности, і тоді, коли вже провалля соціальне почало розьеднувати українські масси. Більш науково було б, колиб д. Грінченко вживав тієї класіфікації в справі поділу націй на группи, яка встановлена обьективною соціологією, а саме: поділу на класси. Тоді б виводи автора що до того, як засипати провалля, були б більш ясними і не зазначилися б такою плутаниною, як тепер. Ставлячи прогноз про те, коли станеться поєднання між розьєднанними частинами нації, автор сподівається, що це буде «на вищому ступні думки, на вищому ступні світогляду». Як бачимо, тут не має ніякої відповіді на запитання. Автор сам не хоче спинятися над ним, зауважуючи тільки, що досягти поєднання з массами інтелігенція може не знижуючись до того рівня, на якому вони стоять, а навпаки—піднімаючи їх у гору до тих високостів, на які вже вибилася людська думка». І тут одні слова, слова і слова—і нічого реальнаго: ні одної згадки про те, що дає на цю відповідь обьективний аналіз соціальних сьогочасних відносин громадянства і тенденцій в розвитку цих відносин в будучому! Взагалі «гарних слів» в книжці д. Грінченка чи мало, подекуди вони й зміст мають живий, переконуючий і реальний, але там, де автор хоче розвязати питання загального характеру, як напр.,

про напрям науки, культури, про характер просвітної роботи на селі, про інтелігенцію і народні масси, вони зостаються тільки словами, без грунту, без змісту, показчиком ідеалізму і абстрактного народолюбства певних груп нашої інтелігенції.

І всеж, не дивлячись на це, ми вважаємо книжку д. Грінченка вартою того, щоб познайомитись з нею. Хоч матеріал, поданий в ній, як ілюстрації до того, як і що думають наші масси про наших письменників, і не повний, але всеж цей матеріал має фактичну вартість і може в де якій мірі бути показчиком культурного розвитку наших масс, популярности серед них наших письменників і давати директиви для останніх: як і що вони повинні творити, щоб стати популярними серед цих масс та допомогти їх культурному розвитку.

Про погляди автора книжки на народній театр зараз говорити не будемо, бо наша рецензія і без того вийшла вже занадто великою. Про це ми поговоримо послі, в звязку з становищем нашого театру.

С. Петлюра.

А. Я. Ефименко. Исторія Украйны и ея народа. Съ портретами и рисунками. СПБ. 1907. ст. 174. ціна 50 коп.

Останніми часами справі популярізації відомостей про історичну долю українського народа дуже пощастило: ще недавно на книгарському ринкові не було ні одного повного та наукового курса чи підручника, коли не рахувати перестарілої «Исторіи Малой Россіи» Бантиш-Каменського, передрукованої без одмін з видання 1842 року, очевидно, щоб хоч чим-небудь задовольнити існуючий в громадянстві запит на популярний курс української історії. І тільки тепер, в самі останні часи під цілющим подувом загальної волі слова, неначе прорвало греблю—посипались праці по українській історії, призначені для широкої публіки: маємо два повних, доступних для широкого кругу читачів, і при тому строго наукових, курса російською мовою—проф. М. Грушевського та Ол. Ефіменкової, маємо цілий ряд популярних брошур українською мовою: Грінченка, Грушевського, Драгоманова, Коваленка та ин. Нарешті, оце перед нами короткий нарис історії

України російською мовою, пера заслуженого нашого вченого—Олександри Ефіменкової.

«Исторія Украины и ея народа» вирахована на інтелігентного читача, що вже має загальні історичні відомости, звичайно винесені з шкільних підручників, де історія України подається уривками, без усякого внутрішнього звязку, яко частина «общерусской» історії. «Великоруську історію, говорить автор, знає більш або меньш кожна освічена руська людина: її викладають в кожному підручнику під назвою «русской исторіи». В цій «русской исторіи» про Україну, Малоросію говориться звичайно тільки з того часу, як її прилучено до Великоросії в XVII віці при гетьманові Богданові Хмельницькому, та й говориться побіжно, поверхово. А як жила Південна Русь до прилучення,—про це здебільшого мови нема. Отож і виходить, що з великоруською історією обзнайомлена кожна руська людина, і сіверянин і южанин, а з українською зовсім погано обзнайомлені навіть южане» (ст. 3—4). Книжка д-ки Ефіменкової як раз знайомить читача з еволюцією української історії в її правдивій схемі од самих початків української колонізації тих земель, де й зараз живе наш народ, і до найновіших часів. Тому то вона найбільше придалась би шкільній молоді, збаламученій фальшивим або тенденційним перекручуванням нашої історії по шкільних підручниках, даючи цій молоді правдивий образ історії України, не затемнений ніякою державною або націоналістичною тенденцією. Невеликий розмір, популярний, ясний виклад і невелика ціна роблять книгу загально-доступною.

Д-ка Ефіменкова ділить свою працю на шість розділів: Старинна Русь; Південна Русь, яко частина великого князівства Литовського; Південна Русь під Польщею; Хмельнищина й Руїна; Україна в XVIII столітті; останки козаччини і українське відродження. Треба признати, що автор зумів в межах своєї схеми ясно виложити політичну й соціяльно-економічну еволюцію українських земель і при тому зберегти пропорціональність в оповіданні про ріжні періоди нашої історії. Проте в книзі д-ки Ефіменкової єсть цілий ряд прогалин і неточностів, які кидаю-

ться у вічі навіть при першому поверховому обзнайомленню з книгою. Отже перш за все географічний огляд сучасного розселення українців не зовсім докладний і нерівномірний; про австрійську Україну сказано в двох словах і не зазначено числа тамошніх українців в поодиноких країнах. Нічого не сказано про американські українські колонії, хоча на самому кінці книги про них згадується. Про походження козацтва, його генезіс і первісний розвиток говориться в Історії д-ки Ефіменкової буквально на пів-сторінці (ст. 52). І загальну оцінку ролі козацтва в нашій історії автор подає аж геть пізніще, говорючи вже про останки козаччини на лівобережній Україні. Національно-релігійний рух XVII століття змальовано досить блідо; на нашу думку, треба було б сказати про його докладніще і згадати деякі ймення українських полемістів і вчених того часу, це б уже й не так затруднило читача популярної книжки. Той самий закид про неповноту й блідість мусимо зробити й що до останнього розділу книги—«Українське відродження». Початки українського письменства в XIX столітті автор цілком відносить на карб впливу двох культурних огнищ—харківського й київського університетів, зовсім не згадавши про ту традицію, що звязує недруковану літературу на народній мові кінця XVIII століття з Котляревським, а цього останнього з його наступниками. Зовсім мало сказано про новіщий літературний і національний рух на Україні російській, далеко меньше, ніж про це говориться автором трохи низше що до Галичини. Про еволюцію національно-політичної думки на російській Україні в кінці XIX ст. сказано в самих загальних фразах на десяти рядках; говорячи про вплив Драгоманова на Галичину, д-ка Ефіменкова зовсім не згадує його значіння для українців російських і навіть не зазначує факту видавання «Громади». Не можно полишити без уваги надзвичайну неконсеквентність автора в уживанню термінології: «русскій, южнорусскій, малорусскій, галицко-русскій, украинскій». Мало помагає примітка, зроблена автором на ст. 18: «Русь, русскій—значило въ этотъ періодъ нашей исторіи (князівський) лишь Южная Русь и южнорусскій, украинскій». Таке обмеження («въ этотъ періодъ»)

може навести недосвідченого читача на думку, що в XV—XVI ст. в литовсько-руській державі панувала «русская» мова в значінню великоруська. І при самому кінці, говорячи про Галичину, автор називає «русскія» гімназії, «русскія» кафедри у Львівському університеті. Така-ж сама неясність і з назвами «Русь, Украина, Малороссія». В початку книги д-ка Єфіменкова робить досить непевне твердження: «еще и теперь южнорусская территорія дѣлится на лѣвобережную, или Малороссію по преимуществу, и правобережную, или Украину по преимуществу». І потім іде без перестанку плутанина: «Русь, Южная Русь, Украина, Казацкая Украина»... В популярній історії слід було б уникати такої плутанини в термінах, тим більше, що зараз сливе скрізь ужи-ваються терміни «Україна, українскій».

Та всі ці недостачі історії д-ки Єфіменкової не зменьшують її загальної вартости й інтересу. А що робить книжку особливо привабною для читача, так це—надзвичайно живий, часами навіть художний виклад, блискуча літературна мова, що взагалі являється прикметою, властивою науковим писанням д-ки Єфіменкової. Було б дуже бажано мати подібний історичний нарис і українською мовою, бо всі ті популярні історії, що повиходили останніми часами, являються занадто елементарними (що поясняється їх призначенням для широких народних мас), а більші розміром і дорогі ціною вищезгадані ширші історичні курси проф. Грушевського і д-ки Єфіменкової не завжди доступні для широкої громади.

До книги д-ки Єфіменкової додано кілька портретів і малюнків; серед них дуже гарно репродуковані портрети Б. Хмельницького, Мазепи, Драгоманова, Антоновича, малюнок монументу Котляревського в Полтаві. Шкода, що зовсім нема карт, ні етнографічної, ні історичної.

М. Ж.

Проф. *Мих. Грушевскій. Національный вопросъ и автономія.* Спб. 1907 г. 15 стр. *Его же. Единство или распаденіе Россіи.* Спб. Ціни не визначено ні для жодної брошюри.

Обидві ці брошюри проф. львівського університету д-ія М. Грушевського в 1906 р. були уміщені в «Украинскомъ Вѣстникѣ»,—журналі, який мав на оці зазнайомити широкі верстви громадянства з поглядами і течіями «поступових і демократичних» елементів української нації.

Признаючи, що не можно бути дуже строгим до журнальних статей такого невеличкого журналу, яким був «Український Вістник», бо в ньому можно було в статтях тільки намічати основні точки в кожному трактованому питані, ми проте думаємо, що робити одбитки варто тільки з тих статей, які або відзначаються повнотою і всебічністю аргументації, або ж мають в собі нову оригінальну точку погляду на справу.

На жаль, треба визнати, що обидві передрюковані статті шановного професора, досить широко відомого своєю грунтовою «Історією Украіни-Русі», ледве чи мають якусь, бодай найменьшу, вартість.

Ледве чи хто небудь буде сперечатися проти того, що для того, щоб прийти до того чи иншого розвязання національної проблеми, потрібно насамперед вияснити суть її, як і ті причини, що утворили її в нашому громадянстві. На самих порівняннях з релігією, з релігійним гнітом, так само, як і на розмовах про рівноправність націй, далеко не заїдеш в дуже складній національній проблемі.

На жаль, ніякого подібного аналіза національного питання, ми не стріваємо в першій брошюрі професора, яка містить в собі часами досить рельєфні порівняння і характеристики із сфери національного поневолення.

Отже і те розвязання націон. питання, яке пропонує д. Грушевскій,—децентралізація в формі національно-територіальної автономії,—являється незрозумілим особливо після раз-позраз вживаного професором порівняння нації з релігійною спілкою в дусі Р.

Шпрінгера. Із цієї аналогії, навпаки, безпосередний висновок один, який зробив Шпрінгер, а саме, що тільки національна нетеріторіальна автономія приведе до усунення національних конфліктів в державі, яка складається із де-кількох націй. Отже для нас і незрозумілим і несподіванним являється те, що «коли ми виділимо національну *територію* і дамо їй широке самопорядкування, *національність* перетворюється із бойовничого поклика, із привода боротьби, яка паралізує улаштування економічних і культурних відносин, в де-що таке, що, само собою розуміється, не вимагає ніяких розміркувань—в простий грунт поліпшення цих економичних і культурних відносин». (ст. 9). Не зрозуміло, яким чином виділення національної теріторії усуне національне поневолення для частин нації, яка виходить по за межі своєї національної теріторії. Адже ж не можно припустити, щоб шановному професорові був невідомий факт розкиданости націй так само, як невідомою зосталася і ідея національної екстеріторіальної автономії. Отже, перед нами повстає питання, чи усуває національно-теріторіальна автономія гніт над націями, що живуть в меншости, невеликими групами на цій теріторії? Правда, професор каже, що «національний прінціп повинно покласти в основу всіх теріторіально-громадських організацій, починаючи з сільської громади і далі—в основу дрібної земської одиниці, всяких виборчих округів і провінціальних підрозділів—наскільки хватить певної етнографичної теріторії і національної маси для ціх округів і підрозділів» (стр. 13). Але знову, скажемо ми, ці національно громадські організації—теріторіального характеру. А як же бути сотням тисяч чехів Відня, які домагаються чешських школ, сотням тисяч євреїв Варшави, Одеси, які певне теж домагаються єврейських школ? І чехи, і євреї не зможуть же увільнитися від національного гніту, бо вони не складають теріторіальної одиниці. І знов же таки навіть для ціх невеличких національно-теріторіальних одиниць національне пригнічення з боку автономної національної области може і не усунутися, бо невідомо, як на погляд шановнаго професора збудована автономна теріторія—централізовано, чи децентралізовано. Всі ці питання, до яких можно приєд-

нати досить ще подібнихъ, не порожні і не зайві. Навпаки, од них залежить доля сотень тисяч, а часто і міліонів людей тих націй, яких історія розкидала між чужими народами.

Не знаходимо ми відповіді в брошюрі д. Грушевського і на цілий ряд запитань иншої категорії.

Одним із них є питання, як широкою повинна бути автономія цих національних країв. «Розуміється, пише професор, може бути тільки одна відповідь—як можно широкою». Ледве чи можно пристати до такої загальної постанови питання. Загальною ж фразою, що «старий режім пильнував запезпечити цілість держави силою примусу; новий повинен мати на увазі силу «внутренняго сцѣпленія» і дати можливий простор розвитку народностів і країв в єдності держави», не можно дати ніяких реальних вказівок для користної комбінації централізації і децентралізації в державі, для такої комбінації, яка б не руйнувала державу і не гальмувала розвитку її частин. Розвязати це можно було б тільки тоді, коли б професор виставив якийсь критерій, що проводив би ясну межу між справами загальнодержавними і місцевими. Адже ж покладатися на саму силу «внутренняго сцѣпленія» нема чого, бо політичні форми самі впливають на людність, зближаючи чи віддаляючи одну частину її від другої, а «як можно ширші» форми самопорядкування національних країв, при яких спильне зводиться до мінімума, часто проводять до руйнування того «сцѣпленія», що може виростати в наші часи тільки на грунті спільного співробітництва, спільної праці.

Питанню про те, як зберегти цілість держави при автономії країв, присвячена друга брошюра професора «Единство или распаденіе Россіи»?

Ця стаття ще меньше була варта того, щоб її передрюкувати окремою брошюрою. Мало не половина її присвячена історичній справці про те, як шляхом сили склалася російська держава. Друга ж частина переспівує кінець першої брошюри про те, що «утворити єдність Росії можно тільки шляхом розвитку в ній внутрішнього «тяготѣнія и сцѣпленія», а воно може вирости тільки із свідомости, що приналежність до державної спілки дає занадто

великі вигоди, щоб варто було рисковати ними і ставити на карту спокійне життя для розрива» (стр. 14 Един. или рас. Рос.).

Ніяких инших доказів, ніяких инших нових точок друга брошюра навіть не намічає.

Нам можуть сказати, що ми дуже багато вимагаємо од журнальних статей. Ми згодні з цім. Але од себе скажемо, що як статті вони може в свій час і були чогось варті, але як окремі брошюри з широкою назвою, що багато обіцяє, а мало дає, вони нічого не варті.

Ікс.

Проф. *Мих. Грушевскій. Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ.* Статьи и замѣтки. Спб. 1907. Ст. 291. Ц. 1 руб.

Книга проф. Грушевського склалась з його статей, друкованих за останні два-три роки по ріжних російських і українських періодичних виданнях (Украинскій Вѣстникъ, Сынъ Отечества, Страна, Літературно-Науковий Вістник, Рада та ин.). Як каже сам автор в передмові до збірника, видаючи його, він мав на увазі читачів трьох головних категорій: йому хтілося б, щоб книга попала в руки земляка-українця, захопленого бурхливим виром сучасного життя Росії і одірваного од місцевих інтересів; йому хтілося б, щоб книга нагадала такому землякові, що, поруч з розвязанням загальних питань політичного і соціального увільнення Росії, український народ жде од своєї інтелігенції, щоб вона добилась і виборола йому умовини культурного й політичного істнування, при яких би він перестав бути пасивним глядачем сучасного життя. Окрім такого читача-земляка, автор має на увазі ще читача, котрий інтересується українським питанням і шукає, де б роздобути відомости про сучасний український рух. Для такого читача в збірнику призначено кілька статей інформаційного змісту. Нарешті є в збірнику статті загального характера, присвячені взагалі національному питанню в звязку з перебудовою нашої держави на основі національно-теріторіальної

й широкої децентралізації. Ці статті можуть зацікавити читача, що взагалі інтересується національним моментом в загальному визвольному рухові, який переживає тепер Росія. Коротко кажучи, книга проф. Грушевського має подати образ «чаяній и упованій» українського громадянства Росії, насущних потреб українського народу і, разом з тим, образ надій і потреб в сфері національного життя усіх взагалі недержавних народів Росії, вказуючи тута ж і шляхи для заспокоєння цих потреб в дусі згоди інтересів «державного союза» з інтересами вільного розвитку народів, які входять в склад держави.

Писані в гарячу хвилю недавніх подій політичного життя Росії, являючись часто-густо відгуком вченого публіциста на запитання дня, де-які статті мають значіння історичних документів з нашого недавнього минулого, але більшість має глибокий сучасний інтерес і практичну вагу. Як ми зазначили, більшість статей, яко передрюки, вже знайомі для українського читача. Новими являються в збірнику, окрім передмови, тільки дві невеличкі статті «Противъ чтенія» і «Къ злобѣ дня», що мали появитися свого часу в російських часописях, але не були видрюковані. Зібрані тут усі разом статьї проф. Грушевського роблять цільне враження, з вичерпуючою докладністю обговорюючи важніщі з болючих питань сучасного українського життя.

В статті «Наши требованія» проф. Грушевський сформулював українську програму—minimum, вироблену спільно з українською парламентською громадою першої Думи. Основні її тези: національно-територіальна автономія, організація краєвого українського сейму і звязаних з ним органів самоуправи і контролю, скасування церковної централізації, відбування військової повинности в межах рідного краю, заведення народної мови до народних шкіл яко викладової, і до середніх та вищих, яко предметів викладу, заведення української мови до органів місцевої самоуправи і всяких інституцій, що зостаються в завідуванні органів центрального уряду. Нарешті—скасування всяких обмежень української мови в усіх сферах культурного й громадського ладу. Таке порішення національного питання автор ставить в тісний

звязок із загальною перебудовою російської держави на основі рівноправства народів і національно-територіальної автономії, і доводить необхідність задовольнити таким способом усі народности, не поділяючи їх на дозрілі й недозрілі.

Стаття «На конституціонныя темы» являється критикою проектів конституційного ладу в Росії, писаною в середині 1905 року, коли в пресі йшла гаряча дискусія на тему будучого устрою Росії; до проекту загального виборчого права автор вносить свої поправки, які забезпечували б інтереси інтелігентних професій і права меньшости, а також подає нарис організації краєвих сеймів, з депутатів до котрих складався б центральний парламент. Характер відповіді на запитання біжучої хвилі мають також статті: Вопросъ дня (аграрні перспективи), Національные моменты въ аграрномъ вопросѣ, Конецъ гетто (єврейське питання). В ліквідації великої земельної власности на Україні, так само як і в Білорусії, Литві і Остзейському краї, і в передачі цих земель в руки місцевих працюючих мас проф. Грушевський бачить не тільки гарантію економічного й культурного розвитку цих мас, але й повернення в національну власність земельного капіталу, загарбаного в неї дезертирством вищих класів, урядовими секвестрами, «легальними» й нелегальними, примусовим одчужденням земель з рук працюючих мас, бачить увільнення цих мас од впливу й влади чужонародніх пануючих елементів. Для українців таким порішенням земельної справи до певної міри полагожуються тяжкі наслідки «історичних кривд»; до мотивів демократичного й соціялістичного характера тут прилучаються й мотиви національні.

Цілий ряд статей (Противъ теченія, На другой день, Фразы и факты, Равною мѣрою, Къ злобѣ дня) освітлює українські потреби в ріжні політичні моменти трьох останніх років. З загальним становищем українського національного питання в його історичнім розвитку і в сучасному моменту знайомить читачів стаття «Украинскій вопросъ». Спеціяльно утисків над українським словом (указ 1876 року) торкаються статті «Невѣроятно» і «Позорной памяти». Еволюції української політичної й громадської думки в XIX столітті присвячена стаття «Движеніе политической и обще-

ственной украинской мысли въ XIX столѣтіи». Роль Галичини в історії української національної свідомости обговорює стаття «Украинскій Піемонтъ».

Справі українських кафедр у Росії в звязку з потребами української науки присвячена широка стаття «Вопросъ объ украинскихъ кафедрахъ и нужды украинской науки», що первісно друковалась у Літ.-Наук. Вістнику і була обговорена на сторінках нашого журналу (кн. IV).

Нарешті три останні статті збірника торкаються українсько-польських відносин, як на російськім, так і на галицькім грунті. В статті «Изъ польско-украинскихъ отношеній въ Галиціи»—самій обширній у Збірнику, проф. Грушевський докладно і з багатим цифровим матеріялом знайомить читача з становищем українців въ Галичині під польсько-шляхетським панованням. Стаття ця являється яскравим доказом непридатности краєвої автономії на території з мішаною людністю. Краєвій автономії проф. Грушевський протиставляє тут автономію національно-територіальну. Стаття «Встревоженный муравейникъ» написана з приводу того гвалту, який підняла шовіністична польсска преса, перелякана діяльністю проф. Грушевського в справі зазнайомлення російського громадянства з становищем річей у Галичині. Особливо стрівожив польських шовіністів побут проф. Грушевського в Петербурзі підчас сесії першої Думи. Стаття «За украинскую кость» присвячена справі виділення Холмщини з Царства Польського.

З цього короткого перегляда змісту збірника ми бачимо, скільки інтересного й важного матеріялу дає він для читача. Не боячись пробільшення, можно сказати, що після Драгоманова, українське питання ще ні разу [1]) не було так широко, з таким знанням справи трактоване, як в писаннях проф. Грушевського. А тепер, коли знайомлення російського громадянства з українським питанням ведеться такими органами як «Кіевлянинъ» або «Но-

[1]) Виїмок становить видавання торік „Украинскаго Вѣстника“, що своїм інтересом завдячував також в значній мірі статтям проф. Грушевського.

вое Время», вихід збірника проф. Грушевського тим більш являється на часі. Ця книга повинна знайтись у кожного, хто цікавиться національним питанням, як одним з насущних питань, висунутих на порядок денний переломовим моментом визвольного руху в Росії.

М. Ж.

Бібліотека „Молодість“ т. І. *Г. Х. Андерсен. Казки.* Перекладала *М. Загірня.* У Київі, 1906. стр. 1—245. ц. 65 коп.; т. II. *Українські народні казки для дітей.* Упорядкував *Б. Грінченко.* З малюнками. У Київі, 1907 стр. 1—272. Ціна на кращому папері 65 коп., на гіршому—40. коп.

До недавніх часів у нас дитячих книжок, українською мовою писаних, сливе, зовсім не було: за панування цензури усяка українська дитяча книжка не дозволялася до друку тільки через те, що вона дитяча; після ж 18 жовтня 1905 р. хоч ця заборона і впала, та не до видавання дитячих книжок тепер було: визвольний рух, що охопив усю державу, притянув до себе всі свідомі українські сили, а видавати книжки для дитячого читання не було кому. Тимчасом потреба в таких книжках чим далі все зростала, все збільшувалася. Задовольнить цю потребу й має на меті бібліотека „Молодість“, що з кінцем минулого року почала виходити у Київі під редакцією відомого українського письменника Б. Грінченка, який сам довгий час колись був учителем на селі, добре знає просвітні потреби наших селян і чимало вже прислужився вияснюванню в прессі питання про заведення української школи.

Ми хочемо сказати тут про два томики цієї бібліотеки: в І т. видрюковано казки Андерсена в перекладі М. Загірньої, в II т. — народні українські казки для дітей, упорядковані до друку редактором бібліотеки Б. Грінченком.

Казки Андерсена дуже добре відомі всякому і рекомендувати їх до читання нема ніякої потреби,—вже той факт, що тепер ці казки перекладені, здається, на всі европейські мови, свідчить

про те, що вони мають загально-людський характер і зрозумілі дітям усіх націй. Це не перший переклад Андерсенових казок на українську мову; ще 1873 р. у Київі видрюковано було 12 казочок в українському перекладі М. Старіцького з малюнками Мурашка; потім ще зьявлялися були переклади де-яких окремих казочок, инколы через цензурні умовини навіть без підпису справжнього автора. Але і збірничок д. Старіцького і инші видання казок великого письменника-гуманіста вже давно роспродано і достать їх вже давно нема ніякої змоги, через що І т. „Молодости", який містить в собі переклад казок Андерсена, появився тепер дуже вчасно, і ми з особливою приємностю витаємо його. В ньому видрюковано 16 казок: „Соловейко", „Мати", „Русалочка", „Ялинка", „Циганська голка", Дівчина з сірниками", „Нове королівске убрання", „Мизиночка", „Шийка з пляшки", „Стокротка", „Погане каченя", „Пропаща", „Снігова королева", „Дикі лебеді", „Свічки", „Дзвін". Чимало з цих казок (здається, 12 казок) було видрюковано і в перекладі М. Старіцького; на жаль, не маємо зараз під руками переклада д. Старіцького і через це не можемо порівняти, який з цих перекладів кращий і зрозуміліший для дитячого читання. Переклад д-ки Загірньої зроблено дуже добре, запорукою чому служить нам імя перекладчиці, відомої української популярізаторки; мова скрізь проста, ясна, цілком народня, зрозуміла для сільських дітей, з поетичним колоритом, що відповідає оригіналу. Для українських дітей це коштовний подарунок, і можно тільки побажати, щоб і решта казок Андерсена скоро появилася в світ в перекладі ж д-ки М. Загірньої.

За цензурних часів скільки разів (нам відомо про три випадки) робилися заходи видрюкувати збірничок народніх казок для дитячого читання, але всякий раз збірники ці погибали в пащі цензури і тільки тепер „українські народні казки для дітей" видрюковано в II т. бібліотеки „Молодість". В цьому томику видрюковано 55 народніх казок, які діти наші читатимуть з великою цікавістю. Де-які з видрюкованих тут казок уже друковалися раніш в ріжних збірниках, де-які нові варіанти друкуються тут вперше, а де-які хоч взяті й з друкованого матеріалу,

але „до їх додано з инших варіянтів те, чого в їх не ставало, а мусило б бути. Ці додатки роблено з такою обережністю, якої треба за для того, щоб твір, стаючи повнішим і поправнішим, ні в чім не переставав бути суто-народнім“,—говорить на прикінці книжечки упорядчик—Б. Грінченко, і певна річ, що такий знавець українського фольклору зробив це як найкраще. До де-яких казок додано гарні (всього 24) малюнки, які ще більше зацікавлять дітей цею книжкою.

Видано обидва ці томики дитячої бібліотеки дуже старанно і чепурно, а невисока ціна їх допоможе тому, що казки ці матимуть багато маленьких читачів... На прикінці висловимо бажання, щоб казочки з цих томиків було видрюковано ще й маленькими збірничками—метеликами, бо це дало б змогу пустить їх ще ширше між дітей убогих наших селян...

Е. Віченко.

Старі гнізда. (Про пьесу С. Черкасенка—«В старім гнізді»).

Молодий письменник С. Черкасенко, виступаючи з своєю першою драмою, вибрав дуже вдячну тему для неї: вимірання старих дворянських «гнізд». Така тема не новою була-б для російського драматичного письменства, але для української сцени вона безумовно нова. Хоч українські драматурги і торкались цієї теми, але вони справді тільки «торкались», користувались з неї, як з вдячного джерела, щоб змалювати прірву між кріпостниками-панами та крепаками-селянами та те лихо, що повстало з тієї прірви. І в «Не судилось» Старицького, і в «Олесі», та «Доки сонце зійде» Кропивницького осередком драматичної дії були не побут самого дворянства, не психологичні та инші прикмети їх «старих гнізд», а стосунки їх з селом. У «Старім гнізді» С. Черкасенко зробив пробу підійти до дворянських гніз з другого боку: змалювати їх смерть, не стільки матеріальну, скільки моральну. І треба сказати, що ця спроба дала українському дра-

матичному письменству і театрові нашому талановиті, яскраво змальовані «драматичні картини на 4 дії».

С. Черкасенко змалював в своїй пьєсі моральну смерть попоміщицького дворянського гнізда. Там, у «гнізді старому», на всіх членах родини моміщиків Гробачевських темною смугою лягла смерть. А безпечні пани-дворяне витанцьовують над самою безодньою свій «танок смерти». Вони не спиняються, танцюють, *не хотять*, но то що—не вміють, послухатись голосу пугача, що віщує їм лихо над старим гніздом; *не хотять* вони послухатись голосів нових людей, що инколи завитають до їх з своєю проповіддю нового життя. І над старим «гніздом» панує якесь прокляття, як над людьми засудженими на смерть. І коли бачиш і знаєш, що дворянське гніздо от-от завалиться, що його хазяїв от-от спіткає смерть неминуча і поглине їх холодна безодня—серце не проймається ніяким жалем. «Колиб ви скоріше уступили своє місце иншим новим людям!»—хочеться сказати цим живим мерцям. Чому ж це так? Чому ми не почуваємо до дієвих людей в пьєсі С. Черкасенка того, наприклад, ліричного спочуття, того тихенького, теплого жалю, який викликають у нас засуджені на смерть безпомічні хазяї «Вишневого саду» Антона Чехова? А тому, що ті дворяне-хазяї каються в своїх гріхах, що вони хоч і не потрібні для нового життя, але милі, такі ніжні, поетичні, безвольні, і тихенько сумують вони, що нові хазяіни заберуть од їх «вишневий сад». Ті не вміють, хоч би й хотіли рятуватись. А ці? Ці не хотять схаменутись. Вони настирливо дивляться смерти в вічі і грішать старими гріхами. В старому гнізді «навкруги дна гидота, «пітьма»—як каже жертва «гнізда» дочка Гробачевських Ольга. Дійсно—«гидота». Все покоління птахів цього гнізда гниле. Батько Гробачевський, син його Жорж, і дід старий Гробачевський—роспутні люди. Їх гнила кров тече їм по жилах з діда-прадіда. І от роспустою огидною вони сповняють атмосферу «гнізда». Батько, син, дід—всі Гробачевські разом насилують дівчать, що в їх служать, плодять незаконних дітей по селі. Одночасно всі три наміряються збезчестити слугу-дівчину, вродливу Марусю. Розбитий паралічом дід Гробачевський,

справжній гробак, божевільний, не вміє вже й слова сказати, а бігає за Марусею і «коли вглядить мужика, або робітника, то очі йому засвітяться і кулаки стискуються. Як би голос та язик, то здається закричав би: «різок!» (33). Так каже про його син, хазяїн гнізда, Іполіт Гробачевський, одставний полковник. Цей ще кращий. Навіть за жінкою рідного сина він бігає, привабленний її красивим тілом, і син не може ніяк одігнати його, не кажучи вже про Марусю, якій він не дає спокою. Синові Жоржові потурає, хоч і сердиться на його, що має більший успіх у дворських дівчат. На очах усіх гостей приходить з села покритка, обдурена цім Жоржем, і вимагає грошей для його дитини. На гидкі сцени, які що-дня трапляються дома, не сила дивитись дочці Ользі, а ще більше рвуть їй душу ганебні, настирливі глузування батька, братів. Тільки в матері, Вікторії Францовні, вона знаходить спочуття, бо її силу пригнітило вже так дуже це «прокляте гніздо»—як найкраще було б назвати авторові свою пьесу—що вона втеряла власну волю, силу протеста і тільки мовчки терпить,—вона звикла.

Але не звикла Ольга. Це центральна фігура в пьесі поруч з студентом Леонидом, що, завитавши в це царство смерти, кличе Ольгу до нового життя, до боротьби.

Ользі не сила жити в «гнізді». Воно отруїло їй кров, одняло в неї енергію; покалічило душу. Душа Ольги слаба. Вона дуже нервова, навіть істерична людина, і на всі гидоти, знущання над собою тільки слізьми вміє одповідати. Вона каже так про себе Леонидові: «... моя душа здатна мабуть одкликатись тільки на яви смутні, бо ще зроду не сміялась вона так, щоб другим од того сміху стало весело» (29). Ольга мучить сама себе тим, що вона важка всім на світі, нікому не потрібна: ні тут у «гнізді», бо її ненавидять за те, що не творить «гидоти» разом з ними, ні «там» по-за «гніздом», бо вона людей не любить і люди «ненавидять» її, як Ольга впевняє себе. «Дивно мені,—жаліється вона Леонидові—підійде куди Ліна, і зараз починаються розмови, сміх, милощи, змагання... А зо мною здебільшого мовчать» (28). Ольгу розьідає аналіз, вона почуває, що вона

безсила, зайва для життя: „Мені здається, що інші мають хист вносити з собою всюди жизність, радість. В їх вдачі одбивається наче саме життя своєю ясною частиною. Для таких людей смуток, сльози—це щось наносне, хвилинне, що, як хмарки на ясній небі літньою добою, випливуть і розстануть в злотистім соняшнім сяйві, не зоставивши по собі ніякого сліду. Другі-ж—це живі малюнки для другої частини життя; сміх і радощи не про них... Нудно жить на світі таким людям, Леониде Платоновичу“ (28). „Я... безсила, безвільна, лехкодушна панна, до того іще й виродок. Бувають виродки талановиті, могутні, що мають силу завоювати собі життя й счастя, але у мене нема нічого,—порожнеча, пустка. Навіть бажати я не можу, як усі... Я бажаю тільки смерти. Колиб я вмерла хоч зараз, жадна душа не пожаліла б бідної істоти... А я живу... жеврію, як кажуть... Навіщо“? (53—54). Леонид хоче розвіяти такий одчай Ольги, таке зневірря. Він, вістник нового життя, прийшов з своїм „молоточком“, як писав Чеховъ, і стукає в двері „старого гнізда“; кличе Ольгу, цю жертву вирождення, туди на широкі простори роботи—борні. Леонид каже їй: „Чоловік сам коваль своєму счастеві (цітуючи з творів Короленка). Чоловік, в душі котрого повстануть живі поривання і, повставши, перейдуть у боротьбу за счастя, такий чоловік уже наперед смакує його, він уже напівсчасливий. Ніхто не винен: люде сами роблять у життю помійну яму, зо дна якої їм ледве-ледве помітно, як світять довічні зорі справжнього счастя... треба тільки захотіти, щоб самому досягти счастя“ (29, 30). Ось який житьовий, сміливий погляд у нових людей, що пішли в бій з самим життям. Вони йдуть одважні, горді, не згинають покірливо шиї, вони не раби. Вони сами звоюють собі счастя і перед ними на небосхилі сміється втішно нове сонце, счастя звойоване. А виродки „гнізд“ вмірають з прокляттям, бо не слухаються цього голосу. Леонидові жалко Ольги, він лякає її смертю в „гнізді“: „Якесь прокляття висить над такими предківськими гніздами і їх жителями, котрі мусять одповідати за минуле. .“ (31). Але Ольга не знає навіть, куди втікати, та й хоч каже їй Леонид—куди,—не хоче... „Ваша душа нудиться од порожнечи. На-

повніть її великим змістом, який здобудете тільки в боротьбі, в праці за счасття загальне... Несчасні борються за несчасних і, я ж кажу, в самій цій боротьбі знаходять змисл життя... Всі ваші отці гнізда старі, ваш добробут, стоїть на підвалинах народнього несчастя. Душа правдива, чесна повинна... оддячити народові за все те, що у його взято" (31, 32). Але Ольга не любить людей і через те не слухається слів Леонидових. Любити людей? А за віщо ж їх любити"?—каже вона в другому місці. Чи не за те їх любити, що не бачила від них ніколи краплини счастя"? (39—40).

Так Ольга живе з розбитою душею. Люди покалічили її душу, і вона не хоче платить їм добрим за лихе. Власні уразки болять дуже, над силу, і нема в неї стільки міцної волі, щоб підвестись над самою собою, щоб пройнятись настріем нових, дужих людей і собі зробитись дужою, потрібною, радісною. І вона, хоч з иншого боку, але так само вороже ставиться до голосів нового життя, як і всі хазяї в «гнізді». «Яке мені діло до счастя якогось там народа, каже вона, коли я не маю свого особистого». І справді, і на хвилинку не хоче всміхнутись їй давно «змалечку» жадане счастя, бо вона живе в «гнізді», а «гніздо» засуджене на смерть неминучу. Покалічило воно, це кляте «гніздо», їй душу—і вона гине в гнізді. В неї вистачає сили на те тільки, щоб протестувати проти насильства родичів, що глузують з неї, а проти всього життя, на широкому шляху боротьби, вона не хоче, не здатна повстати. В истериці Ольга кричить до рідні: «Ви заїли душу, моє серце... Ви спустошили його своїми хижими вчинками, ви знущались, глузували з його, витруїли з його останню віру в людей, а теперь сміетесь, радієте»... (41).

Ольга—жертва гнізда, і воно її вбиває. Вона любить молодого поміщика Шаха, товариша Леонидового, але він її не любить і посватав другу дівчину: «біляву панночку з пишним волоссям». І от на заручинах, у батьків молодої Шахової, Ольга підняла чарку за счастя молодих, а потім пішла і втопилась. Счастя не схотіло всміхнутись їй. Піднімаючи чарку за молодих,

Ольга казала: «Я знаю, що то—счастя... Увіч, мов ясновидющій, стояло воно мені перед очима, принадне, звабливе, осяяне променистим блиском, повне чарів, але недосяжне»... (68) І ця жага счастя вбила Ольгу.

Образ Ольги та Леонида безумовно самі цікаві в пьєсі. Найбільше посчастило авторові витворити тип Ольги. Він умів надати їй всі прикмети на смерть засудженої, непотрібної для життя людини. І образ вийшов яскравий, життьовий. Ті, кому вмерти належиться, завжди хотять счастя, жадають його, і така жага счастя прискорила смерть Ольги. Правда, де-чим Ольга нагадує героїнь з пьєс Горького («Дачники», «Дѣти Солнца»), як і вся пьєса, але образ її і инших витворені автором цілком самостійно. Він підійшов до «непотрібних людей» з свого власного кутка. На жаль тільки автор не вмів надати хазяям «гнізда» українських рис, бо есть чимало виміраючих дворянських гнізд і вкраїнських, з якими цікаво було б познайомити глядачів української сцени, тим більше, що автор умів багатьом типам надати специфичні, життьові прикмети. Візьмемо всіх трьох Гробачевських, про яких згадано вище,—хіба це не правдиві виродки? не птахи «старих гнізд». Далі: жінка Іполіта Гробачевського—затуркана, байдужа, холодна людина. Ліна, жінка Всеволода Гробачевського, за якою впадає Іполіт (батько) Гробачевський,—це дурна кокетка, що тільки тішиться своїм тілом і дивиться на світ, так кажучи, кризь призму жіночого тіла. Взагалі на всіх «жителях» гнізда, во всіх їх учинках, характерних прикметах, автор вдатно поклав одбиток роспусти, вирождення, гноїння, смерти. Хочеться одвернутись од них,—такі вони огидні.

З такою закінченою виразністю не змальовані у автора типи позитивні. Взагалі—це річ дуже трудна малювати «добродітельних» персонажів, і не багатьом, навіть визначним талантам, счастить це зробити. Автор добре справляється з «виродками», але не визначив ясно типів студента Леонида, Шаха, Дусі та инших людей нового життя. Їх Черкасенко неначе одгородив у одну загороду, не надав кожному виразних прикмет. Хоч Леонид, наприклад, і багато розмовляє, і «злим словом» докоряє

дворян, але по за цими словами, якось не видко «чоловіка»,— есть теорія, виразна, відома, а образа сценичного, «чоловіка» не вийшло.

Шах та инші ще більш бліді. Автор тільки зробив із Шаха і з Леонида тих чехівських «чоловіків з молоточками», що повинні вистукувати під дверима безпечних людей заклик до життя, до праці. Таку роль і відграють ці позитивні образи в пьесі С. Черкасенка.

Як на ще одну хибу молодого драматурга, треба показати на дві грубих, не реальних сценки в пьесі. Це в першій дії, де покоївка завьязує старому панові голову брудною ганчіркою і бье його по голові (пан б.жевільний, і таке поводіння покоївки з ним зовсім не реальне), та в фіналі останньої дії, коли брат Ольги Серж, почувши, що вона втопилась, серед загального важкого враження, каже: «однією дурепою менш буде». Як би не ненавидів він сестру, а в таку хвилину, та ще й в гостях, не міг би цього казати.

Ми здебільшого переказали зміст пьеси, але посилаємо читачів до самої книжки, бо пьеса не складається з якихсь яскравих подій, які можно було б переказати, а, так би я сказав, з низки цікавих образів, їх щоденного життя. Автор не вніс у пьесу стільки дії, скільки треба для драми, і через те зовсім до речі оборонив себе од нападів за брак дії, назвавши пьесу «драматичні картини».

Ці «картини» дуже цікаво було б побачити на сцені. Автор надав їй багато настрію, що досягається ріжними сценичними подробицями, цікавою обставиною то що.

Взагалі про пьесу «В старім гнізді» треба сказати, що це визначне явище серед нашого убогого драматичного письменства, а про молодого письменника — що він має не аби який хист драматурга.

Л. П—ський.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Записки Наукового Товари́ства імени Шевченка. Том LXXII, книга III.

Володимир Розов. До старо-руської діялектології (Іще до питання про галицько-волинське наріче. Ст. 5—34. Д-ій Розов взявся подати історію наукової полеміки, яка повстала після відомого реферату акад. Соболевського 20 падолисту 1883 р. в Київському Товаристві Нестора Літописця на тему «Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вв.?», зрезюмовати її, вияснити, скільки ця полеміка дала здобутків для славянської філології, а також подати й свої власні уваги про цю справу, на підставі ізучення старих памяток українського письменства. В цій першій частині своєї праці, що уміщена в III т. Записок, автор подає докладну історію питання, вихідною точкою якого були дві гіпотези проф. Соболевського: про діалектологічне значіння й похождення одвертого або т. зв. «нового ѣ», і про великоруське похождення старих киян. Найбільше спиняється д. Розов над працями в цій справі проф. Ягича і над новійшими розвідками проф. Кримського. Аналізуючи аргументовання проф. Соболевського в обороні своєї гіпотези, змушеного чім далі, то шукати все нових і нових аргументів, д. Розов схиляється до висновку, що й «нові докази Соболевського не мають, так само як передні, відповідної сили. Тому можно би вважати його гіпотезу погребаною. Та з при-

чини, що це питання розбудило пристрасти й викликало широку літературу, в його розвязанні треба зберегати незвичайну осторожність. Треба би для того простудіювати детально всі памятки, що можуть кинути на нього світло, втягаючи до студій й сучасні говори київської й сусідніх з нею губерній».

Ил. Свєнціцький. «*Архангелови вѣщания Маріи*» *і благовіщенська містерія* (Докінчення). Ст. 35—76. В III—IV розділах своєї праці над благовіщенською темою д. Свєнціцький накреслює розвиток благовіщенської містерії в середньовічній західно-европейській літературі, у хорватів, поляків, що розвинули багату благовіщенську гімнологію, і на решті у східних славян. В розділі V дається загальний огляд благовіщенської теми в духовнім письменстві. На закінчення д. Свєнціцький дає нарис того, на скільки благовіщення відбилось у штуці—европейській і староруській, в народній словесности і літературі (романські поети—Лопе де Вега, Парні, Бокаччіо, і славянські: Міцкевич. Пушкін, Шевченко, Лермонтов).

Ів. Крипякевич. Львівська Русь в першій половині XVI віку. Ст. 77—106. На підставі архивного матеріалу, т. зв. радецьких актів, д. Крипякевич написав розвідку, що має подати образ життя Львівської Руси на переломі XV й XVI ст., коли після довгої апатії й упадку серед неї на ново прокинулось національне життя. В перших трьох розділах, уміщених в цім томі, автор встиг окрім загального вступу обговорити тільки ономастику руського міщанства у Львові, територіяльний зріст людности у Львові, ремесла й цехи, торговлю, обмеження, яких зазнавала руська людність, і корпорацію «дідів» (старців).

Ів. Кревецький. Фальшованнѧ метрик для польських повстанців з 1830—31 рр. Ст. 107—113. Підчас польської еміграції з Росії до Галичини в 1830—31 рр. виявилось, що де-хто з галицько-руського духовенства фальшує метрики повстанців, щоб довести, ніби вони—австрійські піддані і через те не можуть бути видані російським властям. Про це довідався австрійський уряд і через митроп. консисторію вжив заходів, щоб спинити фальшованнѧ метричних документів. В цій справі галицький гу-

бернатор видав 1834 р. циркуляр, який і послужив основою для статті д. Кревецького.

Мих. Зубрицький. Село Мшанець Старо-самбірського повіта. Матеріяли до історії галицького села. (Докінчення). Ст. 114—170. В цьому закінченні праці д. Зубрицького надруковані документальні матеріяли,—юридичні акти як цілої мшанецької громади, так і поодиноких хазяїнів, духовенства, арендарів та ин.

У відділі *Miscellanea* (ст. 171—182) надруковано: М Грушевського «Рожне поле»—проба вияснення місця, де була битва 1099 року за галицький князівський стіл; Ів. Франка «Записки про книгокрадів у старих книгах і рукописхя»; В. Щурата—«Львівський тижневик з 1749 р.» (Kuryer Lwowski).

В *Науковій Хроніці* д. Кузеля подає огляд коло 40 німецьких, французьких та італійських часописей за 1905 рік, присвячених антропології й археології. Ст. 183—202.

В *бібліографічнім відділі* (ст. 203—242) подано рецензії на 25 наукових праць в мовах: українській, російській, німецькій, та польській.

„Літературно-Науковий Вістник“. Книга VI, червень, і VII, липень.

Микола Садовський. Мої театральні згадки. Ст. 403—413, Спомини обіймають період часу од 1881 року; в цій частині, що видрюкована в VI книзі, д. Садовський оповідає про початки постійного українського театру (трупа Ашкаренка, потім Кропивницького і Старицького), про гостини українського театру в Київі в 1883 році, коли генерал-губернатор Дрентельн заборонив українським артистам грати в межах Київщини, Полтавщини, Черниговщини, Поділля й Волині.

Мих. Грушевський. Студії з економічної історії України. Ст. 414—428, 43—61. Старе господарство Західної України й його пережитки в XVI віці (медова дань, дань птицею й худобою, натуральні повинности). Ловецтво й бортництво. Скотарське господарство. Загальний образ сільського господарства XV—XVI ві-

ків і його еволюції, експлуатація природних багацтв (фауна). Велике господарство в середині XVI в. перед розвоєм вивозу хліборобських продуктів. Початки вивозу продуктів господарства: вивіз продуктів звірячих. Вивіз лісових товарів.

В. К—ий. Національно-територіяльні межі України і території иншихъ областей Росії. Ст. 456—566. Стаття присвячена разборові брошюри проф. Фартунатова «Національныя области Россіи».

Ів. Франко. Новини нашої літератури. Ст. 506—512. Д-й Франко дає огляд перших трьох книжок «України». Не роблючи наукового аналізу всього матеріялу, надрюкованого в тих книжках, д. Франко спиняється на двох-трьох статях і, скритикувавши їх дуже гостро, робить загальну неприхильну оцінку «України».

Мих. Лозинський. Вибори в Австрії. Ст. 527—536. Огляд виборчого руху і його результатів підчас останніх виборів до австрійського парламенту, з спеціальною увагою на вибори в Галичині,

Ол. Грушевський. Сучасне українське письменство в його типових представниках (далі). Ст. 25—39. Цей розділ праці д. Ол. Грушевського присвячений Іванові Франкові, характеристиці його літературної творчости і розборові важніщих його творів.

Ф. Матушевський. Українська громада в другій державній думі. Ст. 79—100. Автор подає докладний нарис діяльности українських послів у другій думі, виясняє характер їх роботи в залежности од самого складу послів і їх політичного рівня. Д-й Матушевський підкреслює признання послами ваги національного принціпу і з особливою увагою спиняється над виставленими громадою постулатами національного характера (народня освіта, укр. кафедри). Д-ій Матушевський приходить до висновку, що робота українських послів у другій Думі, не вважаючи на де-яку її млявість і теоретичність, не мине без користі для слідуючих українських послів, які можуть увійти до нової думи.

Ів. Франко і Гр. Шерстюк. Новини нашої літератури. Ст. 115—123. Обидва автори дають оцінку збірника поезії Хр. Алчевської «Туга за сонцем». Д-ій Франко признає в авторки талант і радить їй більш працювати, щоб розвинути його. Д-ій Щерстюк дивиться на поезії д-ки Алчевської не дуже прихильно. Він більше спиняється на формі поезій і зазначає цілий ряд її дефектів.

Ф. Матушевський. З українського життя. Ст. 124—143. Стаття перейнята загальним оптимістичним духом. що до будучности української національної справи. Автор вважає, що коли українство змогло врятуватись в самих скрутних обставинах, то тепер, коли йому блиснула краща будучність, зовсім нема чого впадати в зневірря та песимізм. Підставу для своїх оптимістичних поглядів д. Матушевський бачить в сумі об'єктивних даних, які показує українське громадське життя. Оцінюючи вагу істнування українських фракцій у двох думах та їх діяльности, д. Матушевський підкреслює той факт, що ці фракції прихилялись до програми української демократично-радикальної партії. Д-ій Матушевський зупиняється над з'їздами трьох українських партій,—у с.-д. р. п., у. н. п. та у. д.-р. п., що відбулись підчас істнування другої думи, і наводить резолюції цих з'їздів. Найдовше спиняється він над резолюцією з'їзду н. у. п. З того факту, що українська фракція в другій думі трохи не цілком поклала в основу своєї діяльности програму укр. дем.-рад. партії, і що в дусі цієї партії приходило до фракції чимало листів і наказів, д. Матушевський робить висновок, що «програма д.-р. п. більше ніж яка иньша пристосована до світогляду українського люду, його потреб, інтересів і симпатій». Д-ій Матушевський зазначає факт заснування Українського Наукового Товариства в Київі, діяльність «Просвіт», говорить про боротьбу за укр. кафедри і про зріст уваги до національного питання всіх політичних партій Росії.

Мих. Лозинський. З австрійської України. Ст. 143—156. Свій огляд. д. Лозинський присвятив українському клубові в австрійському парламенті. Він признає, що посли зробили помилку,

завязавши угоду з москвофілами і зробивши їм концесії, наприклад, в самій назві клубу, що тільки заплутує національне українське питання в Австрії.

Историческій Вѣстникъ, кн. VII, іюль.

В. Даниловъ. Литературныя Поминки. Ст. 205—212. Д-ій Данилов справляє поминки по «Кіевской Старинѣ», що, проістновавши 25 років, перетворилась въ «Україну». Подавши історію заснования «Кіевской Старины» в 1882 році гуртком київських ученых і письменників з Ѳ. Г. Лебединцевим на чолі, рѳзсказавши про ті утиски й переслідования з боку місцевої цензури, що зустріли журнал в перші роки його істнування, змалювавши розвиток журнала і його матеріальне становище, д. Данилов подає таку загальну характеристику покійного журнала: «Кіевская Старина» становить широкий розділ в історії не тільки південної, але й взагалі руської історично-етнографічної науки. Покликування на «Кіевскую Старину», на її матеріяли, на її самостійні розвідки можно стрінути сливе в кожній науковій праці, що так або інакше торкається історії побуту України. Це—багата скарбниця, яка ще довго не буде вичерпана; це широка програма, що накреслює для будучих дослідувачів України шляхи й цілі. В обсягу історіографії проминути мовчки «Кіевскую Старину» цілком неможливо: на протязі 25 років вона була органом історичної думки для всіх ученых, що працювали над Україною». Не зовсім тільки зрозумілим являється для нас закінчення статі, де д. Данилов каже, що «з смертю «Кіевской Старины» українська історія й етнографія у нас в Росії зосталась без свого органу». А хіба ж «Україна» не одкриває своїх сторінок для праць по українській історії й етнографії?..

У відділі *Критики й бібліографії* замітка д. Z. про брошюру проф. Кримського «Древнекіевскій говоръ». Спб. 1907. У замітці нема ні слова по суті діла що до змісту книги, за те багато лайки і висміювання на адресу проф. Кримського.

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. Іюнь—іюль. Части IX—X.

Н. В. Шляковъ. Восемьсотъ пятьдесятъ лѣтъ со дня кончины великаго князя Ярослава I Мудраго. Ст. 362 — 400. Автор розбірає питання, коли саме помер Ярослав; він полемізує з проф. Куніком, який вважав дату смерти Ярослава невідомою, і на підставі студій над хронологичними відомостями в літописях і над посхаліями приходить до висновку, що Ярослав помер 4 марта 1055 року.

У відділі «*Книжныя новости*» рецензії (ст. 459—460 і 461) на: «Очерки по исторіи Лохвицкой, Сенчанской, Чорнусской, Куренской и Варвинской сотенъ» В. Модзалевського та «Труды полтавской ученой архивной кимиссіи», В. Ш. Полтава, 1907.

Книга за іюль. У відділі «*Критики и библіографіи*» рецензія А. І. Соболевського на «Матеріалы для исторіи Угорской Руси. I—II. 1905—6». А. Петрова. (ст. 188—190).

Slovanský Přehled. Čislo 9. Іюнь.

Bohdan Lepkyj: Ukrajinská literatura r. 1906. (стр. 390—393). Коротенький перегляд новинок української літератури в Росії та Галичині. Д-ій Лепкий признає, що нинішня доба не дуже спрія розвиткові української літератури. В Росії, не вважаючи на скасування указу 1876 року, тяжить над українським словом міч урядових репресій: часописі закривають одну по одній, а редакторів та співробітників переслідують тюрмою; в Галичині політичний рух за виборчою реформою і за університет одхиляє увагу громадянства од красного письменства. Проте д. Лепкий сподівається, що період застою в українськім письменстві скоро минеться і воно знову зацвіте пишним цвітом.

У відділі «*Rozhledy a zprávy*» коротенькі звістки (ст. 426—27) з політичного й культурного життя в Галичині, Буковині й російській Україні.

„Русскій Филологическій Вѣстникъ“. Учено-педагогическій журналъ, издаваемый подъ редакціей Е. Ѳ. Карскаго. 1907, №№ 1—2.

А. В. Ветуховъ. Заговоры, заклинанія, обереги и т. п. Ст. 29—84. Свод фольклорного матеріялу, який торкається народнього лікування, заснованого на вірі в силу слова. Автор широко користується українським матеріялом із збірок Єфименка, Драгоманова, Манжури та др.

Е. Ѳ. Карскій. „Наймичка“ Шевченка. Матеріалы для ея научнаго изданія. Ст. 109—108. Проф. Карському посчастило знайти в рукописях О. Бодянського, які переховуються в Московському Обществі Історії і Древн. Рос., під № 159 власноручний манускріпт шевченкової Наймички, писаний на двох аркушах in folio. В рукопису зроблено кілька поправок рукою Шевченка. На рукопису стоїть дата «1845 г. Ноябрь. Переяславъ»[1]). Проф. Карський зробив порівняння рукопису з текстом по виданню 1884 р. і знайшов чимало одмін. Ці варіянти він зазначує на прикінці статті, а також друкує з рукопису початок поеми (пролог) і перші два розділи. Крім того в статті зроблено фототипичний знимок кількох рядків з початку і з кінця поеми.

Н. М. Петровскій. Сказаніе о Царѣ Михаилѣ. Ст. 285—297. Варіянт легенди про царя Михайла і про кінець світа по рукопису XVII стол. з колекції Д. І. Образцова.

В. Курдиновскій. Рукописная церковно-славянская грамматика Гербовецкаго монастыря Бессар. губ. Ст. 389 — 398. Д-ій Курдиновський подає опис примірника граматики М. Смотрицького, друкованої 1697 року з дозволу Угро-Волошського

[1]) Про істнування цього рукопису згадує д. Доманицький в своїм „Розсліді“ (ст. 117).

воєводи Константина Басараби для тамошніх потреб. В тій же статі д. Курдиновський описує й рукописну граматику, яку він уважає переробкою граматики Смотрицького і относить її до часу між 1619—1648 рр.

У відділі «*Критики и библіографіи*» проф. Карский подає рецензії на слідуючі праці: Є. Тимченко, «Українська Граматика»; Д-р В. Щурат, «Грунвальденська пісня»; «Матеріяли до українсько-руської етнології». Т. VIII. Дитина в звичаях і віруваннях українського народа. Зібрав Мр. Г.; «Памятки українсько-руської мови і літератури». Т. IV. Апокріфи і легенди з українських рукописів. Зібрав, впорядкував і пояснив др. Ів. Франко; «Памятки і т. д.» т. V. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. Видав др. К. Студинський; «Українсько-руський архів». Вид. Наук. Тов. ім. Шевч. т. I.

———

„Русская Старина“. Кн. VII.

Собственноручная записка И. И. Дмитріева по жалобѣ кіевскаго дворянства, поданная генералъ-прокурору князю Куракину о неправильномъ выборѣ судей въ кіевскомъ уѣздѣ. Ст. 153 — 154. В початку 1798 року до Сенату було подано скаргу «россійскихъ дворянъ» київського повіту на польську частину дворянства, яка при виборах суддів обібрала повітовим маршалом поляка Росцішевського, а цей пообсажував усі посади поляками, навіть такими, що й чинів або маєтку не мали, а були «токмо поссесоры аренды»; тимчасом, говорилось у скарзі, «россійскихъ дворянъ», що мають виборче право, есть у Київі та в повіті більш 30, а всіх в загалі біля 100 фамілій; і от усіх їх польські дворяне од виборів усунули; новий маршал послав до Сенату просто од себе, минаючи губернську адміністрацію, спис обібраних суддів і завів діловодство на польській мові «въ противность сенатскому предписанію, дабы въ городахъ Кіевѣ и Васильковѣ отправлять оныя (діла) на русскомъ, потому что жители оныхъ суть русскіе». Обер-прокурор Дмитріев зложив на підставі скарги записку до Сенату, і цей поклав резолюцію, щоб

скасувати вибори, призначивши нові, до яких допустити і «малороссійскихъ дворянъ чиновниковъ»; поляків посесорів позбавити права брати участь у виборах і нарешті: «какъ въ самомъ Кіевскомъ и Васильковскомъ повѣтахъ жители обитаютъ малороссійскіе, не знающіе польскаго языка... должно производить дѣла на россійскомъ языкѣ и при баллотированіи въ выборахъ польскимъ дворянамъ преимущество давать тѣмъ, которые знаютъ россійскій языкъ».

Письмо Андрея Искры о награжденіи деревнями. Ст. 132. Премер-майор Андрій Іскра подає 1791 року прохання Катерині II, щоб та прискорила справу нагородження його маєтками; 48 років блукало по начальству прохання об тім самім його батька Якова Іскри і тільки в 1791 році Сенат зробив всепідданчий доклад. Одже Андрій Іскра просить «о воздаяніи за неповинную казнь, коей коварство вѣроломнаго Мазепы, за открытіе измѣны его, подвергнуло предка нашего полковника полтавскаго Ивана Искру, за претерпѣніе мщеній сего изверга надъ всей фамиліей нашей и за пожертвованіе дѣдомъ моимъ Климентіемъ Искрою всѣмъ имѣніемъ своимъ на той сторонѣ Днѣпра, переселясь по волѣ всепресвѣтлѣйшаго государя Петра Великаго въ Малую Россію».

«**Былое**», книги за іюнь та іюль.

Кн. VI іюнь. «*Сводъ указаній, данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ*» (Изданіе д-та полиціи. Гл. 1 и 2). Ст. 118—153. Цей «сводъ» зложено в 1879 році на підставі показаній, головним чином Богуславського (київського семинариста) і Веледницького на допитах; він мав послужити матеріялом для обвиновачення «украінофілів», яких тодішній київській «чорній сотні» з Юзефовичем на чолі дуже хтілось звязати з революційним рухом (між ин. з чигиринською справою Стефановича), щоб почати переслідування проти українських діячів київської та инш. громад. Найбільшу

увагу звернуто в «своді» на київську громаду, до якої залічено: Драгоманова, Зібера, Волкова, Старицького, Чубинського, Берентштама, Цвітковського, Житецького, Михалевича, Антоновича, Антиповича, Лоначевського-Петруняку, Трегубова, Класовського, Виниченка, Русова, Шершавицького, Білого, Подолинського і братів Лінтварьових. На скільки в цьому «своді» було наплутано всякої брехні й фантазії, показують інтересні «*Примѣчанія къ части «Свода», касающейся «сообщества украинофиловъ» А. А. Русова и Ф. К. Волкова*». (Ст. 153—163). Д-ії Русов та Вовк (Волков) були членами київської громади 70-х років і близько знали всі тогочасні українські справи. В своїх увагах вони подають цілий ряд пояснень і спростовань до «Свода», що торкається самої громади і її окремих членів. Особливо цікаві подробиці про видання женевської «Громади» та фінансове становище її діячів. Автори уваг на закінченні своїх заміток кажуть, що вони признають надрюковану в журналі записку тільки канвою для окремих мемуарів та історичних монографій про ріжні періоди українофільства. На їх думку «уяснити для сторонніх читачів ідейний звязок дідів, батьків та дітей, згаданих тута (у «Своді») можуть тільки спомини місцевих людей, що міг би виконати місцевий історичний журнал «Україна», який виходить у Київі».

Кн. VII. іюль. *П. Гуревичъ.* «*Дѣло о распространеніи малороссійской пропаганды*» Ст. 169—177. Під такою назвою розглядалась в 1862 році в Петербурзі, у спеціяльно призначеній царем комісії справа вчителя полтавської гімназії Ол. Ів. Строніна [1]), губернського секретаря Шевича, штабс-капитана Лободи, вчителя полт. кад. корпуса Шиманова, лікаря Португалова, кандідата університета Бекмана і лікаря Зеленського. Їх обвиновачено в ширенню «возмутительныхъ сочиненій и брошюръ», а найбільше—в змаганнях до відділення України од Росії. Не вважаючи на всю безпідставність такого обвиновачення — всі ці особи займались виключно влаштовуванням недільних шкіл і навіть ухиля-

[1]) Учителя М. Драгоманова.

лись од усякої революційної діяльности,—після чотирьохмісячного сидіння в тюрмі їх покарано адміністраційним присудом: Шевича заслано до Оренбургської губ., Лободу до Пермської, Португалова до Пермської, Бекмана до Самарської, Шиманова до Курської, Строніна до Архангельської, Зеленського віддано під догляд поліції у Полтаві. Матеріялом для обвинувачення послужили листи Строніна й Шевича, перехоплені поліцією Д-ій Гуревич дрюкує уривки з дневника Строніна, що переховався в рукописі у Петербургській Імп. Публічній Бібліотеці. Уривок цей змальовує допит, роблений Строніну в Петропавловській кріпости. До характеристики діяльности Строніна власне як українця, уривок цей не дає сливе нічого. Під «українським рухом» Стронін розумів, як це він заявив на допиті, «розроблення української мови й літератури».

У відділі «*Исторической библіографіи*» д. В. Батуринський подає (ст. 309—312) прихильну взагалі оцінку перших чотирьох книжок нашого журнала. Не можемо проминути тут одного обвинувачення, яке д. Батуринський кидає на нашу адресу. Згадуючи про журнальний огляд в IV кн. України, він говорить; «... ми були здивовані, зустрівши таку увагу з приводу видрюкованих в апрільській книжці «України» споминів А. І. Коваленка («Одинадцать дней на броненосцѣ „Князь Потемкинъ Таврическій“»): Ці спомини д. Коваленка, каже журнальний оглядач «України», д. Д. Д—ко,—були дрюковані первісно в англійськім журналі «The Strand Magazine», а потім в Літ.-Н. Вістнику за 1905 рік (1906. Д. Д.). *Про те, що це переклад з української мови, не згадується*. (курсив наш). Очевидно, що д. Д. Д—ко, який робить таке чудне обвинувачення нашому журналові, не потурбовався подивиться на 309 стор. книжки «Былого», котру він рецензує, там уміщено лист до редакції самого А. М. (?) Коваленка. В листі цьому д. Коваленко... заявляє, що «з усіх, що появились досі в російській мові текстів моїх споминів про «Броненосецъ Потемкинъ» під моїм імям, я вважаю правильним і цілком мені приналежним тільки текст, надрюкований в журналі «Былое». Таким способом, заява самого д. Коваленка спростовує

чудне обвиноваченнѧ д. Д. Д—ка, якому ми можемо тільки порадити бути на далі обережніщим». Сміемо запевнити д. Батуринського, що ми читали листа д. Коваленка на 309 ст. III к. «Былого», але теж читали ми й увагу «самого» д. Коваленка на 36 ст. IV кн. «Літерат.-Наук. Вістника» за 1906 рік[1]), яка звучить дословно так: «Отце оповідання надрюковав я також по англійськи в журналі «The Magazine». Редакція вставила в нього одначе ще оповідання якогось Перелигіна, за яке я не беру на себе відповідальности. *Через те український текст поки що едино автентичний*». Зрештою, хочаб цієї уваги «самого» д. Коваленка і не істнувало, всеж таки в своїм листі до ред. «Былого» він говорить тільки про текст «на русскомъ языкѣ, і це зовсім не суперечить факту істнованнѧ українського орігінала споминів. Тому звертаємо д. Батуринському його пораду що до обережности і позволимо собі подати йому теж пораду—бути уважніщим і точніще називати призвища авторів статей, ніж як це він робить, наприклад, рецензуючи статтю про Куліша, дрюковану в II кн. «Украіни».

„Русская Мысль“. Кн. VII. іюль.

Павловцы. (Изъ исторіи религіозно-общественныхъ движеній русскаго крестьянства.) Н. Гусева. ст. 40—72. Автору посчастило роздобути кілька літературних документів, на підставі яких він подає історію релігійного руху, що виник під впливом князя Д. А. Хілкова серед селян сумського повіту в харківщині в слободі Павловці, та історію страшних утисків з боку духовенства й адміністрації, які привели до відомих розрухів 1901 року, коли сектярі розбили церкву в Павловці, зруйновали престол, ікони і т. ин. До цього часу громадянство не мало змоги ознайомитись як слід з цією справою, дізнатись про всі ті

[1]) Дрюкованнѧ споминів д. Коваленка почалось з першої книги за январь) «Літ.-Наук. Вістн.».

обставини; які спровокували несчасних павловців, доведених до одчаю нечуваними переслідуваннями, на такий розпучливий вибух. Д—ій Гусєв подає біографічні відомости про Хілкова, про його вплив на павловських селян і про початки релігійного руху серед селян. Сам Хілков був прихильником поглядів Толстого. Своїми розмовами на релігійно-моральні теми він збудив серед селян інтерес до питань духовного життя, а своїм строго-християнським життям і щиро-гуманним відношенням придбав собі популярність і авторитет. Цим він обурив проти себе місцеве духовенство. Особливо стрівожилось духовенство тоді, як селяне почали вдаватись до священників з проханням пояснити де-які темні місця в святому письмі. Вони зустрічали таких селян глумом, насмішками і нарешті почали гнати од себе тих, що приходили за порадою й поясненнями. Селяне перестали звертатись до священників і почали сходитись самі для читання й обговорювання святого письма. Таких селян прозвали штундістами, й попи заходились, щоб як небудь спекатись неспокійних парафіян. На Хілкова посипались доноси, і його адміністрація вислала в 1891 році на Кавказ. Скоро після того вислано з околиць Павловки кілька місцевих інтелігентів, родичів Хілкова або його прихильників. І оттоді то почалась історія переслідувань сектярів, яка списана в рукописній книжці, зложеній у тюрмі 1902 року двома павловцями, Петром Харахоновим і Тимофієм Никитенком, засуженими на каторгу по процесу в справі погрому церкви. Ця книга, яку мав і використав д. Гусєв, носить характерну назву: «Начало жизни христіанъ и страданія ихъ въ селѣ Павловкахъ, какія они переносили мученія и гоненія отъ язычниковъ за вѣру Господа нашего Іисуса Христа». Харківська духовна адміністрація вкупі з світською почала боротьбу з павловцями всіма способами — од нацьковування селян проти сектярів у спеціяльно зложених брошурах та устною агітацією і до цілковитого обмеження їх у всіх тих нечисленних правах, які має в соціяльнім житті наш селянин. За кожним їх кроком стежила поліція, не позволяла виїздити з села, навіть заходити один до другого в хату; позбавлювано їх заробітків, штрафовано за кожну дрібницю:

нікого не допускали до них з сторонніх людей, перехоплювали листи. Утиски збільшилися з того часу, як де-хто з павловців почав одмовлятись од военної служби та од присяги. Їх засилали до Якутської области, мучили по тюрмах, але ніщо не помагало. Нарешті павловці рішили емігрувати до Америки в числі 400 душ. Адміністрація ставила всякі перешкоди в зносинах павловців з тими людьми, які брались влаштувати переселення, або принаймні давали їм практичні поради. «Мы не препятствуемъ имъ переселяться, но запрещаемъ помогать кому бы то ни было имъ въ переселеніи»—сказав віце-губернатор д. Абрикосову, який хтів було помогти павловцям. І ось коли переселенці почали вже спродувати свої грунти, прийшла звістка, що паспорти видають тільки тим, що не підлягають военній повинности і не лічаться в запасі, це б то старим, жінкам і дітям... Такий був грунт, на якому відбулась трагедія 16 вересня 1901 року.

Нові книжки.

Грабина А. *Галеаццо-Марія Сфорца, тиранъ Милана* Драматична хроника зъ життя XV віку въ 3-хъ діяхъ. Кіевъ. 1907. 64 стр. ц. 25 коп.

Грінченко Б. *На безпросвѣтномъ пути.* Объ украинской школѣ. (Изданіе второе). Кіевъ. 1907. ц. 25 к.

Грінченко Б. *«Про грім та блискавку».* Вид. тов. «Просвіта» у Київі. 1907. ц. 4 коп

М. Грушевскій проф. *Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ.* Статьи и Замѣтки. стр. VIII—296. Спб. 1907. ц. 1 руб.

М. Грушевскій проф. *Къ польско-украинскимъ отношеніямъ въ Галиціи.* Нѣсколько иллюстрацій къ вопросу: Автономія областная или національно-территоріальная. Спб. изд. 2. 74 стр. ц. 30 коп.

Грушевський Мих. проф. *Справа українських кафедр і наші наукові потреби.* Київ. 1907 р. ц. 15 коп.

Грушевскій М. проф. *Вопросъ объ украинскихъ кафедрахъ и нужды украинской науки.* Спб. 1907. ц. 20 коп.

Михайло Грушевський. *Про старі часи на Україні.* Коротка популярна історія України від найдавнійших часів до сього часу, з образками і картою України. (176 стор. і 41 образок) ц. 20 коп.

Даниловъ В. *«Лілея» Шевченка і «Lilie» Эрбена.* Одбитка з журнала „Україна". Київ. 1907. ц. 75 коп.

Дібровенко. *Душогубка.* Оповідання. Полтава. 1907. ц. 5 коп.

Доманицький В. Селянська Доля. (видання друге). Київ 1907. ц. 5 коп.

М. П. Драгомановъ. *Великорусскій Интернаціоналъ и польско-украинскій вопросъ.* Каз. 1907 ц. 50 коп.

М. П. Драгомановъ. *Герценъ., Бакунинъ, Чернышевскій и польскій вопросъ.* Каз. 1907. ц. 40 коп.

Драгомановъ М. *Заздри боги.* 4 вид. Видавництво «Ранок». ц. 10 к. Київ. 1907.

Драгомановъ М. *Про волю віри.* 2 вид. Видавництва „Ранок". Київ. 1907. ц. 10 коп.

М. Драгомановъ. *Старі хартії вільности.* 2 вид. Видавництво „Ранок". 1907. Київ. 40 коп.

Драгомановъ М. *Швейцарська спілка.* 4 вид. Видавництво «Ранок». ц. 10 коп. Київ. 1907.

Драгомановъ М. Євангельська віра в старій Англії. 6 вид. Видавництво „Ранок" ц. 5 коп. Київ. 1907.

Драгоманов М. «*Рай і Поступ*» 3 вид. Видавництво «Ранок». ц. 40 коп. Київ. 1907.

А. Ф. Кащенко. *Зоря нового життя.* Полтава, 1907. стр. 84, 16. ц. 30 коп.

Андрій Корнелля, інжінер краевого виділу: *Спілки меліорацийні* (поліпшене землі). У Львові. 1907. (Бібліотека „Економіста". 4. 6).

А. Крымскій проф. *Украинская Грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій* Приднѣпровья. т. I-й вып. I-й. Москва, 1907. ц. 1 р. 10 к. т. II-й вып. I-й ц. 65 коп.

І. Нечуй-Левіцькій. *Сьогочасна мова на Україні.* Одбитка з журнала „Україна". стр. 175. Київ. 1907.

Мыхайло Лободовськый. Лист до хліборобивъ про гойінья скотинячої хвороби ящура або слынивки. Про сійбу ярыны та збериганьня весняной вохкосты на нывахъ. Харькивъ, 1907. ст. 8, 8⁰. ц. 5 коп.

Лесь Мартович. *Війт. Смертельна справа.* (Бібліотека Громадського Голосу ч. 4). Львів. 1907. ст. 30, 16⁰.

Перед виборами. У Львові, 1907. ст. 16, 8⁰.

Осип Назарук. *Суд Олекси Довбуша і инші оповідання.* Бібліотека «Громадського Голосу» ч. 5—6. Львів. Накладом Павла Волосенки. 1907. (*Зміст*: Суд Олекси Довбуша. Як хлоп прогодував пана і жида (Щедрина). Двайцять чотири лїт житя Луця Боронюка. Дикий дідич (Щедрина). Раз'му було добре. Спаситель—Уайльда).

Петро Селянинъ. *Выгоды хуторського хозяйства.* Москва 1907. ст. 21. 8⁰. ц. 10 коп.

Пісняченко-Яровий Б. *Весняні хвилі.* Драма на 5 дій. Київ 1907. ц. 40 коп.

Провеземо зіля з трох гір на весілля. *Одноднівка „Молодої Музи"* ч. 5. Львів. 1907.

Суд над ворогами робочого люду. *(Галицькі вибори перед австрійським парламентом).* Накладом Віденського комітету Укр. С.-Д. П. Відень. ц. 20 сот. по стенографичним протоколам зладив Микола Чайківський.

Съпіванник. Школа народна. ч. 1. Зібрали і уложили о. Василь Навроцький і Володимнр Сайко. Зачисленний распорядженням ц. к. Ради шкільної краєвої з дня 29 цвітня 1907 р. 17, 692 до шкільного ужитку. ц. 25 сот. Наклад власний в Жовкві. Печатня о.о. Василиян. 1907.

Тарасові поминки. Видавництво товариства „Просвіта" ч. 323. Львів, 1907. стр. 47+1, 8⁰.

Іван Тивонович. *Історія заснованя „Rutheniche Revue".* У Відни 1906 р. 8-ка, ст. 1—41.

Устав Украинскаго общества „Просвіта" въ Житомирѣ.—Статут Українського товариства „Просвіта" у Житомирі. 1907.

С. Черкасенко. *„Діткам".* Казки й вірші. Видавництво „Український Учитель" № 3. У Полтаві 1907. ц. 10 коп.

С. Черкасенко. *Як видродилася пісня.* Казка. Видавництво „Український Учитель" № 4. стр. 48. 1907. У Полтаві. ц. 7 коп.

С. Черкасенко. *Убогий жид.* Казка. Видавництво „Український Учитель". № 5. стр. 8. У Полтаві ц. 2 коп.

С. Черкасенко. *Про небо.* Популярна астрономія. (33 малюнки) за Флямаріоном. Видавництво „Український учитель". ч. 2. ц. 20 к. стр. 52. Полтава. 1907.

Михайло Яцків. *Казка про перстень.* „Молода Муза" Львів. 1907. стор. 128, п. 2, 50 кор. Зміст. 1) Гріх, 2) І небоїться. 3) Щире слово. 4) Дбала. 5) Гості. 6) Прийшла з далекого села. 7) Всьо дурниця. 8) Діточа грудь в скрипці. 9) Пегаз. 10) Дитина. 11) Смерека. 12) Чортовий стрій. 13) Хлопя. 14) Регіт трупа. 15) Портрет. 16) Діточа тайна. 17) Звела з дороги. 18) Казка про перстень. 19) Жабячій похорон. 20) Напасть; 21) По дорозі. 22) Лісовий дзвін. 23)

Віднова на порохні. 24) Бузьок. 25) Воробці. 26) Поворот. 27) Благословене. 28) Серп. 29) Поема долин. 30) Доля молоденької музи. 31) Мальований стрілець. 32) Біла квітка. 33) З манастиря. 34) Кедрина буде рости.

Журнали.

Дзвінок. ч. 13 і 14. *Зміст*: На вакації (стих). В 250 роковини козакови. (стих).—В. Гюго. Жаба.—У. К. З листу мами до Нусі. (стих).—Велика виграна (комедійка).—У. Кравченко: Сьвідоцтво Нусі. (стих). Листи до молодшої дівчини про життя чоловіка.—Пряха китайської цариці.—Праця і забава.—Переписка редакції.

Економіст. ч. 7. *Зміст. Карло Жід.* Будучність кооперації—Сільсько-господарські робітники на російській Україні.—Звіт з проїздки господарсько-огородничої по Німеччині.—Ф. Фано: Англійський сіндікалізм. Огнетревале покрите дахів—Як найкориснійше з ужиткувати овоч.—Дещо про товариство „Szkoły ludowej". Оголошення. Новинки. Цікаві видавництва. Нові товариства.

„Письмо з Просьвіти". ч. 7. За липень 1907. *Зміст.* Стефан Проскурчний. До Праці!—Борис Грінчено: Гесь, преславний Гайдамака.—Рубакін Я. В—ий. Як Рим завоював пів сьвіта?—Г. Дімоляр. О. Н. Рільництво і селянські кредитові товариства в Японії.—Умів рахувати. Стефан Руданський—Подорож до Єрусалима.—В. О. Яку користь маємо з піску?—Наш порадник.—Всячина. Вісти з Просьвіти.

На Розсьвіті. ч. 2. За липень ст. 38. 8-ки. 40 сот. *Зміст:* Явір, Вітер серед степів.—*Антін Ланський.*—Поезії—Евшан: Петро Карманський (студія) початок.—Достоевський: Деж ти тепер. (З записок мертвого дому). Северин Підгорецький ***.—Русалчин: Де що про штуку.—Т. Франко. Эйдип на Кольонос Софокля (далі).—Д-р Герман Свобода: Царівна. (Суспільно-психольогічна студія, початок). Рецензії.—П. Карманський: Jnquisitio rediviva.—Від видавця.

Іскра. Літературно-наукова часопись. За липень. *Зміст:* Євген Гребінка—Човен; Дм. Макогон—Іцко; Лев Іваненко—Ах, як то гарно; Осип Безпалко—Що сказав Бог Адамови; Іван Остап — Перехитри; Іван Гулін—Так оно йде.

З українського життя.

Про союз (спілку) українських актьорів.

Нові потреби національного життя українського народу виставили перед ними на порядок денний силу питань, ріжних по своєму змістові, по своєму значінню, але, не дивлячись на свою ріжноманітість, характерних для нових настроїв, для нових тенденцій в нашому громадянстві.

Ще недавно аморфне, застигле, як болото, ще недавно «національна притча во языцѣхъ»—воно починає виявляти нові ознаки життя, національної бадьорости і національної творчости. Процесс, який саме тепер ми переживаємо, характеризується властиво збудженням національної свідомости серед ріжних групп українського громадянства, навіть серед широких масс його, як селянських, так і робітничих, і бажанням оформити цю свідомість, фіксірувати її, втілити її в певні реальні форми. Той, хто пильно приглядався до нових настроїв українського громадянства, до нових фактів нашого національного життя і вмів на підставі оцінки останніх зробити певний обьективний вивод, не може не зауважити одніеї риси, властивої тепер для українського громадянства, а саме: бажання його згуртовати свої національні сили, організуватись для успішної боротьби за свої національні потреби. По всім лініям наших національних інтересів, по всім лініям національного життя відбувається тепер цікавий і радісний процесс організації громадських сил і концентрації національної енергії. В деяких сферах ця організація і концентрація набрала вже реальних форм і стала живим, творчим фактом живого життя, в ин-

ших вона перебуває стадію ембріонального, первісного істнування і, переживаючи процесс розвитку, зросту, визрівання, чекає ще свого часу, щоб визріти в настиглий колос і утворити нову парость національного життя, нове творче джерело її. В сфері політичних змагань українського народу ми маємо діло з фактами першої категорії, в сфері культурних—з другими. І хоч як не значні, не великі і не впливові ці факти, а надто другої категорії, всеж вони мають позитивне значіння і являються обьективними показчиками викликаної до нового життя творчости національних сил і бажання пристосувати її до нашого національного добробуту та розвитку.

Минаючи вже змагання політичних сил українського громадянства організуватись в певні політично-національні партії, відповідно до класового становища данної національної группи, минаючи змагання де яких національних групп організуватись в відповідні товариства для культурно-просвітної праці («Просвіти») і наукової («Українське наукове товариство у Київі)», останніми часами ми бачимо спроби організації і в напрямку професіональних потреб деяких національних групп, в напрямку чисто професіональних інтересів кожної із цих останніх. До таких змагань треба зарахувати перш усього змагання українських письменників і літераторів закласти товариство українських письменників і українських актьорів—закласти «театральне бюро» або «спілку» українських актьорів. Що до першого з найменованних товариств, то справа з ним стоїть поки що не дуже втішно; питанняж про організацію українських актьорів починає, що далі—все більше ставати актуальним і приваблювати до себе увагу не тільки самих актьорів українських та діячів української сцени, а й ширших верств українського громадянства. Різнація між тим, як стоїть справа з організацією товариства українських письменників і українських актьорів в значній мірі пояснюється специфичними умовинами праці кожної із цих двох професій. Незначний розвиток української пресси і книжного видавництва, що стоїть в залежности од того споживчого (потребительского) ринку, на який вони розраховані, не дойшов поки що до того ступня, деб продукценти, робітники української преси відчували потребу негайної професіональної організації для оборони своїх інтересів од чиєїсь експлоатації.

Инакше стоїть справа з умовинами праці на українській сцені. Український актьор є типовий і справжній продавець своєї робочої сили.

Його становище—такеж саме, як і кожного робітника. За свою працю пересічно одержує він мало, за те працює багато. Заробітна плата його стоїть в суперечці з кількостю тієї енергії і тих «робочих часів», які він отдає підприемцю-антрепреньорові. «Прибавочна стоїмость» зостається в руках останнього і є обьективним показчиком експлоататорських умовин праці українського актьора. Досить велике число українських трупп і служащих по них актьорів (чоловіків і жінок) утворюють доволі твердий грунт для ріжниці інтересів антрепрізи—з одного боку, і професіональних працьовників сцени—з другого. Через це справа організації професіонального товариства українських актьорів має де-які шанси на здійснення; через ціж таки причини викликає вона більше і інтересу до себе і живої уваги з боку громадянства.

Історія і фактичний стан, в якому зараз перебуває ця справа, на підставі газетних відомостів, уявляються в такому світлі.

6 января цього року д. Ол. Володський умістив на сторінках «Ради» (ч. 5) «Листа до Українських актьорів», в якому, пригадавши 25-літне істнування українського театру і сконстатувавши, що й до цього часу українські актьори не зьєдналися, не влаштували свого театрального бюро, свого, хоч якогось товариства, кликав актьорів «додати своєї праці на те, щоб завести українське театральне бюро». Практичне завдання, яке ставив д. Володський для діяльности такого бюро, зформуловано ним занадто схематично і загально. «Головним завданням українського театрального бюро мусять бути — зьїзди українських актьорів, на яких повинно обміркувати становище українського театру взагалі, а зокрема запомогти українським актьорам, та инші пекучі питання». Зараз же після листа д. Володського «гурток українських актьорів і хористів труппи д. Гайдамаки прислав свого листа в ред. «Ради», в якому зазначалось, що вони цілком згожуються і приєднують свій голос до заклику д. Володського в справі заснування українського театрального бюро—«маючи надію, може хоть тоді поліпшиться гірке сучасне становище українських актьорів, а особливож «меншого брата»—хористів. З бажанням, як найскоршого здійснення цієї справи, ми з свого боку звертаємось до товаришів українських актьорів з покликом: час прийшов еднатися та подумати самим за себе! Так не залишаймо, товариші, цього питання! А надто на це треба звернути увагу молодому поколінню актьорів і хористів, яким більше всього доводиться почувати непевне становище українського

театру, як з боку морального, так і матеріального,—а все через брак професіональної організації». Крім актьорів труппи д. Гайдамаки, на заклик д. Володського відгукнулись в пресі актьори з труппи д. Сагатовського, і на тім справа на де-який час затихла.

Незалежно од заклику д. Володського справа про організацію товариства українських актьорів виникла поміж артистами труппи д. Прохоровича після одного факту експлоатації з боку орударя труппи, самого д. Прохоровича. Ініціатива організації належала актьорові д. Левітському. Після обговорення питання, до якого з великою прихильністю поставились актьори труппи Прохоровича та Колесниченка[1]), останні склали листа і розіслали його по инших українських труппах, в якому закликали «всіх діячів укр. театру до згуртування й боротьби проти антрепреньорів-експлоататорів». Лист цей настільки цікавий, що ми його подамо цілком, як матеріал для характеристики тих відносин, що панують по наших труппах між антрепрізою та актьорами, і як показчик збудження класової та професіональної свідомости працьовників української сцени.

«Товариші!—звертаються до останніх актьори з труппи Прохоровича —

> Цим оповіщаємо вас, що ми, всі служащі української труппи Прохоровича та Колесниченка, зібравшись для обмірковання становища усіх взагалі діячів української сцени, прийшли до такого висновку. Всі трудящі маси для боротьби з експлоатацією своєї праці виробляють відповідні засоби цієї боротьби. Головнішим з цих засобів безумовно есть «Спілка» (союз) або зьєднання всіх трудовників до купи, бо тільки в зьєднанні може бути сила. В наші часи сливе по всіх галузях праці, до російських артистів включно, істнують такі «Спілки», і користь від них очевидна для кожного робітника, і тільки наша українська сцена не то що не прогресує в ділі боротьби з експлоатацією, а навпаки—регресує, даючи спроможність антрепреньорам і ріжним «паразітам» української сцени, що здебільшого нічого загального з нею не мають,—все з більшою й більшою нахабністю експлоа-

[1]) Див. статтю д. Ткаченка в „Раді“ ч. 151. «В справі організації українських артистів».

тувати працю актьора й кожного сценичного діяча взагалі: Усі отці штрапи, нічим і ніким необмежені, вичети за дні, які тільки заманеться антрепреньорові встановити, і взагалі—найповніша сваволя з боку цих антрепреньорів,—безумовно виросли на грунті як безконтрольности, так і абсолютної неодвічальности антрепреньорів перед ким би то не було.

Все це настільки ненормальне й неприємне, що мимоволі доводить до висновку: так жити далі не можно! Що ж його робити? Єдиний засоб, яким можно припинити сваволю антрепреньорів і взагалі урегулювати усі ненормальности нашого життя, це есть— «Спілка (союз) сценичних діячів української сцени», бо протест одної людини, звичайно, не може нічого вдіяти. Спілка ж нас згуртує докупи й підтримає, бо гаслом (девізом) її, як і инших спілок, повинно бути: «усі за одного і один за всіх»!

Таким чином, завданням всіх членів такої «Спілки» повинно бути вироблення загальних і користних за-для всіх діячів українського театру правил і проведення цих правил в життя. Нема чого й казати, що «договор» «Російського Театрального Общества», який вже їстнує, не може задовольнити нас, українців, бо він зовсім не пристосований до життя й діяльности української сцени. Про випадкові ж контракти й умови, складені антрепреньорами, не варто й говорити.

Зазначені «правила» повинно виробити загальним голосуванням усіх членів «Спілки» і не тільки на користь тої чи иншої сторони, а доконче на обопільну користь; завданням всіх членів повинно бути як контроль, так і підтримання цих правил усими способами до товариського суду, страйків і бойкоту включно.

Майбутня діяльність «Спілки», що до матеріяльного боку, повинна залежати від голови та уповномочних.

Маємо надію, що ви вповні згодитесь з тут висловленим і зрозуміете усю вартість, всю необхідність подібної «Спілки».

Як бачимо з наведеного нами листа, він значно одріжняється од аналогічного заклику листа д. Володського. Він більш умотивований і не такий загальний: спиняючись на конкретних матеріальних умовинах праці українського актьора, на фактах безоглядної і безконтрольної експлуатації з боку антрепризи, він не сепаріруе цих фактів: не каже, що вони залежать тільки од волі останньої а пояснює їх поход-

ження, вірно зауважуючи, що вони виростають через загальні причини, із самого характеру і ладу театральної справи української, де немає ніякої волі для артиста, де пишним квітом буяє безконтрольність і абсолютна неодвічальність антрепреньорів. Та хоть артисти з трупи д. Прохоровича і вміли побачити справжні причини свого ненормального становища, звязавши свою долю з долею всіх «трудящих масс», і прийшовши до переконання, що тільки тих засобів для поліпшення свого становища, до яких звертаються останні, цеб то організація—професіональна—треба вживати і їм самим, не дивлячись на це, їм не пощастило перевести справу організації в життя і заінтересувати нею ширші кола працьовників української сцени. На перешкоді стояли причино почасти обьективного характеру, почасти ж такі причини, усунути які не вміли самі ініціатори справи.

Що до перших причин, то до них треба залічити перш усього страшенну розьєднанність українських трупп. Ніхто властиво не знає, скільки саме їх тепер є і де вони дають свої вистави. Роскидані по всьому просторі України і Росії, вони переїздять з одного міста в друге, від Чорного моря до Тихого океану, від Київа чи Каменця до Владивостоку, від Одесси, Катеринодара до Ревеля й Петербурга. Тісних звязків між труппами немає і часто-густо ніяким чином не можно довідатись, де саме в данний момент перебуває та чи инша труппа. При такій розьєднанности ініціаторам професіонального товариства українських актьорів слід би було дістати відповідні відомости і інформації про всі українські труппи, завьязати тісні стосунки з ними, ввести в курс інтересів порушеної справи по можливости найбільшу кількість працьовників кожної з українських трупп, щоб скрізь викликати живий обмін думок, живу заінтересованність ділом. Треба було б скласти проект статута майбутнього товариства і розіслати його для ознайомлення по всіх, а по можливости по всіх відомих труппах; тоді на цей би проектований статут разом із закликом ініціатори могли б дістати можливі додатки, поправки, коррективи, в решті решт він міг би стати за основу для коллективної творчости всіх заінтересованих справою професіонального товариства; в кінці такий статут в закінченній формі мусив би бути результатом підготовчої праці і творчости не самих ініціаторів справи, а ширшого кола, цілого коллектива українських артистів.

Велике значіння мало б для успіху справи ще й те, колиб ініціатори не обмежувались в своїй підготовчій роботі одними тільки

безпосередніми зносинами з заінтересованими колами українських артистів, а звернулись до запомоги пресси, як російської так і української. Тоді б питання про організацію товариства поставлено було б на більш міцний грунт, набрало б розголосу серед громадянства і безумовно мало б більші практичні і моральні наслідки, ніж тепер. Ініціатори ж справи, не подбавши як слід про це все, постановили скликати зьїзд в минулому квітні, цеб то через такий період часу, коли й не можно було сподіватись, що б справу було обговорено і продіскутовано як слід по окремим труппам. Дякуючи цьому, а почасти й через иньші перешкоди, справа із зьїздом представників од окремих трупп вийшла невдатною і не набрала такого широкого розміру, як вимагалось інтересами діла. На зьїзд явились представники од 4-х тільки трупп: Сабініна-Саксаганського, Ярошенка, Прохоровича-Колесніченка і Григоренка. Частина з цих представників, а саме д. Іванов од трупп Сабініна-Саксаганського і д. Левітський показали себе з дуже несімпатичного боку і виявили, що вони не можуть бути на висоті свого завдання і не вміють як слід виконувати того, що покладають на їх обовязок з їхньоїж доброї волі їх товариші по професії. Так,—д. Іванов не зволив навіть повідомити своїх товаришів з тієї труппи, де служив, про наслідки зьїзду,—а десь зник, одержавши посаду в иншій труппі; д. Левітський, ініціатор і організатор зьїзду, одержавши від зьїзду доручення подати на затвердження виробленний останнім статут товариства, не захотів виконати цього доручення і, як повідомляє корреспондент «Ради» д. З. Ткаченко, махнув рукою і на статут і на саму «Спілку» [1])... Зашкодив організації зьїзда представників од ріжних трупп терорізм де-яких антрепреньорів, які, довідавшись, що «шантрапа» збирається організовувати якусь спілку для оборони своїх інтересів, побачили в цьому «антіантрепреньорську пропаганду» і почали вживати ріжних репресій, щоб паралізувати «агітацію» за зьїзд і одбити охоту у «шантрапи» працювати в відповідному напрямку по окремих труппах. Так, напр., антрепреньор д. Суслов, як повідомляють автори цікавої статі в «Раді» (ч. 160)= «До організації Спілки діячів української сцени» д. д. — А і Ш. «за агітацію на користь «спілки» відмовив від служби уповномочному від труппи д. Щербатюку, полічивши це за антіантрепреньорську про-

[1]) Див. «Рада», 151.

паганду! Д. «Щербатюк» зостався без кусочка хліба з жінкою і дітьми! Не дивно, що подібні репресії з боку антрепреньорів так терорізували «маленьких артистів», що де які з них «страха ради іудейска» примушені були мовчати і не дихати, хоч певне відчували весь тягар свого тяжкого становища і знали позитивну вагу тієї справи, якою хотіли заінтересувати їх артисти з труппи Прохоровича. Так, напр., коли лист од останніх прийшов до артистів з труппи Суслова на імя д. Рейса, цей останній, як повідомляють автори зараз цітованої нами статті, «навіть не показавши його нікому із своїх товаришів, вернув нам назад, дописавши ще такі слова: «у нас в труппѣ слишкомъ натянутыя отношенія съ антрепренеромъ и я поэтому не могу взяться за это дѣло. Вишлите кому нибудь другому». «Натянутыя отношенія» панують не тільки в труппі Суслова, а напевне по всіх труппах, але відсіль ще не випливає, щоб д. д. Рейси і инша «шантрапа» мирились з тим станом річей, який піддержує антрепріза, і не постарались вдарити палець об палець, щоб стон цей змінити на кращий та покласти вже кінець тому становищу, при якому той, кого визискує антрепріза, відкидає од себе всякі засоби і поради поліпшати своє становище і умови свого істнування на сцені. Відповідь д. Рейса на заклик його товаришів працювати для спільного увільнення являється характерним показчиком «забитости» українського артиста, його несвідомости і страху перед силою капітала в образі антрепреньора, які разом з иншими причинами часом примушують його гнути свою спину все нижче та нижче, аби тільки не загубити й того куска хліба, який вирвав із рук більш сміливого і ідейного працьовника д. Щербатюка антрепреньор Суслов!.

Так само трапилось і з листом до артистів труппи Суходольського. Дякуючи непевним адресатам артисти і цієї труппи навіть не знали, що до їх звертался в болючій справі їхні більш свідоміші товариші і, звичайно, не могли з свого боку допомогти їм посунути її наперед.

Певна річ, що так само трапилось із листами до инших труп: несвідомість українських артистів і неактивність їх загальмували справу організації зьїзду і зашкодили повести справу так, як вимагали інтереси останньої.

Та як би там не було, зьїзд одбувся в Новочеркаському в кінці минулого апріля ц. р. Зорганізований невміло, він і наслідки мав не аби які великі. Хоч на зьїзді і вироблено було статут і постанов-

лено було одіслати його на затвердження адміністрації, але, через згадані вже причини, всього цього ще й доси не пощастило перевести в життя.

На томуж таки зьїзді постановлено було скликати другий зьїзд українських актьорів на 3—6 сентября ц.-р. в Харькові. Про те, що буде предметом його нарад, які питання розглядатимуться на ньому,— газетні джерела не подають ніяких відомостів. Очевидно, що йому знову доведеться повернутись до того ж, що обмірковував і зьїзд в Новочеркасському.

Ось фактична сторона справи з організацією товариства українських актьорів, по скільки можно говорити про неї на підставі газетних відомостів, оголошенних в «Раді» та в «Театрѣ и Искусствѣ». Хоч і як вони не повні і не малюють нам в цілому того процессу, який переживає тепер товариство працьовників української сцени, всеж вони мають певне позитивне значіння і свідчать про збудження свідомости тих, кого призвичаїлись вважати символом регресу і варварства в сфері української штуки. Як і кожне явище нашого громадського життя, що каже нам про збудження національної свідомости в тій чи иншій группі нашого громадянства, про змагання її до єднання, організації, до організованої праці в тому чи иншому напрямі національного життя, воно вимагає пильної уваги до себе і допомоги з боку кожного, хто відчуває величезну вагу організації національних сил, чи то в сфері політики, культури, просьвіти, чи, нарешті, в сфері національної штуки. Через це ми вважаємо за свій обовязок висловити з свого боку де-кілько уваг на тему про заснування товариства українських актьорів.

Потреба його випливає перш усього із того сумного стану річей, в якому зараз перебуває українська сцена, а особливо безпосередні діячі її—актьори.

Ніякий театр, дайте йому хоч найкращий з ідейного боку репертуар, не буде розвиватись і виконувати своєї високої місії доти, поки жерці його—робітники не будуть проняті думкою про її високу мету. про її нерозривний, органічний звязок з ідеею розвитку і культурного добробуту цілого народу. Коли актьор розумітиме, що кожен його крок на сцені і ціла служба—є службою ідеї, він почуватиме моральне задоволення, бо знатиме, що сили свої витрачує не на забавку, не на те, щоб тільки мати «заробіток на прожиток», а на збудування рідної культури, на те, щоб спричинитись загальному поступу. Не можно

сказати, щоб українські актьори зрозуміли цей органічний звязок своєї праці з національною ідеєю або з ідеєю загального поступу. Невисокий національно-культурний розвиток нашого народу і специфичні умовини, в яких розвивається наш театр, довели до такого стану річей, що український актьор йшов на сцену зовсім не свідомим своєї культурної праці і може в 99 випадках на 100 не знав навіть, яку велику вагу для розвитку народа має національний театр, яке величезне значіння він може відограти в інтенсіфікації національної енергії і прискоренню дня національної емансіпації. Актьор—ремісник, актьор—«варвар»— ось здебільшого пересічний тип працьовника української сцени до недавнього часу. І колиб справді сформуловати характер відносин українського актьора до театру, довелося б вжити того стопцьованого виразу, яким завше українські літератори і театральні критики пятнували невисокій рівень діячів української сцени. «Що йому Гекуба і що він Гекубі» — ось формула тих відносин, ось найправдивіша кваліфікація його цілого поводження на сцені. Ця формула, може за деякими винятками, годилася б і для оцінки тих мотивів, через які кожен окремий актьор йшов на сцену, могла б вона характеризувати його гру та, певноб, пригодилася і для оцінки всіх його інтересів, так чи инакше звязанних з театром. Сцена українська—то був справді правдивий захист ремісників штуки, які несли за зобою і культивували на ній тупість і неосвіченність, безталанність і безпринціпність, обмеженність і деморалізацію. Склад працьовників української сцени— меньше всього надається до якогось втішного виводу і рожевих виглядів на будучність нашого театру. Так стояла справа до недавнього часу та певно й тепер в значній мірі стоїть так само. І колиб в зовнішних обставинах життя нашої нації не трапилось таких подій, які дали їй надію на кращу і скору будучність, на певну національну волю і культурний розвиток, наш театр безславно загинув би, залишившись, в кращому випадку, памятником невиконаних мрій на ролю театральної штуки в національному увільненню і доказом національної імпотенції та нікчемности. Але така вже сила могутня ідеї національної емансіпації, що вона обхоплює собою всі сторони життя нації,— весь комплекс її інтересів і змагань, як матеріального характеру, так і духовного. Досить було впасти хоч трохи тим кайданам, які тяжили над нашою націею і не давали ій виявляти свої творчі сили, досить було показатись першим ластівкам національної волі, в формі більш менч вільного рідного слова, як зараз же стала помітною тенденція

до шукання тривких засобів для поліпшення нашого національного життя, для вироблення форм і гарантій нашого розвитку і організації нашої національної енергії. Між иншим таку само тенденцію стало помітно і в сфері нашої театральної штуки. Зробити її культурним фактором нашого життя, реформувати її, відповідно до наших реальних потреб, внести в неї дух смілого новаторства, прищепити їй живі парости европейської театральної штуки—ось до чого кликали діячів нашої сцени і українських драматичних письменників поступові верстви нашого громадянства і його ідеологи [1]). І не можно сказати, щоб цей заклик залишився «гласом вопіющаго в пустинѣ» і не досяг до тих, кого кликали до нової творчости і свідомої, осяяної розумінням нових потреб національної праці. Ми не кажемо зараз про українських письменників — драматургів, які починають, хоч і по малу, але всеж давати спроби нової драми, навіяної новими факторами нашого життя і ідеями нашого часу. Відгукуватись на заклик починають і ті, хто ще до останніх часів виявляв повну національну аморфність або просто був шкодливим елементом на українській сцені. Це—та сама «шантрапа», ті «варвари», які стали «притчею во языцѣх» і сімволом такого «служенія» штуці, яке, властиво кажучи, нічого спільного не має з завданнями останньої. Новий політичний рух, що обхопив собою цілу Росію і збудив політичну, класову і національну свідомість в громадянстві вкраїнському, досягнув і до недавніх парій нашого театру, примусивши і їх зупинитись над своїм становищем, критично приглянутись до самих себе та пошукати засобів для більш людського власного життя і розумного відношення до своєї праці на сцені. «Шантрапа» хоче бути чоловіком, вона вимагає до себе поваги; вона починає бачити, хто її навмисне держав в темряві і довів до того становища, яке мало не сумежить з становищем люмпен-пролетаріяту; вона сміливо, так як тільки може казати неофіт, заявляє, що антрепреньор —її ворог, що він перший варвар української сцени і що вона вбиває українську штуку постільки, поскільки вона мусить виконувати, добуваючи собі шматок хліба, спекулятивні цілі антрепреньора або інтереси його кишені. Навіть більше: шантрапа не задовольняється сучасним репертуаром українського театру і обьявляє войну

[1]) Див. наші статьї на сторінках «Ради», а також статьї д. Чулого і ин.—тамже.

тим, що нічого спільного не мають з українським театром, а йдуть до нього тільки для того, щоб дискредітувати його чи з доброї волі чи самі того не знаючи; шантрапа каже, що вона буде боротись проти експлоатації антрепрізи, хоче їсти і жити по людському з своєї праці, хоче, щоб кожен член її стояв за всіх і всі за одного; шантрапа, словом, проснулась і починає розуміти ідеї коллективизму, ідеї боротьби і свого класового становища... Звичайно, заявляє про це не вся вона, не in pleno. Поки що чуються тільки одинокі і не зовсім ясні голоси виразників її інтересів, що зрозуміли своє становище, своє завдання і хотять перелити свої думи та чуття в сердце та мозок цілої «шантрапи», хотять збудити в неї свідомість, потребу в спільній акції, в спільній боротьбі.

Не можно не радіти, не можно не висловити найгорячіших бажань, щоб мрії поодиноких і нечисленних ще виразників інтересів працьовників української сцени, як мога скоріше зреалізувались і допомогли вирватись «шантрапі» з тих тяжких кайданів—умовин, в яких їй доводиться тепер жити. Нема чого й казати, що боротьба актьорів в справі реформи репертуару може принести реальні наслідки тільки тоді, коли вона провадитись буде спільними силами і коллективними заходами. А це може статися тільки тоді, коли боротьбою буде керувати спеціальна організація актьорів, все їдно, чи буде називатись вона професіональним союзом, спілкою, чи товариством українських актьорів, чи театральним українським бюро. В кожнім разі, кожен, кому дорогою є реформа нашого театрального репертуару, не може не побажати успіху заходам організуватись працьовникам української сцени в відповідне професіональне товариство, поскільки таке товариство буде переслідувати не тільки ідею обопільної допомоги та інформації, а буде ще й дбати про ідейні завдання нашого театру і про реформу його відповідно до нових потреб нашого національного життя. Але не можно не згодитись з тим, що якими б не були гарячими і переконуючими заклики наших публіцистів і театральних критиків до реформи нашого репертуару театрального, як би не хотіло цієї реформи поступове громадянство вкраїнське, ці заклики не дадуть бажаних наслідків аж доти, поки *масса працьовників української сцени* не пройметься ними і з свого боку не зробить рішучих кроків в напрямку переведення їх в життя. Організовані в професіональну спілку, звязані з нею тисячами ідейних і матеріальних інтересів, актьори в значній мірі можуть допомогти в цій справі, бо,

маючи безпосередні стосунки з антрепрізою, вони зможуть примусити її прислухатись до голосу пресси і громадянства. Потреба професіонального товариства українських актьорів випливає, таким чином, із самого становища сучасного вкраїнського театру і із потреби реформи його, відповідно до вимог життя.

Крім того необхідність товариства має глибокий звязок і з матеріальними обставинами існування українських актьорів, з тими умовинами, серед яких їм доводиться працювати кожного дня, як робітникам певної професії, як людям, що продають свою робочу силу і добувають собі з неї необхідні засоби для прожитку. Ці обставини по самій природі своїй такіж самі, як і в кожній професії, як і скрізь, де панує капітал і сваволя капіталіста. Життя звичайного актьора з цього боку характеризується всіма рисами нужденного життя звичайного робітника. Повна залежність од капітала в образі антрепреньора, нікчемна заробітня плата, якої часто-густо на вистарчає навіть на прожиток; страшенна експлуатація з боку антрепреньора; брак гарантії за те, що завтра не виженуть, не одмовлять од служби за якусь дрібницю, а часто просто з примхи «власть имущих на сцені»; брак певних норм що до заробітної плати, підлягання власті антрепрізи у всіх сливе питаннях, що так чи инакше стосуються до сцени; цілковита залежність од тієї ж самої антрепрізи в матеріальних справах; брак медичної і юридичної безплатної запомоги; сваволя антрепрізи в сфері ріжних «вичетів», штрапів за найдрібніщі провини, що часом ніяким чином не можуть бути скваліфіковані, як провини проти норм «договору» і являються наслідком широкого «усмотрѣнія» антрепреньора; часто-густо грубе знущання над правами актьора, як чоловіка, над його переконаннями, ідейними сімпатіями, над його духовним я. Характер цих умовин можно б було ще більш деталізувати, але ми гадаємо, що й поданих нами рис буде досить, щоб уявити собі повну картину того тяжкого і підьяремного існування, яке випадає на долю наших актьорів і ту тяжку атмосферу, в якій їм доводиться жити й працювати. Можно б було іллюструвати все це в численних фактичних доказах і прикладах з життя актьорів, можно б було навести силу прикладів, коли актьорів антрепріза буквально викидала на вулицю, часто-густо з жінкою й дітьми, одмовляла їм од служби, примушувала їх виступати і грати в гидких, розрахованих на спекулятивні цілі пьесах, ображала найсвятіші почуття актьора, зневажала його як чоловіка, як горожанина, як сімьянина. Інтересуючись украї-

інським театром і між иншим життям українських актьорів і з цього боку, я назбирав чимало фактів про безоглядне поводження антрепрізи з театральним персоналом і міг би оповісти, як одного актьора антрепреньор примусив грати пошлу і мерзотну ролю «жида» в «Вію» саме тоді, коли в того вмерла дитина, загрожуючи в противнім разі зараз же одмовити од служби; як иншій антрепреньор, загрожуючи тим же самим, примушував актьора грати тоді, як той був хворий і буквально не міг піднятись з ліжка, як антрепреньори знижували місячну плату, ламаючи вмову, як вони не доплачували, робили «вичеты» і штрапи і т. и. Але поки що ми не будемо спинятись над цим, сподіваючись більш докладно поговорити про це в ширшій праці про сучасний стан українського театру і в звязку з тієї анкетою, яку ми оголосили в часописях з цією метою. Досить сказати, що в відносинах антрепрізи до театрального персоналу панує повна безконтрольність, визиск і утиски. Є звичайно де які винятки, але вони мають виключний поединчий характер і не зміняють суті діла. Сваволя, безконтрольність і утиск—з одного буку, і повна залежність—з другого,—ось коротка, але справедлива і відповідаюча фактам формула справжніх відносин між українським театральним персоналом і антрепрізою. Боротись проти такого стану річей, що панує на нашій сцені, кожному окремому актьорові нарізно немає ніякої змоги; його заходи поліпшати своє матеріальне становище, оборонити свої людські права, в тій чи иншій мірі вплинути на характер репертуару, прищепити останньому хоч якусь ідейність і серьйозність—засуджені заранє на безрезультатність, яка в кращому разі не окошиться на його власній особі,—здебільшогож вона кінчиться зовсім небажанними з матеріального боку для нього наслідками: актьор або примушений буде сам залишити посаду, або приневолений буде до цього антрепрізою. Тут «один в полі не воїн». Потрібна спілка, координована боротьба всіх, хто відчуває на своїй шиї весь тягар тих обставин, які панують тепер на українській сцені, і призводять українського актьора з правового та матеріального боку до становища пролетарія—раба антрепрізи. Очевидно, що єдиною формою такої боротьби, найбільш успішною, як показує практика професіонального руху робітників в Європі, та почасти і в Росії, і найбільш відповідаючою потребам кожної окремої професії, являється спільний професіональний союз українських актьорів, головною метою котрого, крім чисто ідейних завдань, булоб завдання поліпшення матеріального становища українського актьора і

охорона його професіональних інтересів, як робітника, в відносинах до антрепрізи.

Метою союза українських актьорів чи професіонального товариства определяється і його склад: до його можуть входити тільки ті працьовники української сцени, хто заінтересован справою матеріального поліпшення діячів останньої і відчуває на собі весь тягар експлоатації і безконтрольного панування антрепрізи. Очевидно, що тим діячам сцени, що належать до противного табору, в такому професіональному товаристві нема чого робити. До категорії таких діячів сцени треба зарахувати всіх тих, хто виконує адміністративні обовязки на ній і має право одмовляти актьорові од служби, робити йому догани, має право накладати штрапи і робити з його жалування «вичеты». Вияснивши в загальних рисах становище працьовника української сцени і прийшовши до того виводу, що единим засобом, через який він може поліпшати своє становище, є професіональний союз, ми примушені будемо згодитись, що такий союз не повинен обмежувати своєї діяльности однією тільки інформаційною стороною. Колиб з проектованим товариством українських актьорів сталося так, воно сливе нічим не покращало б їхнього становища і не допомогло б їм в їхній боротьбі з антрепрізою. Товариство повинно обхоплювати комплекс всіх інтересів українського актьора, звязанних з сценою, з театральною професією і у всіх оцих інтересах допомогати йому. Тільки в такому разі воно може справдити надії і змагання тих, кого визискує антрепріза, до кращого матеріального заробітку, до більш забезпеченого з юридичного боку становища на сцені і ідейного впливу на характер репертуару і цілу діяльність певної трупи. Виробляючи статут товариства, зьїзд українських актьорів повинен зазначити в ньому відповідними пунктами всі головні завдання свого професіонального товариства, бо тільки в такому разі це товариство може стати за близьку і рідну українському актьорові організацію, приспособлену до його потреб і інтересів. Про все це треба пильно подбати ініціаторам справи і покласти всі сили, щоб заінтересувати нею ширші кола діячів української сцени. З огляду на це ми не можемо не зробити закида артистам з трупи Прохоровича за те, що вони вели справу підготовки зьїзду українських актьорів на пів-таємничо. Таку справу, як справа організації працьовників данної професії, треба зразу-ж ставити широко і одверто, виносячи її за межи якихсь окремих ячеек та окремих театральних гуртків. Підготовча робота по скликанню

зьїзда, поставлена широко, може заінтересувати найбільш активних і свідомих актьорів по окремих труппах, а це не може не відбитись позитивним чином на успіху справи. Не кажучи вже про те, що такі актьори сталиб пропагандістами та агітаторами ідеї професіонального союза, вони б підчас підготовчої праці, на живому ділові при обмірковуванні статута, при виробленні організаційних форм товариства і виясненні його найближчих завданнь, могли б формувати свої погляди на характер і завдання своєї професії, заінтересовуватись справою організації, сепарірувати з поміж себе найбільш свідомих, розумних і діяльних товаришів, які б потім могли стати за діячів і керманичів професіонального товариства. На великий жаль доси ця сторона справи поставлена була не так як слід,—через те організація першого зьїзду українських актьорів і не дала певних бажанних результатів Не можно, через це, не побажати, щоб до другого зьїзду організатори його усунули це гальмо і подбали про те, щоб справа із зьїздом приняла як мога ширший розголос та популярність і не тільки в спеціально заінтересованих кругах українського театрального світа, але й по за межами його, в прессі і серед поступових верств українського громадянства. При допомозі поступової прессси — і між иншим української—справа організації професіонального товариства українських артистів піде значно наперед і створить сприяючу моральну атмосферу для реалізації мрій працьовників української сцени на поліпшення своєї власної долі і загальних умовин для розвитку вкраінської сцени. Без широкої постанови справи по окремих труппах вкраінських і в прессі—як українській так і російській,—організація професіонального товариства скоро може лопнути, а коли й стане на ноги, то грунт під нею буде не трівкий і не сприяючий для розвитку. «Скороспіли» завше лопаються і ставати на ноги їм знову буває дуже і дуже тяжко. Краще вже раніш підготовити грунт для організації, створити відповідну атмосферу для неї і тільки вже тоді приступати до діла.

Ми не будемо спинятись над технікою організації зьїзду українських актьорів і над проектом того статута, який мусить нормувати внутрішне життя майбутнього товариства і встановляти напрям його діяльности. Це вимагалоб од нас ширших критичних уваг, яких ми зараз не можем висловити, не маючи ще під руками проекта статута. Його ще не оголошено в прессі, і через це ми поки що обмежимось тільки увагами з приводу самого факту збудження професіональної і

ідейно-національної свідомости нужденних працьовників української сцени. Залишаючи за собою право висловитись з приводу більш конкретних наслідків підготовчої праці по організації зьїзду діячів української сцени, ми скінчимо свої уваги бажанням більшої енергії і активности ініціаторам дорогої для кожного свідомого і поступового громадянина справи. Організація професіонального товариства українських актьорів є симптом нових ідейних і свідомих течій серед працьовників нашої сцени, які ще може тільки ледве пробываються через кригу зоскорузлости та артистичного отупіння, але, при активній ініціативі безпосередно звязаних з театром діячів і при моральній допомозі громадянства, можуть в розвитку своєму набрати сили і стати одним із значних факторів в так необхідній і пекучій тепер реформі нашого національного театру.

Будемо ж сподіватись, що ініціатори зьїзда українських артистів не покинуть початої ними справи і покладуть всі сили, щоб довести її до кінця.

С. Петлюра.

УКРАІНСЬКЕ ВЫДАВНИЦТВО

„РАНОК“

Вийшли з друку книжки:

1. „*Рай і поступ*“, М. Драгоманова, 3 видання . . . 40 к.
2. „*Автономія і цілість держави*“ Піменовоі, переклад Ол. Коваленка . . . . . 3 к.
3. „*Прометей*“, сл. Ол. Коваленка, муз. К. Стеценка, для хора і піаніно . . . . . 45 к.
4. „*Заздрі боги*“, М. Драгоманова, 4-е видання . . . . 10 к.
5. „*Швейцарська спілка*“, його-ж, 4-е вид. . . . . 10 к.
6. „*Ще не вмерла Україна!*“ сл. П. Чубинського, муз. К. Стеценка (народне видання) (ноти) . . . . 15 к.
7. „*Про волю віри*“, М. Драгоманова, 2-е вид. . . . . 10 к.
8. „*Євангельска віра в старій Англії*“, його ж, 6 вид. . 5 к.
9. „*Царство Божіе внутри вас*“, Л. Толстого, його ж, 2-е вид. . . . . 10 к.
10. „*Старі хартії вільности*“, його ж, 2-е вид. . . . . 40 к.
11. „*Розвага*“, украінський декламатор, друге видання, доповнене . . . . . 1 р. 25 к.
    в оправі . . . . . 1 р. 75 к.
12. „*Горбоконик*“, казка віршами Олекси Коваленка . . 20 к.

Продаються в *Київі*, в книгарнях:

1) „*Л. Ідзіковського*“, Хрещатик 29.
2) „*С. Іванова і К°*“ Фундуклеївська.
3) „*України*“ („*Київської Старини*“), Безаківська 8.